

35/1

FOLIA HISTORICA BOHEMICA

HISTORICKÝ ÚSTAV
PRAHA 2020

**FOLIA HISTORICA
BOHEMICA**

35

č. 1

Historický ústav
Praha 2020

Redakce:

Jiří MIKULEC (vedoucí redaktor)

Jiří HRBEK (výkonný redaktor)

Redakční rada:

Ivo BARTEČEK, Lenka BOBKOVÁ, Kateřina BOBKOVÁ-VALENTOVÁ,

Václav BŮŽEK, Zdeněk HOJDA, Martin HOLÝ, Tomáš KNOZ,

Antonín KOSTLÁN, Václav LEDVINKA, Eduard MAUR,

Martina ONDO GREČENKOVÁ, Jaroslav PÁNEK, Jiří PEŠEK,

Svatava RAKOVÁ, Tomáš STERNECK, Petr VOREL

International Editorial Board:

Joachim BAHLCKE (Stuttgart), Alessandro CATALANO (Padova),

Marie-Elizabeth DUCREUX (Paris), Henryk GMITEREK (Lublin),

Géza PÁLFFY (Budapešť), James R. PALMITESSA (Kalamazoo),

Karl VOCELKA (Wien)

ISSN 0231-7494

© Historický ústav AV ČR, v. v. i.

Praha 2020

I

STUDIE

TÉMA

Knižní kultura české reformace

Lenka Veselá – Jindřich Marek

SBĚRATELSKÝ ARTEFAKT, NEBO PROJEV KONFESIONALITY?

Bible v knihovnách české renesanční šlechty*

ABSTRACT

Collectors' items or manifestations of confessionality? Bibles in Book Collections of Bohemian Renaissance Nobility

The extant research on the role of the Bible during the Reformation has focused primarily on then-efforts to make the biblical text widely accessible. On the contrary, book collections of this period have not received sufficient attention, even though it is obvious that both printed and manuscript Bibles were not only read during the second half of the 16th century, but they also became objects of purposeful collecting. The most extensive collections of Bibles in the Czech Lands prior to 1620 could be found in the libraries of the Rosenberg Family (the total of 10,000 books out of which 165 were Bibles) and of Ferdinand Hoffmann of Grünbüchl (almost 4,000 books out of which 140 were printed Bibles and there were probably also dozens of biblical manuscripts). Their comparison showed that the noble owners paid extraordinary attention to their collections, yet in a slightly different manner. The owners' confessionality influenced their Bible collections only to a limited extent – although the Bibles in both collections fulfilled a role of a symbolic expression of piety, they served mainly as collectors' items.

Keywords: aristocratic libraries – the Bible – Ferdinand Hoffmann of Grünbüchl – Petr Vok of Rosenberg – Bohemia – Moravia – the 1550–1620 period

* Tento příspěvek vznikl v rámci výzkumného programu Knihovny AV ČR: RVO 67985971 a programu Univerzity Karlovy PROGRES Q09: Historie – Klíč k pochopení globalizovaného světa.

Badatelé, kteří se věnovali úloze bible v období reformace, se zaměřovali především na okolnosti vydávání biblických textů a otázku jejich recepce ponechávali stranou.¹⁾ Náš příspěvek proto zkoumá, jak dobovou, ale i starší produkci tištěných a rukopisných biblí vnímali čeští šlechtici rudolfínské doby, kteří se hlásili k některému z nekatolických vyznání. Domníváme se, že je možné jej považovat za modelový výzkum knižní kultury a knižního sběratelství na dvorech české šlechty, který hodnotí výpovědní možnosti sběratelsko-univerzálních knihoven pro výzkum konkrétních a dalších otázek.²⁾

Na začátku raného novověku došlo v knižní kultuře k významným změnám. Tiskařská produkce značně narostla jak po stránce počtu vydání, tak z hlediska nákladů knih a často bylo paralelně vydáváno také více jazykových verzí jednoho titulu. Tyto změny ovlivnily v 16. století podobu knihoven, které byly ve srovnání s předchozí dobou rozsáhlejší, a kromě univerzálně budovaných knižních sbírek vznikaly také specificky zaměřené knihovny.

Biblickým studiím se od 15. století věnovali zejména humanisté, kteří projevovali zájem o biblický text v původních jazycích a připravovali jeho opravená vydání, včetně edic biblí s paralelním textem v několika jazykových verzích (polygloty). Bible však získaly privilegované postavení v knižní kultuře 16. století také kvůli reformaci a jejímu důrazu na Písmo a podpoře vydávání biblí v národních jazycích. Podle názoru některých badatelů Martin Luther ustoupil po roce 1525 od důrazu

¹⁾ Srov. Stanley Lawrence GREENSLADE (ed.), *The Cambridge History of the Bible III. The West from Reformation to the Present Day*, Cambridge 2004 (poprvé vydáno 1963); Marvin Walter ANDERSON, *The Battle for the Gospel. The Bible and the Reformation, 1444-1589*, Grand Rapids 1978; Henning REVENTLOW, *Epochen der Bibelauslegung III. Renaissance, Reformation, Humanismus*, München 1997; Orlaith O'SULLIVAN - Ellen N. HERRON (edd.), *The Bible as Book. The Reformation*, London 2000; Bruce GORDON - Matthew McLEAN (edd.), *Shaping the Bible in the Reformation. Books, Scholars, and their Readers in the Sixteenth Century*, Leiden 2012. K hebrejským biblím srov. Stephen G. BURNETT, *Christian Hebraism in the Reformation Era (1500-1660). Authors, Books, and the Transmission of Jewish Learning*, Leiden 2012. Pro české prostředí srov. Pál ÁCS - Howard LOUTHAN, *Bibles and Books: Bohemia and Hungary*, in: Howard Louthan - Graeme Murdock (edd.), *A Companion to the Reformation in Central Europe*, Leiden 2015, s. 390-411.

²⁾ Obecně k metodám výzkumu knihoven srov. Konrad UMLAUF - Simone FÜHLES-UBACH - Michael SEADLE (edd.), *Handbuch Methoden der Bibliotheks- und Informationswissenschaft. Bibliotheks-, Benutzerforschung, Informationsanalyse*, Berlin 2013 (zde zejména stati: Ursula RAUTENBERG, *Methoden der buchwissenschaftlichen Forschung*, s. 461-482; Elmar MITTLER, *Historische Bibliotheksforschung*, s. 483-524; Sandra RÜHR - Marina MAHLING - Axel KUHN, *Methoden der modernen Lese- und Leserforschung*, s. 525-546); Benito RIAL, *Sixteenth-Century Private Book Inventories and Some Problems Related to their Analysis*, *Library & Information History* 26, 2010, s. 70-82; Malcom WALSBY, *Book Lists and their Meaning*, in: Malcom Walsby - Natasha Constantinidou (edd.), *Documenting the Early Modern Book World. Inventories and Catalogues in Manuscript and Print*, Leiden 2013, s. 1-24.

na čtení Písma prostými laiky a doporučoval ke studiu spíše katechismy a další zpracování, takže s biblickým textem údajně přišli do styku především věřící v kalvínských oblastech.³⁾ Tyto závěry se však týkají všeobecné gramotnosti a vzdělávání ve školách; zainteresovaní příslušníci elit měli vzhledem k dostupnosti biblí ve svých knihovnách zcela volný přístup ke čtení Písma. Na to, že běžně vycházely protestantské bible v národních jazycích, ostatně musela reagovat i katolická církev, která v posledním desetiletí 16. století v některých zemích tolerovala vydávání katolických překladů bible, které měla pod kontrolou.⁴⁾ Vzhledem k náboženské rozrůzněnosti tehdejší Evropy vycházely tedy bible také v konfesijně specifických úpravách.

Bible měla kvůli svému významu v knihovnách tradičně výsadní postavení, jež si udržela i v 16. století. S výjimkou některých profesních či jiných speciálně zaměřených sbírek byly bible umísťovány na začátek teologických oborů (a tedy i celých knihoven) a to nejen na regálech, ale i v dobových katalozích. Bible byla důležitá pro recipienty ze všech sociálních prostředí, kteří si v druhé polovině 16. století budovali knihovny. Na rozdíl od běžných typů měšťanských a vzdělaneckých knihoven, jejichž majitelé si bible pořizovali především kvůli textu, získávala bible ve šlechtickém prostředí další, výrazně symbolický význam. Knihy a knihovny totiž už od nejstarších dob vyjadřovaly také sociální status majitele a drahé či vzácné exempláře byly důležitým prostředkem sociální distinkce. To bylo ostatně důvodem, proč se ještě v 16. století tiskly exempláře biblí (ale i dalších knih) na pergamenu; byly totiž speciálně určeny pro aristokracii.

Ve šlechtických knihovnách v 16. století tvořily soubory biblí přibližně 2 % jejich velikosti (tak tomu bylo například v knihovně rakouského šlechtice Hieronyma Becka z Leopoldsdorfu nebo Ferdinanda Tyrolského). Jejich rozsah, skladba, zaměření a také funkce se v jednotlivých šlechtických knihovnách do jisté míry lišily. Ve středoevropském a geograficky blízkém prostředí je například doloženo cílené sběratelství různých jazykových verzí (zmíněný Hieronym Beck z Leopoldsdorfu) nebo typograficky náročných vydání či starších rukopisů, např. biblí vydaných na pergamenu (pruský vévoda Albrecht, Ferdinand II. Tyrolský).⁵⁾ O biblich v českých

³⁾ Richard GAWTHORP – Gerald STRAUSS, *Protestantism and Literacy in Early Modern Germany*, Past and Present 104, 1984, s. 31–55; Francis HIGMAN, *Without Great Effort, and with Pleasure. Sixteenth-Century Genevan Bibles and Reading Practices*, in: O. O'Sullivan – E. N. Heron (edd.), *The Bible as Book*, s. 115–122.

⁴⁾ Wim FRANÇOIS, *The Catholic Church and Vernacular Bible Reading, Before and after Trent*, *Biblicum Jassyense. Romanian Journal for Biblical Philology and Hermeneutics* 4, 2013, s. 5–37.

⁵⁾ K těmto knihovnám srov. Lenka VESELÁ, *Rytíř a intelektuál. Hieronym Beck z Leopoldsdorfu (1525–1596) a jeho knihovna*, Praha 2016; Nadezda N. SHEVCHENKO, *Eine historische Anthropologie des Buches. Bücher in der preußischen Herzogsfamilie zur Zeit der Reformation*, Göt-

sběratelsko-univerzálních knihovných raného novověku (před rokem 1650), které jsou předmětem našeho zájmu, nejsou zatím dostupné žádné detailní informace.

Pro naši sondu jsme si zvolili hoffmannskou a rožmberskou knihovnu, jež patří k nejrozsáhlejším knižním sbírkám předbělohorských Čech. Procházely nejdynamičtějším rozvojem přibližně ve stejném období (od osmdesátých let 16. století do roku 1607, resp. 1612) a jejich celkový charakter byl podobný: šlo o sběratelsko-univerzální knihovny s prvky bibliofilství a s doklady kulturního vlivu rudolfinského prostředí. Jejich vzájemné srovnání je o to zajímavější, že jejich majitelé byli nekatolíci, ovšem odlišného směru: Ferdinand Hoffmann z Grünbüchlu byl luterán, Petr Vok z Rožmberka byl od osmdesátých let členem jednoty bratrské. I když jsou obě knihovny v dnešní době rozptýlené či z větší části již neexistují, dochovaly se jejich dobové katalogy umožňující alespoň rámcově rekonstruovat původní sbírky biblí jako celek, byť s významnými omezeními.

Pro obě knihovny se bohužel fyzicky dochoval jen malý počet exemplářů biblí a s nimi souvisejících dokladů četby, což platí zejména pro rožmberskou knihovnu. Tento nedostatek částečně mírní skutečnost, že pro rožmberské prostředí máme k dispozici i další prameny v podobě účtů, inventářů a především katalogu rožmberského archíváře a knihovníka Václava Březana, který obsahuje řadu informací o původních vlastnicích a zejména knižních vazbách konkrétních exemplářů.⁶⁾ Naopak pro hoffmannskou knihovnu je množství sekundárních pramenů velmi omezené. Rekonstrukce sbírky biblí v ní je problematická také kvůli povaze dochovaných katalogů: pro období, kdy byl jejím majitelem Ferdinand Hoffmann z Grünbüchlu, jsou zřejmě neúplné a zaznamenávají podobu hoffmannské knihovny v různých časových obdobích; pozdější katalog vznikl v letech 1668–1678 a zachycuje stav po předpokládaných akvizicích dalších členů rodu a pravděpodobně také po extradici zakázaných knih.⁷⁾ Na rozdíl od rožmberské knihovny nebyla hoff-

tingen 2007; Ivo PURŠ – Hedvika KUCHAROVÁ (edd.), *Knihovna arcivévody Ferdinanda II. Tyrolského*, Praha 2015.

⁶⁾ Oborově-lokační čtyřsvazkový katalog rožmberské knihovny vznikl v letech 1602–1608 a dnes je uložen ve Stockholmu, Kungliga biblioteket (dále jen KB), sign. U 378/I–IV, digitální kopie dostupná z: <https://kramerius.lib.cas.cz/periodical/uuid:9af81e41-a99b-44ff-a068-730eec0c5335>. Srov. Lenka VESELÁ, *Knihy na dvoře Rožmberků*, Praha 2005, s. 102–118.

⁷⁾ Nejstarším soupisem hoffmannské knihovny je abecední autorský katalog z doby po roce 1579 (nejmladší zachycený tisk má tento rok vydání). Regionální muzeum Mikulov (dále jen RMM), sign. MIK 1418. Srov. Stanislav PETR, *Soupis rukopisů zámecké knihovny v Mikulově*, Sborník Národního muzea v Praze, řada C, literární historie, sv. 39–40, 1994–1995, č. 1–4, s. 29–77, zde s. 36, č. 3. Tento katalog obsahuje mezi původními ještě další vrstvu záznamů, jež ale pochází až z roku 1668 (a také pozdější dodatky z 18. století za původním katalogem), a tak zohledňujeme pouze původní podobu katalogu, která vznikla na prahu osmdesátých let. Další, systematický katalog vznikl po roce 1612 (nejmladší zachycený tisk má opět tento rok vydání). RMM, sign. MIK 1403. Srov. S. PETR, *Soupis rukopisů*, s. 36, č. 2. Byl zřejmě určen k prezen-

mannská knižní sbírka navíc dosud vyhodnocena jako celek, a neznáme tedy kontext jejího budování ani její celkovou obsahovou skladbu. I přes tato omezení jsme při srovnání obou sbírek dospěli k důležitým poznatkům, které zde představujeme.

Hoffmannská knihovna

O knihovně moravského šlechtice Ferdinanda Hoffmanna z Grünbüchlu (1540–1607), dvořana Rudolfa II. a zároveň luterána s širokým kulturním rozhledem a kontakty s evropskými humanistickými a reformačními osobnostmi, je k dispozici poměrně málo informací.⁸⁾ Knihovna, jejíž základ zdědil po svém otci, obsahovala díla psaná latinsky, česky, německy, také hebrejsky a arabsky, ale i řecké a francouzské rukopisy. Skladba knihovny byla univerzální, podle nejstaršího dochovaného katalogu z doby po roce 1579 zde byly vedle biblí a teologických oborů zastoupeny také církevní a světské právo, dějiny, zeměpis, etika, medicína, chemie, přírodověda, filozofie, matematika a architektura.

O knihovnu Hoffmann pečoval přinejmenším od doby pořízení zmíněného abecedního autorského katalogu, který byl v českém prostředí raritou – při jeho vytváření se mohl inspirovat Gesnerovou *Bibliothecou*, kterou měl v knihovně.⁹⁾ Hoffmann opatřoval své knihy specifickými zeleně barvenými vazbami, které symbolicky vyjadřovaly jeho predikát (*Grünbüchel*), případně jen supralibros a exlibris. Po jeho smrti byla knihovna rozšiřována už jen v malé míře a v roce 1678 se stala součástí nově budované ditrichštejské knihovny. O jejím uložení je známo jen

taci knihovny návštěvníkům. Ve druhé polovině 17. století pak vznikl ještě další katalog: Moravská zemská knihovna Brno (dále jen MZK), sign. Mk 48. Z uvedených tří katalogů právě v tomto bylo možné identifikovat nejvíce z dochovaných Hoffmannových prokazatelných exemplářů bible, takže i pro starší vrstvu je tento katalog zřejmě kompletnější než jeho dva předchůdci, obsahuje však podle všeho také pozdější přírůstky a naopak neobsahuje knihy vydané jezuitům, a proto jsme jej při rekonstrukci sbírky biblí Ferdinanda Hoffmanna nevzali v úvahu.

⁸⁾ Naposledy se shrnutím starší literatury Jiří GLONEK – Rostislav KRUŠINSKÝ, *Jazyk a řeč knižních vazeb z hlediska majitele. Sbírka Ferdinanda Hoffmanna z Grünbüchlu ve Vědecké knihovně v Olomouci*, in: Jitka Radimská (ed.), *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Jazyk a řeč knihy*, České Budějovice 2009, s. 481–500, a Kateřina HAUSNEROVÁ, *Ferdinand Hoffmann z Grünbüchlu (1540–1607). Knihovna zapomenutého sběratele rudolfinské doby*, diplomová práce FF UP, Olomouc 2012. Těž *Hoffmann, Ferdinand, svobodný pán z Grünbüchlu a Střechova, 1540–1607*, dostupné z: <http://provenio.net/authorities/30572>. Ze starší literatury zejména Miroslav TRANTÍREK, *Dějiny mikulovské zámecké knihovny*, Mikulov 1963.

⁹⁾ Srov. záznam v katalogu z doby po roce 1579. RMM, sign. MIK 1418, fol. 80r. K možné inspiraci Vladislav DOKOUPIL, *Soupis rukopisů mikulovské dietrichsteinské knihovny*, Praha 1958, s. 16.

málo; v době postoupení Ditrichštejnovi se nacházela na několika místech – v hoffmannských domech v Brně a Olomouci, malá část také na janovickém panství, v Rabštejně a ve Vratislavi.

Knihovna jako celek tehdy obsahovala 4398 svazků zaznamenaných v katalogu, za života Ferdinanda Hoffmanna byl však její rozsah o něco menší. Dochovala se poměrně intaktně až do doby první československé republiky, kdy byla rozptýlena prodejem v aukci. Československý stát tehdy koupil pouze přes stovku bohemikálních rukopisů a část inkunábulí, které byly později uloženy v Moravské zemské knihovně v Brně. Několik desítek dalších rukopisů, které v aukcích zakoupil průmyslník a sběratel Otakar Kruliš-Randa, je dnes uloženo zejména v Knihovně Národního muzea a v Národní knihovně ČR. Knihy vyčleněné jezuity se dochovaly ve Vědecké knihovně v Olomouci.¹⁰⁾

Ferdinand Hoffmann shromáždil celkem 140 tištěných biblí (z toho 12 prvotisků) a zřejmě až několik desítek biblických rukopisů; jejich celkový počet byl srovnatelný se sbírkou biblí v nejméně dvaapůlkrát rozsáhlejší rožmberské knihovně. Dochovalo se celkem 59 exemplářů (z toho deset rukopisných),¹¹⁾ tedy několikrát více než v rožmberské knihovně. Popisy rukopisných i tištěných biblí v katalogích hoffmannské knihovny ovšem nejsou tak podrobné jako v případě rožmberské knihovny, a jejich identifikace je tak ztížena.¹²⁾

Při rekonstrukci akviziční strategie Ferdinanda Hoffmanna jsme odkázáni pouze na sporadické informace zaznamenané v dochovaných exemplářích. Většina biblí byla nesporně pořizována na běžném knižním trhu v Čechách či v zahraničí. V hoffmannské knihovně se nacházely také dobové bibliografie a tiskařské a knihkupecké katalogy, což vedlo k předpokladu, že Hoffmann doplňoval tištěné knihy

¹⁰⁾ Srov. Kristýna KAUCKÁ, *Osudy mikulovské zámecké knihovny v meziválečném období*, *Knihy a dějiny* 22, 2015, s. 74–93.

¹¹⁾ Některé tisky byly vícedílné, takže se celkem jedná o 66 svazků.

¹²⁾ Vzhledem k tomu, že starší katalogy hoffmannské knihovny jsou zřejmě neúplné, postupovali jsme při zjišťování počtu exemplářů tak, že jsme vzali v úvahu exempláře zaznamenané v původní vrstvě katalogu z doby po roce 1579 (RMM, sign. MIK 1418), dále všechny záznamy v katalogu z doby po roce 1612 (RMM, sign. MIK 1403), k nim jsme přidali záznamy z aukčních katalogů (citace viz níže) a údaje o dochovaných exemplářích; z výsledného souboru jsme poté vyloučili prokazatelné multiplicity. Aukční katalogy obsahují 38 záznamů k Bibli a jejím částem (velkou většinou k celé Bibli), u nichž je jisté vlastnictví Ferdinanda Hoffmanna. I když jsou exempláře v nich uvedené dnes často nezvěstné, je možné použít moderního popisu, který je v nich uveden. Srov. *Bibliothek Fürst Dietrichstein Schloss Nikolsburg: Versteigerung am 21. und 22. November 1933*, Luzern 1933; *Bibliothek Fürst Dietrichstein II. Teil und anderer Besitz: Versteigerung am 25. und 26. Juni 1934*, Luzern 1934; *Österreich und die Nachfolgestaaten, wertvolle Bücher und Handschriften aus der Bibliothek Alexander Fürst Dietrichstein, Nikolsburg*, Wien 1934.

systematicky na jejich základě. Protože jsou ale doloženy až v pozdním katalogu, jejich přítomnost v původní Hoffmannově knihovně bude nutné ještě ověřit.¹³⁾

Hoffmann také využil možnosti získat rozsáhlejší knižní celky: prokazatelně vlastnil některé knihy z knihovny Jiřího Mehla ze Střelice, místokancléře Českého království, také protestanta, bibliofila a podnikatele v oblasti hornictví.¹⁴⁾ Pokud jde o akvizici rukopisů, tu nesporně ovlivňovala jejich geografická dostupnost (vazby na Slezsko) a osobní kontakty s dalšími šlechtici, jak o tom bude řeč níže. Další knihy získával v Praze: roku 1605 mistři Univerzity Karlovy prodali Hoffmannovi několik svazků starých knih („*aliquot volumina antiquorum librorum*“).¹⁵⁾ Badatelé se domnívali, že se jednalo o rukopisy; v tom případě by je bylo možné ztotožnit s rukopisy Rečkovy koleje, u kterých sice není Ferdinand Hoffmann doložen jako vlastník, ale které prošly mikulovskou knihovnou, jejíž součástí se později hoffmannská knihovna stala.¹⁶⁾

Bible z tzv. druhé ruky získával také v rakouském prostředí, kde měl jeho rod kořeny. V hoffmannských biblích se nacházejí vlastnické přípisky duchovních osob z Dolních Rakous. Jedna ze dvou vlastnických poznámek Johanna Mülicha je datována k roku 1562.¹⁷⁾ Patrně se jedná o kněze ve Steinu, části Kremže, který se roku 1560 přiklonil k reformaci, a byl proto suspendován.¹⁸⁾ Dále je to označení vlastnictví Jakoba Sturma, katolického faráře v Döllersheimu, který zde působil v devadesátých letech.¹⁹⁾ Jiný svazek pocházel z majetku Wonewoldta Seywolda, norimberského měšťana.²⁰⁾ O těchto akvizicích bohužel nedokážeme na základě dostupných pramenů říct nic bližšího.

¹³⁾ Srov. V. DOKOUPIL, *Soupis rukopisů*, s. 16, na základě katalogu z druhé poloviny 17. století (MZK, sign. Mk 48). Minimálně jeden z uváděných titulů vyšel až po smrti Ferdinanda Hoffmanna.

¹⁴⁾ Jaroslava HAUSENBLASOVÁ, *Ferdinand Hoffman z Grünbühelu a Strehau. Podnikatel, politik a mecenáš rudolfínské doby*, in: Ivana Ebelová – Jiří Pešek – Tomáš Sekyrka (edd.), *Mezi kulturou a uměním. Věnováno Zdeňku Hojdovi k životnímu jubileu*, Praha 2013, s. 86–95, zde s. 89; k jeho osobě srov. Jan ŠTOVÍČEK, *Renesanční bibliofil dr. Jiří Mehl ze Střelice*, *Fontes Nissae – Prameny Nisy* 6, 2005, s. 6–23.

¹⁵⁾ Zikmund WINTER, *O životě na vysokých školách pražských*, Praha 1899, s. 379; po něm V. DOKOUPIL, *Soupis*, s. 16.

¹⁶⁾ Toto řešení navrhl Michal Dragoun. Srov. Jindřich MAREK, *Husitika ve sbírce rukopisů Otokara Kruliše-Randy*, *Studie o rukopisech* 46, 2016, s. 43–53, zde s. 49.

¹⁷⁾ Vědecká knihovna Olomouc (dále jen VKOL), sign. 307–308; VKOL, sign. 69. Jedná se o Nový zákon vydaný Erasmem Rotterdamským v Basileji 1521 a stejný Erasmův text vydaný s německým překladem v Curychu 1535.

¹⁸⁾ Srov. Theodor WIEDEMANN, *Geschichte der Reformation und Gegenreformation im Lande unter der Enns I*, Prag 1879, s. 51.

¹⁹⁾ VKOL, sign. 301. Zde jde o německou kalvínskou bibli tištěnou v Curychu 1542.

²⁰⁾ VKOL, sign. III 225. Luterská německá bible tištěná ve Frankfurtu nad Mohanem 1569.

Rukopisné bible, celkem deset svazků, u nichž je vlastnictví Ferdinanda Hoffmanna nepochybně doloženo a které se do dneška dochovaly, pocházejí většinou z 15. století.²¹⁾ Vedle převažujících latinských jsou mezi nimi také jazykově české.²²⁾ Velká většina z nich je iluminovaná, obvykle mají ornamentální iniciály s bordurovými výběhy, a až na jednu výjimku mají původní vazby. Z dochovaných exemplářů je osm psáno na pergamentu. Doloženy jsou dary jiných urozených osob; starší majitelé pocházeli z pražského a slezského prostředí. Latinskou bibli z roku 1424 mu 23. prosince 1604 věnoval šlechtic Václav Ecker z Eckhoffu, který působil jako vrchní berní úředník ve Slezsku.²³⁾ Česká bible z poloviny 15. století snad dříve patřila Žofii z Kunštátu a Poděbrad, manželce Jana z Cimburku na Tovačově.²⁴⁾ Latinská bible z roku 1474, která má na začátku knihy Genesis figurální iniciálu, je k roku 1587 doložena v utrakvistickém vzdělaneckém prostředí; později jako jediný z biblických rukopisů dostala hoffmannskou zelenou vazbu.²⁵⁾ Všechny uvedené doklady svědčí podle našeho názoru o cíleném sběratelství jazykově českých a bohemikálních latinských středověkých biblí, zejména těch iluminovaných z 15. století. Rukopisů bible uložených v hoffmannské knihovně bylo však nepochybně více, jak nasvědčují katalogy. Dochované svazky však nelze ztotožnit s většinou nepřiliš jednoznačnými záznamy o rukopisech z jednotlivých katalogů.²⁶⁾

²¹⁾ Jedná se (v chronologickém pořadí) o tyto svazky: Bibliothèque nationale de France, sign. NAL 3100; MZK, sign. Mk 22; MZK, sign. Mk 1; MZK, sign. Mk 2; MZK, sign. Mk 3; NK, sign. I A 52; MZK, sign. Mk 16a; MZK, sign. Mk 61; MZK, sign. Mk 10; MZK, sign. Mk 41. Vladimír KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, Praha 1997, s. 84, uvádí jako možnost na základě mínění starší literatury (Jan O. ELIÁŠ, *Rukopisy českých biblí v našich knihovnách*, dizertační práce FF MU, Brno 1971, s. 204), že Ferdinand Hoffmann vlastnil také iluminovanou tzv. Duchkovu bibli z roku 1433 (Arcibiskupství olomoucké - Arcidiecézní muzeum Kroměříž, RKP SK21133, sign. O/c V 3), rukopis sám ale žádné známky jeho vlastnictví neobsahuje. Všechny pocházejí z 15. století, pouze jedna rukopisná bible je datovaná do 13. století a na konec 14. století.

²²⁾ Ke starším rukopisům bible v Hoffmannově vlastnictví srov. V. KYAS, *Česká bible*, s. 84, 88, 91.

²³⁾ MZK, sign. Mk 22.

²⁴⁾ MZK, sign. Mk 3. Srov. V. KYAS, *Česká bible*, s. 88.

²⁵⁾ MZK, sign. Mk 16a. Na fol. 1r: „Gregorius Montanus, rector Brzežnincenus anno Domini 1587 [další začerněno] dono destinat Venceslao Vlaverino Nosislaviensi.“ Srov. František M. BARTOŠ, *Dva Nosislavané v bělohorské bouři*, in: Týž, *O kalich*, Praha 1939, s. 61–65, zde s. 64–65. Poznámka „*dedit Montanus*“ se také nachází ve druhé vrstvě nejstaršího katalogu hoffmannské knihovny, zde se týká hebrejské bible vydané roku 1603 v Hamburku. Srov. RMM, sign. MIK 1418, 23v. Exemplář je zachycen i v aukčním katalogu: *Bibliothek Fürst Dietrichstein*, s. 89, č. 436 (bez zmínky o předchozí provenienci).

²⁶⁾ Nejstarší katalog z doby po roce 1579 obsahuje pouze pět rukopisů (z toho dva na pergamentu), všechny latinské a některé datované, ovšem jinak než dochované svazky. Mladší katalog z doby po roce 1612 už má 26 rukopisů, většinou latinských (pouze tři jsou německé, dva

Pokud jde o tištěné knihy, z doložených 12 exemplářů prvotisků je šest dochováno; s jedinou výjimkou norimberského německého vydání celé bible z roku 1477 byly všechny latinské. Ze 127 starých tisků je dochováno 43 exemplářů.²⁷⁾ Při akvizici byla preferována vydání celých biblí; tisků Nového zákona a žaltářů zde najdeme pouze omezené množství. Z hlediska tiskařské provenience mezi starými tisky dominují tradiční centra knihtisku v čele s Basilejí a Lyonem,²⁸⁾ méně zastoupeny jsou konfesijně specifické lokality, ze kterých pocházela luterská nebo kalvínská vydání bible.²⁹⁾ Z dalších lokalit (včetně jediného tiskařského bohemika z Prostějova) už pak pocházejí dvě či méně vydání. Je doložen velký počet biblí vytištěných ve dvacátých letech. Jistě to bylo dáno množstvím v této době vydaných luterských biblí, ale přesto nejde o kopírování obecného vývoje evropské produkce. Podobný počet z hoffmannských biblí byl vytištěn ve čtyřicátých a šedesátých letech. Tisky z ostatních desetiletí mají na celkovém počtu v knihovně výrazně menší podíl, ovšem markantní a neodpovídající tendenci v evropské produkci je také počet biblí vydaných po roce 1600 (přehledně viz graf č. 1).

Z jazykového hlediska převažovaly latinské bible (52 exemplářů), dále zde bylo 16 německých a čtyři německo-latinské bible. Další jazyky byly zastoupeny méně, české bible byly jen dvě.³⁰⁾ Výrazně a pro tuto knihovnu charakteristické bylo zastoupení biblí v původních jazycích: dvanáct polyglot, dvanáct řecko-latinských, tři řecké a dvě hebrejské bible a jedna hebrejsko-latinská.

Vyhodnotit staré tisky biblí v této knihovně z hlediska konfese vydavatelů bylo možné jen částečně. Odhlédneme-li od devíti tisků z doby před rokem 1522, u nichž není otázka konfese relevantní, podařilo se ji určit pouze u více než třetiny tisků. Nadkonfesijní charakter mělo třináct vydání (a možná ještě jedno další), které pořídili humanisté, přibližně polovinu z nich je možné připsat Erasmusovi Rotterdamskému. Dvanáct tisků (a možná dva další) pochází z luterského prostředí, dalších deset z kalvínského (z toho na třech vydáních se podílel Theodor Beza) a čtyři jsou obecně protestantské. Jen tři byly katolické, z toho v jednom případě se jednalo o překlad do němčiny Hieronyma Emsera. Zdá se, že si majitelé hoffmannské knihovny pořizovali to, co bylo k dispozici na knižním trhu a konfese vydavatele, pokud ji znali, pro ně nehrála roli. I tak je ale možné sledovat specifické trendy:

české a jeden arabský), z celkového počtu šest je psáno na pergameni a pouze jeden latinský rukopis je datován, ale ani zde není možné záznamy ztotožnit s dochovanými svazky.

²⁷⁾ Některé jsou vícesvazkové, takže evidujeme 50 dochovaných svazků.

²⁸⁾ Basilej 19 vydání, Lyon 11, Antverpy osm, Benátky šest, Paříž pět, Frankfurt nad Mohanem a Norimberk po čtyřech, Lipsko tři.

²⁹⁾ Curych pět, Wittenberg čtyři, Ženeva tři.

³⁰⁾ Italských biblí bylo sedm, francouzských pět, španělské čtyři. Po jednom záznamu mají bible holandská, polská, chorvatská a slovinská.

patrný je nadprůměrně velký podíl nadkonfesijních, případně luterských biblí vydaných po roce 1522.

Ferdinand Hoffmann měl ve své knihovně k dispozici Erasmovo vydání bible v řečtině ve třetím vydání z roku 1522,³¹⁾ stejně jako vůbec první vydání celé bible v řečtině (Benátky 1518).³²⁾ V jeho sbírce byla i polyglota z Alcalá de Henares vytištěná v letech 1514–1517, ale distribuovaná teprve po schválení papežem, nejspíš v roce 1522.³³⁾ Lutherův překlad měl až v pozdějším německo-latinském vydání z roku 1565.³⁴⁾ Příliš nepřekvapuje, že neměl katolické vydání Septuaginty vydané v Římě 1587, které bylo po filologické stránce v 16. století asi nejlepší.³⁵⁾ Nechybělo tu ale důležité vydání revidované latinské bible (Curych 1543)³⁶⁾ či přinejmenším Nový zákon (1572) z polygloty vydané Plantinem v Antverpách vázaný v červeném marokénu.³⁷⁾ Z důležitých překladů do národních jazyků je možné jmenovat italskou (Benátky 1546),³⁸⁾ první kompletní španělskou (Basilej 1569)³⁹⁾ a holandskou biblí (Emden 1560), která byla novokřtěnecká, ale používali ji i luteráni.⁴⁰⁾

V katalogích hoffmannské knihovny byly bible zachyceny v rámci první tematické kategorie a stejně preferované byly zřejmě i při adjustaci na regálech. Po obsahové stránce se ale záznamy biblí nijak výrazně neliší od záznamů ostatních knih. I když jsou zde někdy uváděni editoři, knižní vazbě či dalším vnějším znakům není věnována pozornost.

Důraz na knižní vazbu ani katalogizační zpracování nebyl v hoffmannské knihovně příliš výrazný. Rukopisům byly zpravidla ponechávány původní jednoduché, případně slepotiskové vazby, jen výjimečně byl rukopis opatřen, možná kvůli špatnému dochování původní vazby, zelenou pergamenovou vazbou. Tisky mají často koženou vazbu natřenou na zeleno se znakovým supralibros, případně zele-

³¹⁾ RMM, sign. MIK 1418, fol. 199r. Druhé a další vydání vyšlo v textově upravené podobě. Srov. L. GREENSLADE (ed.), *The Cambridge History of the Bible*, s. 59–60.

³²⁾ Tamtéž, s. 57.

³³⁾ Tamtéž, s. 50–51.

³⁴⁾ VKOL, sign. 72/1, 4–7. Srov. L. GREENSLADE (ed.), *The Cambridge History of the Bible*, s. 98–99.

³⁵⁾ Tamtéž, s. 58.

³⁶⁾ VKOL, sign. III 8. Srov. L. GREENSLADE (ed.), *The Cambridge History of the Bible*, s. 71.

³⁷⁾ Aukční katalog *Bibliothek Fürst Dietrichstein*, s. 88, č. 429. Srov. L. GREENSLADE (ed.), *The Cambridge History of the Bible*, s. 54, 57–58.

³⁸⁾ Katalogy v MIK 1418, fol. 23r; MIK 1403, fol. 3r. Srov. L. GREENSLADE (ed.), *The Cambridge History of the Bible*, s. 117.

³⁹⁾ Studijní a vědecká knihovna Plzeňského kraje v Plzni (dále jen SVK PK), sign. 134222. Srov. L. GREENSLADE (ed.), *The Cambridge History of the Bible*, s. 127–128.

⁴⁰⁾ Aukční katalog *Bibliothek Fürst Dietrichstein*, s. 93, č. 464. Srov. L. GREENSLADE (ed.), *The Cambridge History of the Bible*, s. 124.

nou pergamenovou vazbu. Vazby biblických tisků v hoffmannské knihovně byly tedy sjednocené, ale nijak se nevykaly standardu běžnému v celé knihovně.

Co je však na hoffmannských biblích výjimečné, je ojediněle doložené vlepování manýristických mědirytin na přidešti biblí, zřejmě přímo Ferdinandem Hoffmannem. Jejich téma koreluje se zaměřením biblí: například christologická témata se objevují pouze v edicích Nového zákona, lze se tedy domnívat, že k nim vlastník získal osobnější vztah. Mědiryty byly dosud nalezeny ve třech exemplářích. Jedná se o Nový zákon s řeckým a latinským textem a syrským a latinským výkladem tištěný v Ženevě 1569,⁴¹⁾ do něhož vlepil mědirytiny s námětem Krista v dětském věku jako Spasitele obklopeného anděly⁴²⁾ a zmrtvýchvstalého Krista sedícího na tumbě.⁴³⁾ V latinské biblí tištěné v Mohuči 1472⁴⁴⁾ se nachází mědirytina s námětem Kaina a Ábela (viz obrázek č. 2 v příloze).⁴⁵⁾ A ve čtvrtém vydání Bezova Nového zákona z roku 1589⁴⁶⁾ je na předním přidešti mědirytina s námětem Krista jako pramene života (*Fons vitae*)⁴⁷⁾ a na zadním přidešti s námětem dvou andělů držících Veroničinu roušku na kříži.⁴⁸⁾ Všechny rytiny pocházejí od umělců, kteří působili v Antverpách.

Prímé doklady čtení a osobního zájmu na základě dochovaných exemplářů je pro hoffmannskou knihovnu jen obtížné sledovat. Pouze jeden exemplář, německá luterská bible vytištěná v Norimberku 1593, jež má zelenou pergamenovou vazbu se zlaceným supralibros, obsahuje záznamy, které je možné s největší pravděpodobností připsat Hoffmannovi.⁴⁹⁾ Na začátku první knihy Mojžíšovy je datace četby (18. března 1601) a na následujících stranách následují dvě drobnější latinské poznámky k německému textu. Protože jsou zde i starší drobné německé poznámky, jednalo se zřejmě o opakovanou četbu.

⁴¹⁾ SVK PK, sign. 3254.

⁴²⁾ Námět: Hieronymus Wierix, rytec: Crispijn van den Broeck.

⁴³⁾ Námět: Maerten de Vos, rytec: [Jan] Sadeler [Antverpy] 1580; srov. <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.168458>.

⁴⁴⁾ SVK PK, sign. 3270.

⁴⁵⁾ Námět: Maerten de Vos, rytec: [Jan] Sadeler [Antverpy].

⁴⁶⁾ VKOL, sign. III 31.

⁴⁷⁾ Námět: Crispijn van den Broeck, Kristus na kašně drží pravou ruku na hrudi, ze které proudí krev do fontány, ke které lidstvo přichází popíjet. Kolem fontány jsou čtyři evangelisté, rytec Johann Sadeler [Antverpy] 1575; srov. <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.168457>.

⁴⁸⁾ Námět: Jan Mostaert, rytec Raphael Sadeler.

⁴⁹⁾ VKOL, sign. 279.

Rožmberská knihovna

Na rozdíl od hoffmannské knihovny, která vznikala během poměrně krátkého časového období, rodová knihovna Rožmberků se vyvíjela kontinuálně už od 14. století. V době Viléma z Rožmberka (1535–1592) obsahovala pravděpodobně dva až tři tisíce svazků. Stopy vlivu tohoto Rožmberka jsou sice patrné i ve skladbě pozdější rodové knihovny (zejména v oborech poezie a lékařství), její správa však nepatřila k Vilémovým prioritám. Reprezentativní sbírkou se rožmberská bibliotéka stala až za Petra Voka (1539–1611), který projevoval silné bibliofilské a sběratelské citění již od mládí. Po roce 1592 akcelerovala akvizice knih pro tuto knihovnu jak na českém, tak i zahraničním knižním trhu, a byly do ní začleněny i rozsáhlé sbírky augustiniánských klášterů v Třeboni a Borovanech zrušených již Vilémem z Rožmberka. Souběžně s masovou akvizicí probíhal i náročný proces transformace knihovny v reprezentační sálou knihovnu, završený instalací knih v nově vybudovaných prostorách třeboňského zámku a dokončením unikátního čtyřsvazkového katalogu. V roce 1612 obsahovala rožmberská knihovna téměř deset tisíc titulů a patřila po všech stránkách k nejlépe vybaveným knihovnám nejen v Čechách, ale v celé střední Evropě. Rožmberská knihovna se později stala majetkem Habsburků, na jejichž příkaz byla v roce 1647 přemístěna na Pražský hrad, kde se o rok později stala součástí švédské knižní kořisti. Ve Švédsku byla rožmberská knihovna rozptýlena a částečně také zničena: z původního celku se dochovalo jen několik set exemplářů uložených v knihovnách po celé Evropě.⁵⁰⁾

V roce 1612 se v rožmberské knihovně nacházelo celkem 165 biblí, z nichž jen malou část tvořily prvotisky (10) a rukopisy (24), které pocházely převážně z 15. století. Některé starší bible se do rožmberské knihovny pravděpodobně dostaly prostřednictvím starších členů rožmberského rodu, jejich podstatná část však byla získána až za posledních Rožmberků. Nákup biblí pro rožmberskou knihovnu výrazně kulminoval v osmdesátých a devadesátých letech 16. století (viz graf č. 1). Je však zajímavé, že během pořádání knihovny na počátku 17. století byla již sbírka rožmberských tištěných biblí zřejmě považována za dostatečně reprezentativní a nákup nových vydání již nebyl tak rozsáhlý. Tehdejší akvizice a péče o bible směřovala, jak ještě uvidíme, do jiných oblastí.

Po obsahové stránce měla rožmberská sbírka biblí univerzální a konfesijně pluralitní charakter. Nešlo přitom jen o projev náboženské orientace posledních dvou Rožmberků: katolická vydání byla prokazatelně nakupována i za Petra Voka.⁵¹⁾ Zdá

⁵⁰⁾ L. VESELÁ, *Knihy na dvoře*. Dochované exempláře z rožmberské knihovny jsou postupně evidovány v databázi *Švédská knižní kořist z Čech a Moravy 1646–1648*, dostupné z: <https://www.knizni-korist.cz>.

⁵¹⁾ KB, sign. U 378/I, ff. 76r, 185v a 273r (vydání Mohuč 1609).

se, že do knihovny byly pořizovány především tisky, které byly k dispozici na knižním trhu, s cílem vybudovat univerzální sbírku – v důsledku toho byl poměr jednotlivých skupin konfesijně profilovaných vydání biblí v rožmberské knihovně poměrně vyrovnaný (například podíl kalvínských a katolických vydání byl zhruba stejný).⁵²⁾ Vzhledem k hlavním místům nákupů, která byla napojena především na český a německý knižní trh, není překvapivé, že bible v rožmberské knihovně pocházely především z tohoto prostoru: nejčastějším místem vydání byly Kralice (14 exemplářů), Basilej (12), Praha, Norimberk a Lyon (po 11). Nákup biblí pro rožmberskou knihovnu neprobíhal podle všeho živelně – s výjimkou multiplikátů z dílny jednoty bratrské se v rožmberské knihovně neobjevuje více exemplářů jednoho vydání. Po obsahové stránce byla ve srovnání s hoffmannskou knihovnou v rožmberském prostředí preferována spíše vydání Nového zákona a žaltářů. Také podíl jazykově českých a německých biblí byl v rožmberské knihovně jednoznačně vyšší než v hoffmannské.

I přes svůj převážně univerzální charakter měla rožmberská sbírka několik osobitých rysů. Asi nejvýraznějším z nich bylo cílené sběratelství jazykově českých biblí, rukopisných i tištěných, a zájem o bohatě iluminované kodexy či jazykově exotické verze. V rožmberské knihovně se například nacházel blíže nespecifikovaný rukopis anglické bible, a dokonce i rarita v podobě hebrejského Pentateuchu psaného na pergamentu.⁵³⁾ Ten byl v této době považován za cenný sběratelský „ulovek“, neboť vzhledem k jeho posvátné povaze v židovském prostředí bylo dostupných exemplářů na trhu jen minimum.

Dalších sedm rukopisů bylo jazykově českých a doložena je i latinská bible s českými glosami.⁵⁴⁾ K cíleným rožmberským akvizicím patřily nejen rukopisné, ale i tištěné bohemikální bible.⁵⁵⁾ V rožmberské knihovně se nacházelo celkem 21 vydání českých biblí, včetně obou prvotiskových edic (Kutnohorská a Pražská

⁵²⁾ V rožmberském souboru biblí bylo identifikováno celkem 11 kalvínských vydání, 27 katolických (určených i pro české utrakvisty) 40 protestantských. Zbývající tvoří převážně vydání před rokem 1522 a další bezpříznakové edice.

⁵³⁾ KB, sign. U 378/I, fol. 10v.

⁵⁴⁾ Z rožmberských biblických rukopisů se dochovalo jen minimální množství: Národní knihovna Praha (dále NKP), sign. XII C 15; NKP, sign. I A 39 – původní klášterní provenience; latinský rukopis s českými glosami: Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. Reg. Lat. 24, srov. <https://krigsbyte.lib.cas.cz/Record/329800000491611>, a česká Bočkova bible uložená v Brně: Moravský zemský archiv, G 10 – Sběrka rukopisů Moravského zemského archivu, č. 123/1–2, srov. <https://krigsbyte.lib.cas.cz/Record/3298000000516153>.

⁵⁵⁾ Petr VOIT, *České tištěné Bible 1488–1715 v kontextu domácí knižní kultury*, Česká literatura 4/2013, s. 477–501.

bible),⁵⁶⁾ zahraničních vydání (benátská bible z roku 1506,⁵⁷⁾ norimberská z let 1528 a 1540)⁵⁸⁾ a celé řady domácích edic (Plzeň 1527, Praha 1537, 1549, 1558, 1559, 1563 a další) včetně četných exemplářů bibli z dílny jednoty bratrské.⁵⁹⁾ Některé byly nesporně získány běžnou akvizicí na knižním trhu, u jiných je však doložen cílený nákup až s velkým časovým odstupem od vydání.⁶⁰⁾ Také některé starší kralické edice byly do rožmberské knihovny získány teprve kolem roku 1608, což souviselo s tehdejší celkovou zvýšenou akviziční politikou zaměřenou na českobratrskou literaturu.⁶¹⁾

Bible tvořily poměrně významnou část i původní knihovny Petra Voka, kterou budoval na zámku v Bechyni již před rokem 1573. Obsahovala tehdy 243 knih, mezi nimiž se nacházelo i patnáct bibli (z toho čtyři rukopisné).⁶²⁾ Od devadesátých let 16. století pak akvizici knih na rožmberském dvoře výrazně ovlivňoval archivář a knihovník Václav Březan, s jehož přispěním byly do rožmberské knihovny cíleně nakupovány české či jinak raritní bible, které již nebyly dostupné na běžném knižním trhu. Také nová vydání českobratrských bibli byla do Třeboně z Kralic dovážena přímo a obvykle v několika exemplářích. Část z nich byla určena pro ro-

⁵⁶⁾ Oba exempláře se sice dochovaly v Kapitulní knihovně ve Strängnäs, bohužel však po převazbě z 19. století postrádají informace o původní provenienci, stejně jako další tamní dochované exempláře. Bible Kutnohorská, Kutná Hora 1489, srov. <https://krigsbyte.lib.cas.cz/Record/3298000000516145>; Bible pražská, Praha 1488, srov. <https://krigsbyte.lib.cas.cz/Record/3298000000516147>.

⁵⁷⁾ Dochovaná v Kodani, Det Kongelige Bibliotek, sign. 1, 114 S-30. Více o exempláři na <https://krigsbyte.lib.cas.cz/Record/3298000000490403>.

⁵⁸⁾ Strängnäs: Domkyrkans bibliotek, sign. A 9 fol. Více o exempláři na <https://krigsbyte.lib.cas.cz/Record/3298000000516548>.

⁵⁹⁾ Dochován pouze šestý díl bible kralické z roku 1601 v Knihovně Národního muzea, sign. 34 D 1/VI, srov. <https://krigsbyte.lib.cas.cz/Record/3298000000516143>

⁶⁰⁾ Benátská bible z roku 1506 (šlo o defektní a částečně dopisovaný exemplář) byla zakoupena až v roce 1609 od Jana Kříže z Prahy, viz Bohumil NUSKA, *Knihářské účty pana Petra Voka z Rožmberka*, Sborník Národního muzea v Praze, řada C, sv. 9/2, 1964, s. 53–80, zde s. 70. Jde také o dva exempláře žaltáře z roku 1579 (KB, sign. U 378/I, fol. 186r), které byly svázaný v roce 1606 nebo 1608 a do katalogu zapsány až dodatečně po jeho vyhotovení. SOA Třeboň, Cizí rody – z Rožmberka, sign. 20a, ff. 286, 367 (účty za vazbu 8 českých žaltářů a české bible z roku 1608).

⁶¹⁾ Lenka VESELÁ, *Českobratrská literatura v knihovně posledních Rožmberků*, Studie a texty Evangelické teologické fakulty 15/2, 2009, s. 193–214.

⁶²⁾ Inventář bechyňské zámecké knihovny uložen v SOA Třeboň, Cizí rody – z Rožmberka, sign. 20a, fol. 72a–77a. Vzhledem k vágnosti záznamů o nich však nelze jen na základě dobového inventáře říct nic konkrétního. Pod č. 152 (fol. 74b) je uvedena „Bibli česká psaná“, pravděpodobně jde o Bočkovu bibli.

dovou knihovnu, další byly pravděpodobně určeny k obdarování.⁶³⁾ Některé starší české bible původně patřily šlechticům spřáteleným s Rožmberky, jako byli Jaroslav z Pernštejna nebo Zdeněk Kavka z Řičan.⁶⁴⁾ Knih Pernštejnů a pánů z Řičan se v rožmberské knihovně nacházelo více, nelze tedy vyloučit, že šlo o dary, pravděpodobnější je však cílená akvizice Rožmberků, stejně jako tomu bylo v případě zisku vzácné, bohatě iluminované Bočkovy bible, kterou získal Petr Vok z kostela v Bechyni již před rokem 1573.

Bible však byly předmětem zájmu nejen Petra Voka, ale také Viléma z Rožmberka, který vlastnil několik „osobních“ biblí. Václav Březan v katalogu zmiňuje Vilémův rukopisný latinský žaltář vázaný v černém sametu a ve Švédsku se dochoval také Nový zákon vydaný v roce 1541, který používal mladý Rožmberk v době svých studií v Pasově. Na jeho titulní stranu zaznamenal své osobní heslo, které jako exlibris používal sporadicky i v pozdějších letech.⁶⁵⁾ Vilém z Rožmberka také věnoval několik raritních biblí z rodové knihovny jezuitské koleji v Českém Krumlově: jednalo se například o vydání rabínského Pentateuchu z roku 1524 nebo pergamenový rukopis s českým žaltářem z roku 1415.⁶⁶⁾ O významu, jež Rožmberk tomuto obdarování přikládal, svědčí cenné osobní či rodové exempláře, které byly jeho součástí. Byl mezi nimi i výtisk českého vydání biblické Sírachovcovy knihy z roku 1575, jehož vydání Rožmberk svým jménem zařadil. Dar jezuitům obsahoval hned několik verzí této starozákonní knihy, ale jen toto české vydání bylo ozvláštněno Vilémovým unikátně dochovaným supralibros.⁶⁷⁾

Při ukládání rožmberské knihovny do nových prostor třeboňského zámku na počátku 17. století byly bible umístěny na tradiční první, symbolicky nejvýznamnější místo, a jejich výsadní postavení je zjevné i z katalogu rožmberské knihovny. Bible, seřazené podle velikosti a jazyka, patřily k nejlépe z katalogizovaným částem rožmberské knihovny. Svůj charakteristický, snad až puntičkářský smysl pro identifikaci potvrdil Václav Březan například u vydání Lutherových biblí, které seřadil chronologicky a očísloval; v ojedinělých případech považoval za důležité upozornit i na starobylost či výpravnost exempláře (*„Altveterische Bibel mit seltzamen Figu-*

⁶³⁾ V rožmberské knihovně se nacházely dva exempláře žaltáře z roku 1579, pět exemplářů králické jednodílné bible z roku 1596, čtyři exempláře Nového zákona z roku 1596 a dvě šestdílné z let 1579–1594.

⁶⁴⁾ Knihy jsou známy pouze na základě katalogu rožmberské knihovny: Nový zákon, Norimberk 1538 (KB, sign. U 378/I, fol. 186r); český žaltář na pergameni z druhé poloviny 15. století (KB, sign. U 378/I, fol. 77v). K dalším knihám Pernštejnů a Kavků z Řičan v rožmberské knihovně srov. L. VESELÁ, *Knihy na dvoře*, s. 67–68.

⁶⁵⁾ Údaje k exempláři dostupné na <https://krigsbyte.lib.cas.cz/Record/3298000000516547>.

⁶⁶⁾ NKP, sign. 26 A 16; NKP, sign. XII C 15.

⁶⁷⁾ NKP, sign. 54 B 13.

ren“) nebo i na specifickou sazbu.⁶⁸⁾ Velmi detailně však Březan popsal zejména jazykově české bible: zaznamenává u nich často jméno tiskaře či nakladatele, informace o defektnosti exempláře a jeho případné úpravě („*místem dopisovaný*“) i jeho celkový fyzický stav. Tento pečlivý přístup Václava Březana neměl ve své době v Čechách ani v celé střední Evropě obdoby a zdá se, že zpracování a adjustace biblí patřily (vedle historické literatury) k Březanovým prioritám.

Na počátku 17. století však byla na rožmberském dvoře věnována nadstandardní pozornost i vnější podobě knih. Rožmberské knihy byly obvykle vázány do pergamenu či světlé usně doplněné slepotiskovou výzdobou s jedním z typů rožmberského supralibros.⁶⁹⁾ Přestože je z rožmberské knihovny dochováno jen málo exemplářů, díky Březanovým pečlivým záznamům disponujeme také údaji o vazbách několika nedochovaných biblí. Obzvláště cenné bible byly v době transformace sbírky do sálové knihovny na počátku 17. století cíleně vázány či převazovány do kvalitních či přímo luxusních vazeb: jednalo se především o českobratrské a jazykově české bible.⁷⁰⁾ Českobratrské bible byly obvykle opatřovány červeně mořenou usní zdobenou rožmberským supralibros, případně vazbou potaženou sametem doplněnou postříbřeným kováním. Vazby u českobratrských biblí se navíc lišily podle významu: dvě sady kralické šestidílků a pět exemplářů kvartového vydání kralické jednodílků byly svázané do červeného safiánu či sametu a jeden z nich byl dokonce opatřen ojedinělou bibliofilskou výzdobou v podobě měděné desky s kalendářem a kompasu.⁷¹⁾ Autorem této vazby byl blíže neznámý N. Habermel, pravděpodobně příbuzný rudolfinského hodináře Erasma Habermela. Pro maloformátové vydání Nového zákona postačovaly levnější pergamenové vazby zdobené zlacením. Zvláště ní význam pak Petr Vok přikládal již zmíněné Bočkově bibli, kterou nechal v roce 1608 nákladně převázat, a této události věnoval pamětní záznam na přideštit jednoho ze svazků.⁷²⁾ Je navíc symptomatičké, že tento rukopis byl v katalogu v rámci českých biblí zapsán jako první, tedy mimo obvyklé pořadí ještě před tisky (viz obrázek č. 1 v příloze).

⁶⁸⁾ Např. u latinské bible z Benátek 1506 Březan uvedl „*characteribus Venetiis impressa*“. KB, sign. U 378/I, fol. 9r.

⁶⁹⁾ Isak COLLIJN, *Det Rosenbergska biblioteket och dess exlibris*, Stockholm 1907.

⁷⁰⁾ Jedinou známou výjimkou, která také získala tuto privilegovanou vazbu, byla již zmíněná antverpská polyglota, kterou získal Petr Vok v roce 1608.

⁷¹⁾ KB, sign. U 378/I, fol. 77r.

⁷²⁾ Moravský zemský archiv, G 10 – Sbírká rukopisů Moravského zemského archivu, č. 123/1–2.

Sběratelský artefakt, nebo projev konfesionality?

Porovnání souboru biblí v rožmberské a hoffmannské knihovně ukázalo, že bible plnily v obou prostředích jak funkci sběratelského artefaktu, tak byly výrazem úcty k Písmu i symbolickým vyjádřením zbožnosti. Především to platí pro rukopisné bible, které tvořily v obou knihovnách zhruba desetinu rozsahu sbírky biblí. Tam, kde existují doklady osobního zájmu o tištěné bible, uvažujeme vedle sběratelské funkce také o funkci uživatelské; jedná se však jen o několik ojedinělých případů.

Skladbu obou biblických souborů, zejména pokud jde o místa a data vydání tisků, přirozeně ovlivnily akviziční strategie majitelů a odlišný historický vývoj obou knižních sbírek. Nicméně soubory byly utvářeny velmi pečlivě s cílem vybudovat prestižní a univerzálně pojatou sbírku biblí. Obě knihovny vykazují řadu shodných rysů, jako například důraz na vlastnictví různých jazykových verzí nebo cílené sběratelství starých biblí na pergamentu. V obou knihovnách stály bible také v popředí na symbolicky nejvýznamnějším místě.

V profilu každé ze sbírek je však možné identifikovat různě motivované akcenty. Ferdinand Hoffmann vlastnil – vzhledem k velikosti své knihovny – nadprůměrný a ve své době neobvyklý počet biblí. Jeho zájem o kvantitativní nárůst této sbírky zřejmě ovlivnilo jeho luterství, stejně jako zjevnou, byť nikoli výlučnou preferenci protestantských a humanistických vydání. Jeho sbírka biblí měla výrazně evropský charakter a většina jeho biblí byla latinských. Hoffmannovo vyznání mohlo do jisté míry ovlivnit i způsob adjustace nakoupených biblí, pokud šlo o knižní vazby: ty se nijak nelišily od ostatních knih v hoffmannské knihovně a některé z nich byly provedeny až ledabyle. Do několika biblí, které je snad možné považovat za jeho osobní exempláře, si Ferdinand Hoffmann vlepil grafické jednolisty s biblickou tematikou. Účelem tohoto projevu osobní zbožnosti bylo pravděpodobně zdůraznění devočního charakteru knihy.

Podobně osobní přístup k biblím zaznamenáváme v rožmberském prostředí jen u Viléma z Rožmberka. Ovšem také rožmberská sbírka biblí představovala v rámci rodové knihovny segment, kterému byla přisuzována mimořádná důležitost. Na rozdíl od hoffmannské knihovny, kde se význam sbírky projevil v množství exemplářů, v rožmberském prostředí byl kladen důraz zejména na pečlivost při jejich katalogizaci a náročnou reprezentativní úpravu knižních vazeb. Rožmberkové cíleně sbírali především jazykově české bible; ostatně patriotismus byl pro obsahovou skladbu rožmberské knihovny charakteristický. Petr Vok také shromažďoval multiplikáty biblí z dílny jednoty bratrské, které nechával opatřovat nákladnými vazbami. To lze sice považovat za projev jeho osobní konfesionality, ovšem motivem zde byla nepochybně také sebe prezentace: část těchto tisků navíc rozdával jiným osobám.

Specifickou funkci ve sledovaných sbírkách měly staré biblické rukopisy, které představovaly v 16. století již jednoznačně sběratelský artefakt. V obou prostředích je prokazatelné jejich cílené sběratelství, a to zejména jazykově českých a bohemickálních biblí, přičemž v rožmberské knihovně je navíc v případě rukopisů doložen zájem i o neobvyklé jazykové verze. Hodnotu těchto rukopisů ovlivňovala jejich starobylost (většina pocházela z 15. století) a výtvarná výzdoba, ale také jejich původ: u části z nich jsou doloženi starší vlastníci, jimiž byli šlechtici i členové panovníckých rodin.

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA

Obr. č. 1: Ukázka záznamů k českým biblím v katalogu rožmberské knihovny. Stockholm, Kungliga biblioteket, sign. U 378/I, fol. 10r.

Obr. č. 2: Kain a Ábel. Podle námětu Maertena de Vose vyryl Jan Sadeler. Jedna z mědirytin, které do svých biblí vlepoval Ferdinand Hoffmann z Grünbüchlu a Střechova. Studijní a vědecká knihovna Plzeňského kraje Plzeň, sign. 3270, přední přídeščí (výřez s rytinou).

Graf č. 1: Počty vydání tištěných knih po jednotlivých desetiletích pro obě knihovny.

Lenka Veselá - Jindřich Marek

COLLECTORS' ITEMS OR MANIFESTATIONS OF ONE'S CONFESSIONALITY?

Bibles in Book Collections of Bohemian Renaissance Nobility

SUMMARY

The study deals with the topic of book collecting at the Czech nobility's courts prior to 1620 and a possible influence of individual nobles' confessionality on the shape of these collections. It strives to answer the following question: What was the importance of Bibles in the libraries of the era of Rudolph II, moreover taking into consideration that the traditional importance of the Bible was amplified by humanism and the Reformation during the 16th century? Thanks to the rapidly developing book market, books were more easily available and the Bible even became an object of purposeful collecting. This also holds true for book collections of Bohemian nobility during the era of Rudolph II where extensive Bible collections could be found. The largest collections were owned by the Rosenberg Family (10,000 books out of which 165 were Bibles) and by Ferdinand Hoffmann of Grünbühl (almost 4,000 books out of which 140 were printed Bibles and there were probably also dozens of biblical manuscripts). The most dynamic development of both libraries came approximately at the same time (from the 1580s to 1607, or rather to 1612) and their overall character was similar as well – they were libraries of both collector's and universal character with elements of bibliophilia. The comparison of the two Bible collections is also interesting due to another reason, namely because their respective owners were important exponents of non-Catholic confessions, yet each was a proponent of a different stream (Lutheranism and the Unity of Brethren).

The analysis of the Bible collections in Rosenberg's and Hoffmann's libraries was based mainly on excerpts from original catalogues, on preserved copies and on other archive sources. The resulting comparison showed that in both of these collections, the Bibles fulfilled the function of a collectors' item as well as the function of a symbolic expression of individual piety. Both collections show a number of identical features, such as an emphasis on an ownership of various language versions of the Bible or intentional collecting of old Bibles on parchments, especially of those of Bohemian origin and those in the Czech language. The value of these manuscripts – which constituted roughly one tenth of the Bible collection in the respective libraries – was influenced by their age, artistic decoration and also by their origin.

Both of the collections were created with utmost care and with the aim to build a prestigious and universally conceived collection of the Bible. However, a profile of each of the collections contains accents driven by various motivations. Ferdinand Hoffmann owned above-average and at his times unusual number of Bibles. His interest in the quantitative growth of the collection was probably influenced by his Lutheran confession that put special emphasis on biblical texts. His Bible collection had a strongly European character. Several Bibles – that could be possibly considered as his personal copies – even included a graphic broadside with biblical themes inserted by Ferdinand Hoffmann. This manifestation of individual piety was probably intended to emphasize a devotional character of the book.

Unlike in the case of Hoffmann's library where the importance of the Bible collection manifested itself in the number of copies, in the case of Rosenberg's library, emphasis was placed especially on thorough catalogue records and on prestige and elaborate book binding. The Rosenberg Family was intentionally collecting especially Bibles in the Czech language – they owned the total of 22 volumes. Petr Vok also collected multiplicates of Bibles from the Unity of Brethren printing office for which he ordered costly bindings. This could be considered as a manifestation of his personal confessionality, yet one of the motives was undoubtedly his self-presentation; moreover, part of these prints was given by him to other people.

Translated by Daniela Reischlová

Bořek Neškudla

RUKOPISNÁ PRODUKCE V ČECHÁCH A NA MORAVĚ OD POLOVINY 15. DO POLOVINY 16. STOLETÍ*

ABSTRACT

Production of Manuscripts in Bohemia and Moravia from the Middle of the 15th Century to the Middle of the 16th Century

The article presents the first statistical and quantification survey on Czech production of manuscripts during the period 1450–1550. The aim is to create a picture of the manuscript production during the studied period and to outline mutual relations between the receding manuscript production and the emerging production of printed works within the Czech environment. Material used for the analysis was collected based on registers of book collections of Bohemian and Moravian libraries and archives. The results have confirmed an expected decline in the production of manuscripts – manuscripts created after 1501 constitute only less than one fifth of the total collection. However, the decline was not distributed evenly. The number of produced manuscripts fell especially in the case of religious literature and the majority of secular disciplines. As regards the topics of medicine and law, the decline is not very perceptible. This was probably caused by the fact that Bohemian printing offices did not have sufficient possibilities to produce this type of literature. This broader perspective is counterbalanced by a more detailed probe into private book collections of certain important Bohemian scholars of that time.

Keywords: manuscripts – book printing – private libraries – bibliometrics

Poznání knižní kultury v období nástupu knihtisku stojí nejen na průzkumu produkce tištěné, ale i produkce rukopisné, která byla jejím předobrazem a nejstarším zdrojem. Předkládaná studie poprvé nabízí statistickou analýzu české rukopisné produkce pozdního středověku a raného novověku. Zároveň se v ní poprvé otevírá otázka,

* Článek byl vypracován v rámci grantového projektu Europa humanistica II. číslo GA19-04340S.

nakolik se dá vysledovat v raném českém knihtisku přímá vazba mezi rukopisnou a tištěnou produkcí. Knih tisk vznikl jako mechanický nosič svého rukopisného předchůdce a později souputníka, měl nahradit zdlouhovou a náročnou ruční práci při kopírování a rozšiřování textů. Ovšem velmi brzy z této mechanické úlohy vystoupil a začal sloužit nejprve jako prostředek konzervace významných děl minulosti, a posléze i jako pilný šířitel nové produkce a nových myšlenek. Lze tedy předpokládat, že v důsledku rozvoje knihtisku existovala v počátečním období žánrová korelace mezi tisky a rukopisy a že s postupujícím časem docházelo k úbytku „nepotřebných“ rukopisů. Knih tisk ovšem nemohl pokrýt veškerou potřebu, takže v některých segmentech rukopisná produkce pokračovala i nadále v poměrně velkém rozsahu.¹⁾

Studie vznikla jako kvantitativní a statistická sonda do rukopisné produkce od poloviny 15. do poloviny 16. století. Její starší verze byla součástí mé dizertační práce.²⁾ S odstupem času jsem v kapitole věnované této problematice provedl určitá zpřesnění, zejména doplněním materiálu, který se rozrostl přibližně o jednu pětinu, a úpravou tematického členění. Na závěry z původní práce tyto korekce neměly podstatný vliv, ovšem číselné údaje jsou přesnější zde. Do té doby se v tuzemsku podrobně či obecně rukopisnou tvorbou z tohoto hlediska žádný badatel nezabýval. Především průzkum ve sbírkách rukopisů z let 1440–1480 provedl pouze František Šmahel. Konstatoval rostoucí počet děl v národním jazyce i pozvolné změny v obsahové skladbě. Zjistil nárůst počtu sborníků zábavné prózy, mezi odbornou literaturou rozšiřování právních příruček včetně překladových, stoupající počet překladů lékařských traktátů a výskyt praktických rad pro vedení hospodářství a domácnosti.³⁾ Metodickou oporu a inspiraci tak nabízejí alespoň zahraniční monografie. Nejbližší pro naše prostředí je masivní výzkum německé rukopisné produkce Uwe Neddermeyera z 90. let.⁴⁾ Dlouhé časové období od 12. do 16. století i rozsáhlý geografický prostor Říše dovolil množství analýz a závěrů týkajících se produkce, žánrů, studia tvorby a šíření jednotlivých titulů nebo zkoumání frekvence produkce tvůrčích center či proveniencí.⁵⁾

¹⁾ Typickým příkladem jsou výpravné reprezentativní rukopisy, mezi nimiž vynikají například díla z okruhu burgundského vévodského dvora. Rozpačitý přechod od rukopisné k tiskové produkci zejména v Čechách zpracovává více Bořek NEŠKUDLA, *Obtíže přechodu od rukopisu k tištěné knize na příkladu díla Řehoře Hrubého z Jelení*, *Knihy a dějiny* 26, 2019, s. 131–147.

²⁾ Bořek NEŠKUDLA, *Knihovny a čtenářská recepce v období raného humanismu v Čechách*, dizertační práce FF UK, Praha 2014, s. 57–64.

³⁾ František ŠMAHEL, *Humanismus v době poděbradské*, *Rozpravy ČSAV* 73, Praha 1963, s. 40.

⁴⁾ Uwe NEDDERMEYER, *Von der Handschrift zum gedruckten Buch. Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Quantitative und Qualitative Aspekte*, Wiesbaden 1998.

⁵⁾ Některé aspekty rukopisné produkce v době počínajícího knihtisku rozebírá sborník Joseph Burney TRAPP (ed.), *Manuscripts in the fifty years after the invention of printing*, London 1983. Z hlediska dějin bibliografie byly rukopisy považovány knihovny za odlišné od rukopisů až

Předkládaná práce nemá stejnou hloubku záběru, navíc se zabývá obdobím, kdy byla rukopisná produkce na ústupu. Proto si klade skromnější cíle. Základní a velmi obecný statistický přehled tvoří pouze dílčí sondu, která naznačí, jakým způsobem lze s tímto materiálem zacházet na pozadí nejzákladnějšího rozdělení do tematických skupin, jaké poznatky nám takové dělení může nabídnout a zároveň jaké další otázky díky tomu vyvstávají. Vzhledem k tomu, že časové období spadá do doby počátků knihtisku, pokusíme se alespoň naznačit některé vztahy a vlivy, kterými na sebe obě média mohla působit.

Metoda

Historické bádání, postavené na kvantitativní statistické metodě zpracování materiálu, se nemůže vyhnout úskalí „přesné práce s nepřesnými čísly.“ Platí to i pro tuto studii, obzvláště když je prvním pokusným balónkem svého druhu v českém prostředí a vychází ze stále ještě neúplného obrazu dochované rukopisné produkce v českých zemích. Je třeba zdůraznit, že přes snahu o zachování maximální objektivity jsou výsledky zatíženy značnou mírou subjektivit. Ta je dána především metodickým postupem v třídění rukopisů, které je vzhledem k jejich charakteru mnohdy obtížné. Na rukopisy se nedají beze zbytku uplatnit stejná kritéria jako na pozdější zdánlivě přehlednější tiskovou produkci. I přesto se můžeme pokusit s pomocí předběžné statistické analýzy o jejich paralelní srovnání a odhalit některé aspekty knižní kultury tohoto období.⁶⁾ Při zkoumání knih z kvantitativního hlediska se vyjma hermeneutických problémů střetáváme i s otázkami skutečného účinku u opisovačů i u čtenářů. Byly dochované knihy skutečně čteny? Z jakého důvodu nebo podle jakého klíče se nám dochovaly právě ty knihy, které dnes známe?⁷⁾ Pokud se zabýváme proveniencí dochovaných knih, potýkáme se s nerovnoměrným pramenným doložením, neboť u knihoven církevních institucí máme z pochoitelných důvodů podrobnější záznamy než u laických majitelů knih. Dochování je

od 17. století, jak konstatuje David J. McKITTERICK, *Print, Manuscript and the Search for Order 1450-1830*, Cambridge 2003.

⁶⁾ Možnosti kvantifikačních a bibliometrických postupů ukázal nejnověji Petr VOIT, *Knihtisk a knižní kultura jako zrcadlo české měšťanské společnosti poznamenané husitstvím*, in: Marta Hradilová - Andrea Jelínková - Lenka Veselá (edd.), *Paralelní existence. Rukopisy a tisky v českých zemích raného novověku*, Praha 2020, s. 19-53. Ze zahraničních prací uvedme kvantifikační analýzu prvotiskové produkce Chiara RUZZIER - Xavier HERMAND, *Les stratégies éditoriales dans la production incunabile des anciens Pays-Bas*, Turnhout 2012.

⁷⁾ K tomu podrobněji Arnold ESCH, *Überlieferungs-Chance und Überlieferungs-Zufall als methodisches Problem des Historikers*. *Historische Zeitschrift* 240, 1985, s. 529-570.

také ovlivněno formátem knihy, kdy velká folia mají větší šanci na přežití než formáty menší, rozhoduje také, zda-li a jak byla kniha svázána.⁸⁾

Zdrojem podkladů pro analýzu jsou dochované rukopisy českého původu v českých a moravských knihovnách. Data jsou shromážděna ze soupisů rukopisů.⁹⁾ Výhodou byla možnost zahrnout velké množství materiálu pro široký pohled na celou produkci. Na druhou stranu tento zdroj přináší i určitou nerovnováhu. Některé starší soupisy zachovaných rukopisů jsou již přes sto let staré a nemají standardy a analytickou hloubku moderních soupisů. Výběr rukopisů byl proveden na základě chronologického zařazení do sledovaného období. Protože středověké rukopisy mají obvykle podobu sbírek nebo sborníků, případně přívazků k tištěným knihám, pracoval jsem nejen s celými kodexy, ale především s jejich jednotlivými částmi. Do souhrnu byly zařazeny ty části rukopisů, které byly označeny v soupisech jako samostatné bibliografické jednotky.¹⁰⁾ Riziko tohoto postupu ovšem spočívá v tom, že soupisy pocházejí z různých období a od různých autorů a nemají vždy stejný záběr. Určitá nerovnováha vzniká zejména v případech, kdy máme k dispozici podrobně rozepsanou sbírku kázání a naproti tomu z jiného soupisu stroze zaznamenaný *Sborník kázání* nebo *Právnícký sborník bez rozpisu*. Tím dochází k určitému zkeslení, ale vzhledem k rozsáhlosti materiálu i k cíli výzkumu, je považují za zanedbatelné.

Z geografického hlediska jsem se omezil jen na dostupné sbírky rukopisů v českých a moravských knihovnách a archivech. Záměrně jsem vynechal sbírky zahraniční, přestože mnohé obsahují četná bohemika a jejich katalogy rukopisů jsou dostupné v tištěné či elektronické podobě.¹¹⁾ Výběrem prošly jen ty exempláře, které nepochybně či velmi pravděpodobně vznikly v českém prostředí, případně v zahraničí, ale činností nebo z popudu českých uživatelů.¹²⁾ Naopak byly vynechány rukopisy, které jistě nebo pravděpodobně pocházejí z ciziny.¹³⁾

⁸⁾ U. NEDDERMEYER, *Von der Handschrift*, s. 48.

⁹⁾ Neddermeyerův průzkum je také postaven na údajích ze soupisů rukopisů.

¹⁰⁾ Byly vynechány rukopisné drobnosti jako jednotlivé modlitby, zlomkovité výpisky, neorganicky zařazené recepty apod.

¹¹⁾ Četné bohemikální rukopisy obsahuje vídeňská Österreichische Nationalbibliothek nebo bratrská knihovna v Herrnhutu atd. Ze stejného důvodu nebyla zahrnuta například ani soukromá sbírka Jana z Rabštejna, která je dnes uložena v rakouském Schläglu.

¹²⁾ Příkladem jsou knihy Jana Thabarra, uložené především v knihovně při farním kostele svatého Jakuba v Brně. Některé vznikly během jeho italského studijního pobytu, a to buď na zakázku, nebo jeho vlastním opisem. Naproti tomu některé spisy cizího původu se mohou proveniencí hlásit do českých zemí. To je případ rukopisu Národní knihovny Praha, sign. XV D 7, o němž víme, že vznikl v Lipsku a mohl tedy být vytvořen pro potřeby tamního studenta pocházejícího z českých zemí. Ale za daného stavu informací zůstal mimo sledovaný soubor.

¹³⁾ V tomto případě neprošly sítím některé rukopisy zejména zámeckých sbírek, kde řada rukopisů byla později dovezena z Itálie či z Francie, což se týká zejména metternichovské sbírky v Kynžvartu nebo fürstenberské sbírky z Křivoklátu.

Jádro námi sledovaného souboru tvoří tři největší dostupné rukopisné sbírky, totiž fondy Národní knihovny v Praze,¹⁴⁾ Knihovny Národního muzea v Praze¹⁵⁾ a knihovny pražské Metropolitní kapituly.¹⁶⁾ Původním záměrem bylo zahrnout jen tyto tři profilové knihovny. Výsledky průzkumu vykazovaly nečekaně nízký poměr literatury odborné a literatury se světskou tematikou. To odpovídá Šmahelovu předběžnému zjištění, ale rozchází se s profilem dochované tiskové produkce.¹⁷⁾ Abych se vyhnul pochybnosti, že jde o zkresení způsobené nedostatečně reprezentativním výběrem, rozšířil jsem databázi o sbírky rukopisů mimopražských českých¹⁸⁾ a také

¹⁴⁾ Josef TRUHLÁŘ, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur I-II*, Pragae 1905–1906; Josef TRUHLÁŘ, *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a univerzitní knihovny pražské*, Praha 1906; Milada SVOBODOVÁ, *Katalog českých a slovenských rukopisů sign. XVII získaných Národní (Univerzitní) knihovnou po vydání Truhlářova katalogu z roku 1906*, Praha 1996; Jindřich MAREK – Michal DRAGOUN, *Soupis středověkých latinských rukopisů Národní knihovny ČR: doplňky ke katalogu Josefa Truhláře = Catalogus codicum manu scriptorum Latinorum medii aevi qui in Bibliotheca Nationali olim Universitatis Pragensis asservantur: additamenta ad catalogum Josephi Truhlář*, Praha 2016.

¹⁵⁾ František Michálek BARTOŠ, *Soupis rukopisů Národního muzea v Praze I-II*, Praha 1926–1927.

¹⁶⁾ Adolf PATERA – Antonín PODLAHA, *Soupis rukopisů Knihovny Metropolitní kapituly pražské I-II*, Praha 1910, 1922.

¹⁷⁾ Především převaha spisů náboženské povahy oproti většině tisků povahy světské, jak ukazují přehled v Petr VOIT, *Český knihtisk mezi pozdní gotiku a renesancí II. Tiskaři pro viru i tiskaři pro obrození národa*, Praha 2017, s. 782. Odsud převzata tabulka, publikovaná dále v textu.

¹⁸⁾ František ČÁDA, *Rukopisy knihovny Státního zámku v Kynžvartě*, Praha 1965; František HOFFMANN, *Soupis rukopisů knihovny Kláštera premonstrátů Teplá*, Praha 1999; František HOFFMANN, *Soupis rukopisů Státního okresního archivu v Jihlavě*, Jihlava 2001; Jaromír LINDA, *Soupis rukopisů Západočeského muzea v Plzni*, Plzeň 2004; Jaromír LINDA, *Soupis rukopisů studijní a vědecké knihovny Plzeňského kraje*, Plzeň 2004; Raphael PAVEL, *Beschreibung der im Stifte Hohenfurt befindlichen Handschriften*, Wien 1871; Jiří PRAŽÁK, *Rukopisy krivo-klátské knihovny*, Praha 1969; Jiří PRAŽÁK, *Katalog rukopisů křižovnické knihovny, nyní deponovaných ve Státní knihovně České socialistické republiky v Praze*, Praha 1980; Alena RICHTEROVÁ, *Děčínské rukopisy ze sbírky Františka Martina Pelcla (1734–1801), nyní ve fondech Národní knihovny České republiky*, Praha 2007; Bohumil RYBA, *Rukopisy biskupské knihovny v Českých Budějovicích*, České Budějovice 1974; Bohumil RYBA, *Soupis rukopisů a starých tisků z fondu Státní vědecké knihovny v Českých Budějovicích*, České Budějovice 1987 (tento svazek obsahuje knihovnu minoritů v Českém Krumlově, knihovnu kláštera cisterciáků ve Zlaté Koruně a knihovnu konventu františkánů v Bechyni). Dále Bohumil RYBA, *Soupis rukopisů Strahovské knihovny III–V*, Praha 1979; Pavel SPUNAR, *Soupis rukopisů prelátské knihovny, státního archivu, okresního muzea a okresního archivu v Českém Krumlově*, Praha 1958; Josef TRŽÍŠKA, *Soupis rukopisů Kaplanské knihovny v Českém Krumlově*, Praha 1958; Jaroslav WEBER, *Soupis rukopisů Státního archivu v Třeboni*, Praha 1958. Souhrnné přehledné soupisy: Antonín KOSTLÁN – Stanislav PETR – Marie TOŠNEROVÁ, *Průvodce po rukopisných fondech v České republice I. Rukopisné fondy zámeckých, hradních a palácových knihoven*, Praha 1995; Pavel BRODSKÝ – Marta HRADILOVÁ – Stanislav PETR – Marie TOŠNEROVÁ,

moravských knihoven.¹⁹⁾ Přesto se poměry v tematických skupinách ani ve vztahu mezi světskou a náboženskou literaturou nijak výrazně nezměnily. Proto považují vybraný soubor za dostatečně reprezentativní i s vědomím, že dochování knih z minulosti je jen částí obrazu minulé skutečnosti. Lepší šance na dochování knih byla v institucionálních, v námi sledované době především v církevních knihovnách,²⁰⁾ čímž ovšem může být ovlivněn jejich tehdejší výběr a tím i dnešní dochování. Předpokládáme, že se díky tomu zachovalo poměrně více latinskojazyčných textů než textů českojazyčných, které můžeme očekávat častěji u soukromých majitelů, kde však snáze podléhaly zkáze a ztrátám. Některé odchylky od celkového pohledu z výšky v porovnání s detailním záběrem na knihovny soukromníků nastíníme v závěrečné části této práce.

Časové vymezení polovinou 15. a polovinou 16. století je dáno především možnostmi chronologického zařazení samotných rukopisů. Protože jedním ze záměrů bylo vyzorovat vliv nastupujícího tisku na proměnu rukopisné produkce, sledované období pokrývá také dobu počínajícího českého knihtisku. K tomu by stačilo užší pokrytí poslední čtvrtinou 15. a první čtvrtinou 16. století. Nicméně jen malá část rukopisů je přesně nebo přibližně datovaná a významný podíl rukopisů je časově zařazen pouze rámcově, obvykle do příslušné čtvrtiny nebo poloviny století. Proto bylo vhodnější zvolit širší časové rozpětí. Díky tomu máme alespoň částečné srovnání vývoje rukopisné produkce z doby předtiskové s obdobími, kdy tisk začal expandovat. Vynechány byly rukopisy určené jen přibližně do 15. století, přestože některé z nich mohou pocházet z jeho druhé poloviny.

Průvodce po rukopisných fondech v České republice II. Rukopisné fondy archivů v České republice, Praha 1998; Pavel BRODSKÝ – Marta HRADILOVÁ – Stanislav PETR – Marie TOŠNEROVÁ, *Průvodce po rukopisných fondech v České republice III. Rukopisné fondy muzeí a galerií v České republice*, Praha 2001; Pavel BRODSKÝ – Marta HRADILOVÁ – Stanislav PETR – Marie TOŠNEROVÁ, *Rukopisné fondy centrálních a církevních knihoven České republiky. Průvodce po rukopisných fondech v České republice IV*, Praha 2004.

¹⁹⁾ Miroslav BOHÁČEK – František ČÁDA, *Beschreibung der mittelalterlichen Handschriften der Wissenschaftlichen Staatsbibliothek von Olmütz, Köln – Wien – Böhlau* 1994; Vladislav DOKOUPIL, *Soupis rukopisů knihovny augustiniánů na St. Brně*, Praha 1957; Vladislav DOKOUPIL, *Soupis rukopisů z knihovny minoritů v Brně, františkánů v Moravské Třebové a premonstrátů v Nové řiši*, Brno 1959; Vladislav DOKOUPIL, *Soupis rukopisů mikulovské dietrichsteinské knihovny*, Praha 1958; Vladislav DOKOUPIL, *Soupis rukopisů knihovny benediktnů v Rajhradě*, Praha 1966; Vladislav DOKOUPIL – Naďa ŠTACHOVÁ, *Soupis rukopisů zámecké knihovny hrabat Chorinských z Veselí nad Moravou*, Brno 2011; Stanislav PETR, *Soupis rukopisů knihovny při farním kostele svatého Jakuba v Brně*, Praha 2007; Irena ZACHOVÁ – Stanislav PETR, *Soupis sbírky rukopisů bývalého Františkova muzea v Brně*, Praha 2010.

²⁰⁾ Určitou výjimku tvoří Knihovna Národního muzea, kde významnou část fondů tvoří sbírky soukromých sběratelů 19. a 20. století.

Chronologická analýza dovoluje pohled na vývoj počtu datovaných rukopisů, což je jeden z rysů měnící se knižní kultury. Neddermeyerův výzkum ukázal postupný nárůst podílu datovaných rukopisů. Ve vrcholném středověku se pohyboval kolem 5 %, ale rostl postupně do 15. století až k 50 %, kde se drží i v 16. století.²¹⁾ V našem souboru máme jednoznačně datovaných 1457 položek, tedy 27,7 % z celého souboru. I zde počet datovaných rukopisů s časem stoupá. V období 1450–1500 je datováno 27 % rukopisů, pro první polovinu 16. století jejich podíl stoupá až na 30 %.

Nejobtížnější částí práce bylo dělení do tematických skupin. Některé tituly, mezi nimi nezdídka ty oblíbené a rozšířené, se totiž vzpírají jednoznačnému žánrovému zařazení. Řazení do žánrů tak, jak je chápeme dnes, totiž nemusí vždy souhlasit s chápáním díla v minulosti. Příkladem je pestrá paleta titulů náboženské a mravní literatury, kam patří příručky pro správné chování a jednání, morálně filozofická díla, ale někdy na jejich hraně oscilují katechetické příručky pro kněze a správné chování kněží či napomenutí pro vedení řádného křesťanského života. Některá díla se pohybují na pomezí historie, filozofie a beletrie (*Trojanská kronika*, *Kronika o Apollonovi Týrském*) nebo mezi historií a mravní výchovou (*Burleyovy Životy filozofů*). Je potřeba vzít v úvahu mezidruhový kontext, který podrobně rozpracoval literární historik Jaroslav Kolár. Tento kontext je vytvářen „*nejen shodným pojetím*

²¹⁾ U. NEDDERMEYER, *Von der Handschrift*, s. 58.

*skutečnosti a postojem k tématu, ale i shodnými zobrazovacími postupy, příbuzností výrazových prostředků a motivickou i slovní interferencí mezi jednotlivými díly.*²²⁾ Toto zjištění ovšem nepomůže ve chvíli, kdy potřebujeme rozdělit jednotlivé tituly pro potřeby statistiky do jednoznačných skupin. Proto jsem zvolil dělení nikoli podle žánrů, ale podle tematických skupin.

Základní dělení celého souboru je tvořeno na linii mezi spisy náboženské a světské povahy. V části spisů náboženské povahy je šest tematických skupin. Nejpočetnější zastoupení má skupina *teologie* zahrnující teoretické spisy dogmatické, katechetické a exegetické i spisy polemické. Další skupiny tvoří *bible* (celé i neúplné biblické texty včetně sbírek žalmů a apokryfních textů), *homiletika* (kázání, ale také teoretické spisy o kazatelství a kazatelské přípravě), *hagiografie*, *liturgika* také včetně teoretických spisů a konečně *církevní právo*, které jsem oddělil od práva civilního a zařadil mezi náboženskou literaturu.

Přestože je světská část rukopisné produkce kvantitativně méně početná, je svou strukturou pestřejší a dělí se na dvanáct tematických skupin. Také jejímu rozboru věnuji větší pozornost než rukopisům s náboženským obsahem, protože u tiskové produkce v Čechách převažují díla světského charakteru a oproti rukopisům zde pozorujeme protichůdnou tendenci. Jednoznačné řazení má šest tradičních oborů *filozofie*, *lékařství*, *právo*, *historie*, jejíž součástí je geografie, *astronomie* s matematikou a *rétorika*. Do skupiny souhrnně označené *naučná literatura* se řadí zejména jazykové učebnice, gramatiky, slovníky a naučné knihy z oborů zemědělství, architektury, přírodovědy nebo vojenství. Samostatnou skupinu tvoří *alchymie* s magií, které by podle dobových měřítek byly řazeny k naučné literatuře, ale na rozdíl od hlavního naučného proudu, kde časem rukopisů ubývá, zde pozorujeme od přelomu století jejich nárůst. V položce *aktuality* jsou zahrnuty převážně dobové záznamy, dopisy a projevy týkající se jednání basilejského koncilu nebo jednání utrakvistů s papežskou stranou a je zde zařazena i další soudobá korespondence. Pod *beletrií* jsou zařazeny i cestopisy, drama nebo satira. Samostatný oddíl tvoří žánr *náboženské a mravně výchovné literatury*, do níž spadá pestrá škála textů nabádajících ke správnému chování a mravnímu životu od tradiční středověké látky tzv. knížecích zrcadel a mravních rozjímání sv. Augustina až k mravně naučným spisům Albertana z Brescie či domácí Husově *Dcerce*.²³⁾

²²⁾ Jaroslav KOLÁR, *O mezidruhových kontextech v české literatuře 16. - 17. století*, in: Lenka Jiroušková (ed.), *Návraty bez konce. Studie k starší české literatuře*, Brno 1999, s. 17–32, zde s. 17. Problematiku žánrového dělení v raném českém knižtisku nově pojímá Andrea JELÍN-KOVÁ, *Žánry a témata v produkci českých tiskáren 16. století - nové možnosti zkoumání*, *Knihy a dějiny* 25, 2018, s. 23–46.

²³⁾ Do této skupiny patří například některé spisy patristických či středověkých autorů, jež by se daly mechanicky zařadit do teologické literatury, ale svou výpovědí zapadají do reformních snah o nápravu společenské morálky. Typické jsou v tom texty vybrané pro překlady Řehořem Hrubým z Jelení. Důkaz vidíme v Hrubého předmluvách k textům, kde k překladu sv. Basila Veliké-

Kvantifikační analýza

Základní statistickou jednotkou, s níž pracuji, je bibliografická jednotka. Jelikož nejednotnost soupisů rukopisů a neúplnost dochování v sobě skrývají riziko nepřesnosti, vytvořil jsem kontrolní tabulku zachycující četnost svazků, v nichž se rukopisy nacházejí. Celkem bylo zjištěno 1516 svazků s rukopisy. Z nich lze jednoznačně či s výraznou převahou k některé tematické skupině zařadit 1282. Ostatní jsou kodexy smíšené, jejichž skladba je natolik pestrá, že se nedají jednoznačně zařadit. Bibliografických položek bylo zjištěno celkem 5235. Z nich je 3121 povahy teologické, 2114 světské. Z hlediska diachronního vidíme jednoznačný ústup rukopisné produkce v obou hlavních segmentech (u náboženské literatury pokles z 2696 na 425, u světské mírnější z 1585 na 529). V absolutních číslech je zde patrný odklon od spisů teologických ke spisům světské povahy, které od přelomu 15. a 16. století početně převažují, což naznačil už Šmahelův průzkum a potvrzuje to raná česká tisková produkce.

Následující tabulky ukazují celkové počty bibliografických jednotek a kodexů. Poměry jsou v obou případech obdobné. Určitou disproporcí poměrně většího počtu svazků vzhledem k bibliografickým jednotkám vykazují bible a liturgická literatura, což je dáno tím, že se tyto texty běžně vyskytují samostatně. U světské literatury pozorujeme podobný jev ve větší míře u práva, v menší u beletrie a historie.

Tabulka č. 1: Počty rukopisných kodexů a bibliografických položek

RUKOPISY NÁBOŽENSKÉ POVAHY		
	kodexy	bibliografické položky
teologie	425	2046
homiletika	200	527
liturgika	211	252
právo církevní	29	128
bible	80	92
hagiografie	21	76
celkem	826 (= 64 %)	3121 (= 60 %)

ho *O závisti...* uvádí: „Že pak z městie pocházje závist, to nejhoršie a duši i tělu neškodlivejšie zlé, protož tuto řeč svatého Basilia *O závisti* chtěl sem, abyště také ode mne pane [milostivý] měli, kterýž sem v nově přeložil. Abyšte se závistivým a jich mučení a tajnostem podívali, i jich všechny mrzké povahy znali, a příčiny, kteréž v té řeči Bazílius svú předivnú výmluvností tak vypravuje, jakoby je před jednoho každého oči kladl namalované. Ta závist tak jest se velmi tyto časy rozmohla, že říedkú nalezen bývá, aby jejeho na svém hrdle neměl jha, nebo diem takto radčí, aby jejiem nebyl hoden osmý a trápen žihadly.“ Národní knihovna Praha, sign. XVII H 13, fol. 87v–88r.

RUKOPISY SVĚTSKÉ POVAHY		
	kodexy	bibliografické položky
filozofie	59	295
právo	112	288
lékařství	65	284
aktuality	24	242
moralia	35	240
historie	43	147
astronomie	23	142
naučná literatura	33	131
poezie	13	114
beletrie	25	113
rétorika	12	64
alchymie	12	54
celkem	456 (= 36 %)	2114 (= 40 %)

Jelikož se pohybujeme v období nástupu knihtisku, nabízí se alespoň hrubé srovnání mezi soudobou rukopisnou a tiskovou produkcí českých a moravských tiskáren první poloviny 16. století.²⁴⁾ Tisky jsou seřazeny podle žánrových a tematických skupin většinou odpovídajících těm, které jsem zvolil pro rukopisy. V některých případech se však položky liší nebo překrývají, protože tiskové výstupy mívají odlišný charakter od rukopisných. Největší rozdíl pozorujeme v případě teologické literatury, která je u tisků nedělena. Pouze kancionály, které jsou u rukopisů zařazeny mezi liturgiky, jsou u tisků připojeny ke skupině s písňovou tvorbou. Naopak jemnější dělení máme u světské literatury, kde jsou u tisků samostatně uvedeny cestopisy (u rukopisů spojeny s beletrií), samostatně stojí učebnice a hospodářství (u rukopisů sdruženy pod položku naučná literatura). Administrativa v tiskové produkci zahrnuje edice usnesení, mandátů a artikulů, u rukopisů se částečně překrývá s aktualitami.

Tabulka č. 2: Přehled témat tiskové produkce v Čechách a na Moravě 1500–1550²⁵⁾

náboženství	34 %
učebnice	8 %
poezie	8 %
bible a její části	7 %

²⁴⁾ Nejedná se ovšem o statistiku dochovaných exemplářů, ale o žánrové rozdělení známých tištěných edic.

²⁵⁾ P. VOIT, *Český knihtisk II*, s. 782.

pokračování tabulky č. 2

náboženská a mravní výchova	7 %
administrativa	7 %
historie a zpravodajství	6 %
astronomie aplikovaná	6 %
kancionály, písně, hudba	4 %
lékařství a osvěta	4 %
právo	3 %
beletrie a zábavná próza	3 %
hospodářství	2 %
cestopisy	1 %

Rozdělení zjištěných rukopisných bibliografických položek v čase a podle žánrů je přehledně zaznamenáno v tabulce č. 3. První pohled na celková čísla ukazuje poměrně strmý pokles rukopisné produkce. Nepochybně ho můžeme připsat na vrub postupně rostoucí produkci a snazší dostupnosti tištěných knih. Rukopisná tvorba slábne v průběhu celého sledovaného časového úseku. Po roce 1501 už jen některé žánrové skupiny (liturgika, právo, lékařství) vykazují určitou anomálii vůči předpokladu. Tomuto jevu se budeme věnovat v dalším výkladu. Z hlediska žánrového se potvrzuje předběžné Šmahelovo zjištění nárůstu podílu světské literatury. Zatímco ve druhé polovině 15. století tvoří náboženská literatura 63 % celkové produkce, po roce 1501 se i u rukopisů trend obrací a náboženská literatura tvoří jen 45 % celkové produkce. To odpovídá i trendu tiskové produkce, kde teologická literatura (s biblí a kancionály) tvoří rovněž 45 %.

Tabulka č. 3: Dochovaná rukopisná produkce – spisy náboženské povahy

(Písmena v závorce označují jazyk rukopisů: L – latina, Č – čeština, N – němčina, Ř – řečtina)

	1450–1500	1501–1550
teologie	1810 (1657 L, 126 Č, 27 N)	236 (119 L, 115 Č, 2 N)
homiletika	459 (437 L, 14 Č, 8 N)	68 (45 L, 21 Č, 2 N)
hagiografie	63 (46 L, 14 Č, 3 N)	13 (8 L, 4 Č, 1 N)
bible	86 (52 L, 32 Č, 2 N)	6 (3L, 3 Č)
liturgika	158 (148 L, 8 Č, 2 N)	94 (77 L, 17 Č)
právo církevní	120 (120 L)	8 (8 L)
náboženská celkem	2696 (2 460 L, 194 Č, 42 N)	425 (260 L, 160 Č, 5 N)

Tabulka č. 4: Dochovaná rukopisná produkce – spisy světské povahy

	1450–1500	1501–1550
filozofie	281 (280L, 1Ř)	14 (11L, 3Č)
právo	152 (67 L, 84 Č, 1 N)	136 (19 L, 109 Č, 8 N)
lékařství	171 (109 L, 58 Č, 4N)	113 (21L, 75 Č, 17 N)
aktuality	186 (189 L, 7 Č)	56 (33 L, 22 Č, 1 Ř)
náboženská a mravní výchova	196 (138 L, 54 Č, 4 N)	44 (7 L, 37 Č)
historie	105 (93 L, 11 Č, 1 N)	42 (14 L, 22 Č, 6 N)
astronomie	122 (108 L, 6 Č, 8 N)	20 (16 L, 1 Č, 3 N)
naučná literatura	113 (87 L, 9 Č, 7N)	18 (5L, 8 Č, 5 N)
poezie	93 (85 L, 4 Č, 4 N)	21 (15 L, 5 Č, 1 Ř)
beletrie	98 (69 L, 28 Č, 1 N)	15 (3L, 11 Č, 1N)
rétorika	61 (60 L, 1 Č)	3 (2 L, 1 Č)
alchymie	7 (6L, 1Č)	47 (15L, 20 Č, 12 N)
světská celkem	1585 (1291 L, 263 Č, 30 N, 1 Ř)	529 (161 L, 314 Č, 52 N, 2 Ř)

Rozbor tematických skupin v časové linii ukazuje některé výchyly proti očekávanému vývoji. U teologické literatury se předpoklady potvrzují; z celkového počtu 3121 položek vzniklo 2696 před rokem 1500, což tvoří 86,4 %. Pouhých 13,6 % od počátku 16. století svědčí o skutečně masivním ústupu rukopisné produkce. Celkovou tendenci dokládají i sondy v jednotlivých tematických skupinách náboženské literatury. Ve všech sledovaných položkách, vyjma jediného případu liturgické literatury, je patrný hluboký propad o 80 až 90 % (teologie obecná 1810 případů do roku 1500, 236 po roce 1501, homiletika 459/68, církevní právo 120/8, bible nebo její části 86/6, hagiografie 63/13). Jak vidno, biblické texty a církevní právo z rukopisů v podstatě mizí. Pouze liturgická literatura zažila jen mírný pokles (158 do roku 1500, 94 po roce 1501). Vysvětlení se nejspíše ukrývá ve vysoké potřebě této literatury pro každodenní liturgickou praxi katolíků i utrakvistů a přetrvávající nedostatečnost zahraničních edicí pro tuzemské uživatele. Svou roli mohla sehrát i nedostatečná schopnost raného knihtisku, nejen u nás, nabídnout tištěné liturgické knihy v žádané kvalitě i množství. Katolické církevní instituce velmi rychle přistoupily ke knihtisku jako prostředku k vyřešení problému s chronicky nedostatkem liturgickou literaturou. Čeští tiskaři ovšem nedokázali připravit knihy v očeká-

vané kvalitě a zadavatelé se napříště obraceli na dílny v Bamberku a v Norimberku.²⁶⁾ Obtíže raného knihtisku se ovšem projevovaly především u zpěvníků a graduálů, jejichž notový záznam představoval pro masovou produkci zatím velké obtíže.²⁷⁾ Mimoto k zachovávání rukopisné podoby hudebních notových rukopisů přispěla i citová stránka. Kancionály a graduály literárských společností byly honosně zdobené a jejich výzdoba ukazovala jedinečnou hodnotu každého zpěváckého sboru. Tato tradice se dále udržovala hluboko do 16. století.

Příčiny kvantitativního poklesu ostatních skupin teologické literatury jsou různé. Biblické texty byly jistě nahrazeny domácí tiskovou produkcí. Vedle dvou prvotiskových vydání bible z konce 15. století známe pět dalších vydání do roku 1550. Společně s jinými edicemi některých biblických částí byl trh s biblemi zjevně nasycen. Nicméně u ostatních skupin musíme předpokládat dovoz tištěné literatury. Kazatelská činnost pokračovala, přesto počet rukopisů s touto tematikou klesá bez odpovídající náhrady v tisících. Tento fenomén by si zasloužil další pozornost; nabízí se otázka, proč v Čechách nezískal v počátečním období tisku takový prostor a popularitu žádný kazatel podobně jako v Rakousku Friedrich Nausea nebo v Anglii John Fisher, nemluvě o srovnání s bezprecedentním tiskařským úspěchem děla Martina Luthera.²⁸⁾ Také u církevního práva klesá počet rukopisů bez viditelné náhrady v tisících. V tomto případě se nabízí hypotéza vycházející z provázanosti kazatelství s vyhoceným obdobím polemik v pohusitském období. Po přelomu století se polemika přesunula do tisku, a proto mohla poklesnout i poptávka po této literatuře v rukopisech. Pro běžnou praxi zřejmě stačila kompendia a příručky starší, případně je nahradily tisky.

Literatura sekulární povahy nám nabízí částečně odlišný obrázek a při hlubším vhledu do některých oborů dokonce pozorujeme opačnou tendenci, která vyžaduje podrobnější interpretaci. Celkově tvoří literatura světské povahy menší část souboru (2114 položek, tedy zhruba 40 %). Většina oborů se vyvíjí podle předpokladů. Velký ústup vykazuje filozofie (281/14) zastupovaná především univerzitními kvestiemi a výklady zejména Aristotela. Největší část filozofické literatury připadá na dobu krátce po roce 1450 (celkem 205 děl určených do roku 1475), kdy univerzita ještě měla tendence pokračovat v předhusitské tradici výuky a studia stejně jako

²⁶⁾ Bořek NEŠKUDLA, *Vztah mezi tiskovým písmem a jazykem v raných tisících českého původu*, in: M. Hradilová – A. Jelínková – L. Veselá (edd.), *Paralelní existence*, s. 63–78. Podrobně o liturgických prvotiscích původem z Čech Kamil BOLDAN, *Počátek českého knihtisku*, Praha 2018, s. 96–109.

²⁷⁾ Peripetie liturgické literatury v raném českém knihtisku na konfesním základě popisuje Petr VOIT, *Konfesionalita a mentalita mezi koncem 15. a druhou polovinou 16. století pohledem české knižní kultury*, *Knihy a dějiny* 27, v tisku.

²⁸⁾ O Martinu Lutherovi jako svědomitěm a cílevědoměm uživateli tisku pro svou věc podrobně Andrew PETTEGREE, *Brand Luther*, New York 2015.

ostatní středo- a západoevropské univerzity. Odklon od rukopisné produkce na poli filozofie může souviset s úpravami univerzitní výuky, způsobenými změnou postavení pražské univerzity. Její orientace na kališnickou klientelu a zároveň institucionální postavení obránce kališnické víry ovlivnily podobu výuky. Filozofie jako obor studia ustoupila na vedlejší kolej, a v důsledku toho poklesl i zájem o filozofické spisy mezi českými vzdělanci. Výpadek filozofických děl rozhodně nenahradila domácí tisková produkce, která se tomuto tématu zcela vyhýbala. Mezeru mohl částečně zaplnit dovoz zahraniční literatury, jak naznačuje přehled několika soukromých knihoven v závěru této studie. Výrazný ústup od rukopisné produkce ukazují morálně výchovná literatura (196/44), díla z oborů astronomie, kam jsme zařadili i díla matematická a kalendáře (122/20), naučná literatura (113/18), historie (105/42), poezie (93/21), či beletrie (98/15). Propad v oblasti aktualit (186/56) lze vysvětlit nahrazením tiskovou produkcí letáků a sněmovních akt.²⁹⁾

Nejvýznamnější a nejvíce překvapivé výsledky vykazaly dva vědecky významné obory, lékařství a právo. Na rozdíl od ostatních oborů tyto dva nepotvrzují předpoklady a vykazují jen mírný pokles rukopisné produkce. Výraznější oslabení zaznamenává lékařství (171/113), ale obor práva vykazuje fakticky setrvalý stav (152/136). Právnícké příručky se sice do tisku dostávaly, ale až do 30. let 16. století jen sporadicky (doloženy jsou jen *Vladislavské zřízení zemské* 1500, dvě vydání *Svatováclavské smlouvy* 1517 a *Zřízení o ručnicích* 1524). Rukopisná produkce nadále zachovávala především právní kodifikaci, tedy městská a zemská práva. Příčiny můžeme shledávat dvojí. Vlastnoruční rukopisná výpomoc mohla znamenat vítanou ekonomickou výhodu. Mimoto právnícká produkce byla nutnou výbavou kancelářů, kde se veškerá agenda nadále odbývala rukopisně, takže prepis knihy nebyl pro profesionála větší zátěží nad rámec běžných pracovních povinností. Svou roli mohl sehrát i prvek didaktický. Pověřený úředník či právník musel znát zákony a předpisy z paměti a opisováním právních kodexů si své vědomosti mohl upevnit lépe než četbou. Právníckou rukopisnou praxí tak podporovala postupně se šířící praxe notářských zápisů.³⁰⁾ Lékařské knihy, převážně jednoduché tradované recepty a postupy léčby nemocí a neduhů zkompileované z různých zdrojů, byly zřejmě prepisovány ze stejného důvodu, tedy kvůli memorování. Tyto knihy se mohly vyhýbat tisku i proto, že jejich obsah byl velmi různorodý a roztržštěný. Obě skupiny, tedy právní a lékařské spisy, pro svou přehlednost vyžadovaly odpovídající strukturu textu, používání nadpisů a členění na odstavce. Soudobá česká typografie si

²⁹⁾ Tato produkce není až do poloviny 16. století doložena, ale lze ji předpokládat už dříve, přestože se nedochovala, protože zanikla vzhledem ke svému křehkému charakteru.

³⁰⁾ Podobnou praxí, kdy některé právnícké knihy a příručky se i přes bohatší nabídku právníckých tisků v londýnských a dalších anglických tiskárnách nadále opisovaly a používaly v rukopisné formě v londýnských školách a kancelářích, potvrzuje Julia BOFFEY, *Manuscript and Print in London, c. 1475-1530*, London 2012, s. 135-136.

dlouho nedokázala s takovým textem uspokojivě poradit, proto se lékařské ani právnícké texty neobjevovaly v programu tiskáren, a i z tohoto důvodu zůstali zájemci odkázáni na tradiční opisy. Opět se zde musíme vypořádat s otázkou vlivu dovezených zahraničních tisků. Právní texty i lékařské svody byly jazykově podmíněné a vázané na český jazyk, neboť zejména právní předpisy měly význam především pro místní prostředí. Zahraniční dovoz zde měl jen omezený vliv, byť musíme počítat s tím, že až do první čtvrtiny 16. století se městská jurisdikce řídila saským právem. Jen výjimečně se setkáváme s teorií práva, což jde zjevně na vrub chybějící právnícké fakultě na pražské univerzitě. Většímu důrazu na praktický výkon práva odpovídá i rostoucí podíl českojazyčných opisů v čase. U lékařských svodů byla situace obdobná.

Nedostatek dochovaných příruček jazykových, zemědělských či hospodářských nelze vysvětlit jednoduše tím, že by zastaraly a používáním zanikly, protože máme například dochovány knihy lékařské, právnícké nebo liturgické, které se též používaly běžně. To samé platí o zábavné beletrii či poezii, z nichž se dochovaly jen nečetné doklady. Zde zřejmě zapůsobila stále živá ústní tradice, která tento druh literatury primárně šířila. Ústní předávání bylo pro současníky dostatečnou zárukou uchování takových skladeb, které nalézáme převážně v bezděčné podobě marginálních zápisků. Pouze vyšší, tedy zejména teologická a ostatní náboženská literatura byla přípustná pro zaznamenání v duchu husitské tradice. U světských vzdělanců či humanistů byl postoj podobný, protože ani pro ně lidová nebo zábavná literatura neměla kvality hodné zaznamenání. Jednou z příčin může být obecná rigoróznost husitských a pohusitských desetiletí, kvůli níž nebylo žádoucí tuto literaturu šířit tiskem. Rukopisné sborníky mají tudíž privátní ráz (*Sborník hraběte Bavorovského, Pinvičkův sborník, Neuberský rukopis* atd.).

Jazyková skladba dochovaných rukopisů je další hledisko, které lze na shromážděném materiálu sledovat. Tradiční způsob přenosu rukopisné produkce předpokládá převahu latinských rukopisů. Celkově se převaha latiny jednoznačně potvrzuje. Z celkového počtu je 4172 rukopisů v latině, 931 je českých, 129 německých a 5 řeckých. Potvrdilo se Šmahelovo předběžné zjištění, které ukazuje rostoucí podíl česky psaných rukopisů, zejména v období po roce 1500. Zatímco do konce 15. století tvoří české rukopisy jen 10,7 % všech rukopisů (zjištěno 457 českých bibliografických jednotek), v první polovině století následujícího tvoří již 49,7 %, tedy bezmála polovinu (zjištěno 474 českých bibliografických jednotek). Ukazuje to na růst zájmu o texty v češtině zejména mezi osobami bez univerzitního vzdělání, které si častěji pořizovaly knihy v rodném jazyce. Univerzitní vzdělanci se pohybovali nadále v prostředí latinské vzdělanosti, která ovšem měla dostatečné zázemí v latinské knižní produkci zahraniční. Zároveň zde jde ruku v ruce většinový podíl českojazyčné tiskové produkce domácích tiskařů.

Porovnání podle autorů v čase

Poslední významný faktor, který je možné zkoumat v takto široce pojaté analýze, jsou počty zjištěných autorů. Nejslaběji jsou ve sledovaných rukopisech zastoupeni antičtí autoři. Jejich díla byla zjištěna u 114 položek, z toho 89 případů na dobu do roku 1500, 25 po roce 1500. U antických autorů je na prvním místě s velkým předstihem Cicero (41 záznamů), za ním s odstupem Seneca (15) a jen jednotlivě další autoři. Poměrně málo je zastoupen Aristoteles jako autor filozofických děl, častější jsou jen jeho výklady a komentáře. Žánrově mezi antickými spisy převažují filozofie (37 případů) a mravně výchovná literatura (25), které dohromady představují více než jednu polovinu zjištěné produkce antických autorů. Ostatní žánry jsou zastoupeny takřka rovnoměrně (historie, rétorika a epistolografie, poezie a drama, filozofie). V okruhu antických autorů je pokles rukopisné produkce předpokládán, protože se raná tisková produkce věnovala výrazně právě zachování děl antického starověku. Proto je velmi pravděpodobné, že poptávka po těchto textech byla uspokojována dovozem zahraničních edic.

Spisy sv. Otců převažují nad antickými autory více než trojnásobně. I poměr starších rukopisů je zde vyšší, z celkem 373 případů připadá 350 na dobu do roku 1500. U patristických autorů i celkově jednoznačně dominuje svatý Augustin, jehož díla tvoří přibližně dvě třetiny z tohoto okruhu. Záběr Augustinových děl je široký od zásadních prací jako *De Civitate Dei* přes kázání po četnou epistolografickou produkci. Z ostatních patristů se oblibě těšili sv. Jeroným (38), sv. Jan Zlatoústý (30) a sv. Řehoř Veliký (25). I zde, podobně jako u antických autorů, je velmi pravděpodobné, že se případní zájemci obraceli na dovoz tisků ze zahraničí. Spisy svatých Otců se objevovaly i na programu českých tiskáren, ale výhradně jako překlady.

Spisy středověkých autorů mají jednoznačnou početní převahu. Celkem 1692 případů u identifikovaných autorů ukazuje na přetrvávající úctu k tradičním autoritám. Největší pokles rukopisné produkce nastává po roce 1500, kde máme jen 146 záznamů čili pouhých 9 % oproti předchozímu období. Oblíbenými středověkými autoritami byla asketická a dogmatická díla Bernarda z Clairvaux, díla dogmatická, mravně výchovná i filozofická Tomáše Akvinského, Jana Gersona a Aegidia Římského. Anselm z Canterbury stojí v tabulce sice vysoko, ale na rozdíl od ostatních jsou jeho spisy soustředěny především ve dvou obsáhlých sbornících, z nichž jeden je tvořen překlady do češtiny. Mezi autory homiletické literatury vynikají Mikuláš z Lyry, sv. Bonaventura nebo Franciscus de Mayronis. U naučné literatury se vyjma sv. Augustina nejčastěji objevují Isidor ze Sevilly, Hugo od sv. Viktora a sv. Albert Veliký, u něhož byla vyhledávána nejen dogmatická díla a vzdělávací literatura, ale i moralistické spisy.

Tabulka č. 5: Frekvence autorů

autor	počet výskytů
sv. Augustin	226
Bernard z Clairvaux	85
Tomáš Štítný ze Štítného	70
Jan Hus	59
Jean Gerson	55
Cicero	41
sv. Jeroným	38
Anselm z Canterbury	37
sv. Tomáš Akvinský	37
Jan Rokycana	31
sv. Jan Zlatoústý	30
Isidor ze Sevilly	28
sv. Bonaventura	27
Mikuláš z Dinkelsbühlu	26
sv. Albert Veliký	25
sv. Řehoř Veliký	25
Mikuláš z Lyry	25
Jakoubek ze Stříbra	23
Albertanus z Brescie	21
Petr Chelčický	21
Aegidius Římský	18
Hugo od sv. Viktora	18
Seneca	15
Petr Lombardus	14
Franciscus de Mayronis	10

Z osobností českého středověku vynikají zejména postavy z husitského období. Nejčastěji jsou zastoupeni poměrně rovnoměrně Jan Hus, Jan Rokycana a Jakoubek ze Stříbra, za nimi následuje Petr Chelčický. Nejčtenější mezi českými autory je však Tomáš Štítný. V jeho případě ovšem jde vysoký počet záznamů na vrub čtyř obsáhlých sborníků. Ostatní autoři jsou rozprostřeni ve větším počtu kodexů. Právě čeští autoři klíčového husitského vyznání se velmi málo objevují v produkci českých tiskáren. Tento zdánlivě paradoxní jev lze přičíst snaze udržet rovnováhu

konfesního dualismu.³¹⁾ I v rukopisech se postupně snižuje frekvence výskytu Husových textů.³²⁾

Možnosti dalšího bádání – soudobé knihovny

Závěrem naznačíme další směr bádání, který kvantifikační analýzy dovolují. Jednou z možností, jak korigovat zkreslený obraz na základě dochovaných exemplářů (výběrovost uchování, ztráty používáním či katastrofami atd.), je jeho porovnání se stavem soudobých knihoven.³³⁾ Jako příklad si uveďme přehled větších knihoven významných českých vzdělanců druhé poloviny 15. století rozdělený podle žánrových skupin (tabulka č. 6). Na tomto souboru knihovnických sbírek výrazně profilovaných osobností vidíme, jak se na jejich utváření odráží profesní i soukromý zájem. A zároveň jaké korekce přináší zaostření ze širokého záběru na detail. Za pozornost například stojí vysoký podíl děl církevního práva, daný profesními potřebami některých majitelů. Naopak bible u soukromých majitelů vysokých čísel nedosáhnou, protože pro osobní potřebu není potřeba více než jednotlivé kusy, není-li přítomen sběratelský nebo bibliofilský záměr. Odborná literatura pak ukazuje na profilaci jednotlivých majitelů (hlubší rozbor konkrétních položek je mimo rámec této práce). Rétorika, která v průzkumu dochovaných rukopisů měla jen slabý výsledek, má naopak v knihovnách vzdělanců významné místo. Příčinou je nepochybně postavení rétoriky jako klíčové metody pro ústní i písemné vyjadřování. Disproporce mezi naším souborem dochovaných rukopisů a knihovnami českých vzdělanců je způsobena především vysokým počtem dovezených příruček, zejména z Itálie.

³¹⁾ Problematice věnována studie P. VOIT, *Konfesionalita a mentalita*, v tisku.

³²⁾ Příčinou pozdější slabé recepce Husových spisů byl nejspíš pokles univerzitní vzdělanosti a příklon k oslovování širokých vrstev obyvatelstva, neboť Husovo dílo bylo obtížně srozumitelné a nevhodné pro masové šíření. Paradoxně větší ohlas našel Hus u německých tiskařů, zejména po vystoupení Martina Luthera. Obdobně rezervovaně se však čeští tiskaři stavěli i k dalším husitským autoritám. Jakoubek ze Stříbra se v tisku poprvé objevuje až roku 1545. Bořek NEŠKUDLA, *Husovy spisy v době pohusitské*, Documenta Pragensia 38, 2019, v tisku.

³³⁾ Další inspiraci nabízí subtilnější pohledy do knižní kultury regionálně vymezených oblastí. Za všechny uveďme rozbor a porovnání knižní produkce, sbírání, četby a užívání knih v Benátkách Craig KALLENDORF, *Virgil and the myth of Venice. Books and readers in the Italian Renaissance*, Oxford 1999. K situaci v Londýně J. BOFFEY, *Manuscript and Print*.

Tabulka č. 6: Významné knihovny českých vzdělanců druhé poloviny 15. století

	Jan z Rabštejna	Václav z Rovného	Bohuslav Hasištejnský	Alexius Třeboňský	Jan Ptach	Jan Žák	Václav Koranda ml.	celkem
teologie/ homiletika	40	44	225	21	2	84	61	477
bible	2	1	14	4		2	5	28
právo církevní	24	13	33			23	3	96
náboženská celkem								601
filozofie	65	5	68	33	2	5	3	181
právo	3	3	30	1	2	9		48
lékařství	4		69	2		8	1	74
aktuality/ listy	58	24	38	1	3	6	24	154
moralia	21	16	55	7	3	3	23	128
historie	16	22	65	4	12	19	2	130
astronomie/ matematika	5		50	1			14	70
gramatika	3	15	24	7	5	5	8	67
poezie	19	34	114	22	18	19	6	232

pokračování tabulky č. 6

naučná a didaktická literatura	1	11		2	3	17
přírodní vědy	4	27		1		43
hospodářství	3	7		1	3	14
vojenství	2	4		1	1	8
architektura	1	2				3
humanistika		32	7	6	3	48
beletrie	3	3			1	7
rétorika	20	43	7	3	6	117
magie		10				10
světská celkem						1351

Uvedené knihovny jsou tvořeny díly rukopisnými i tištěnými. Majitelé, zmínění v přehledu, ovšem měli různé preference. Jan z Rabštejna († 1473), přestože prošel studii v Itálii a s tištěnými knihami jistě přišel do styku, si udržoval sbírku převážně rukopisných knih. Můžeme jen spekulovat, jak by se jeho sbírka vyvíjela, kdyby mu bylo dopřáno dožít se vyššího věku a většího rozvoje tištěné produkce. Naproti tomu Václav z Rovného budoval svou knihovnu na tiscích. Rukopisy tvoří přibližně desetinu jeho sbírky, ovšem některé si ještě sám vlastnoručně opisoval.³⁴⁾ Ještě markantnější rozdíl (36 rukopisů proti 757 tiskům) pozorujeme u knižní sbírky Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic (asi 1461–1510).³⁵⁾ Naproti tomu knihovna Václava Korandy ml. (1425–1519), jak ji známe z dochovaných exemplářů, je tvořena ze dvou třetin rukopisy, z nichž část si také opatřil vlastnoručně.³⁶⁾ Obdobný poměr 2:1 ve prospěch rukopisů najedeme i v knihovně Alexia Třeboňského († 1496).³⁷⁾

Shrnutí

Průzkum rukopisné produkce knih v letech 1450–1550 je prvním pokusem o její kvantifikační zpracování v českém prostředí. Výsledky této práce jsou zatím především orientační, protože stav kodikologického výzkumu jistě přinese další korekce, zejména v dataci, autorství či proveniencích. I přesto považuji vybraný vzorek za dostatečně reprezentativní a nepředpokládám, že by se některé zjištěné závěry nebo tendence dalším výzkumem radikálně změnily.

Celkem bylo zjištěno 1516 svazků s rukopisy a v nich 5235 bibliografických položek. Z nich je 3121 povahy teologické, 2114 světské. Za sledované období výrazně vzrostl podíl českojazyčných rukopisů z 10,7 % na 49,7 %. Potvrdil se předpoklad, že rukopisná produkce rychle ustupovala, a to po celé sledované období. Zatímco do roku 1500 máme zachyceno 4281 rukopisů, tedy 81,8 %, na první polovinu 16. století připadá pouze 954 rukopisů. Zároveň se potvrdil předpokládaný odklon od náboženské produkce, která do roku 1500 tvoří 63 % veškeré produkce, zatímco po roce 1501 její podíl klesá na 45 %.

³⁴⁾ Josef HEJNIC, *O knihovně Václava z Rovného*, Sborník Národního muzea v Praze – řada A. Historie 22, 1968, s. 229–356.

³⁵⁾ Kamil BOLDAN - Emma URBÁNKOVÁ, *Rekonstrukce knihovny Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic: katalog inkunábulí roudnické lobkovické knihovny*, Praha 2009.

³⁶⁾ Jindřich MAREK, *Václav Koranda mladší. Utrakvistický administrátor mezi úřadem a literaturou*. Praha 2017.

³⁷⁾ Ivan HLAVÁČEK, *Alexius Třeboňský a katalog jeho knihovny z konce 15. stol.*, Sborník historický 6, 1959, s. 223–252.

Po roce 1500 rukopisné knihy v některých segmentech nadobro nebo téměř úplně mizí (biblické texty, beletrie, aktuality). V těchto oborech nahradila rukopisnou produkci velmi pravděpodobně produkce tisková, z velké části i domácího původu. Zejména zahraniční dovoz se podepsal především na ústupu teologické rukopisné produkce. Pomalejší ústup od rukopisné produkce pozorujeme zejména u literatury s nábožensky a mravně výchovnou tematikou, která byla velmi rozšířená a do určité míry mohla nahradit zábavnou literaturu. Byla však natolik oblíbená, že se nadále šířila i rukopisně, ačkoli bylo k dispozici i značné množství české tištěné produkce. Liturgická literatura si udržela rukopisnou podobu zejména u hudební literatury, kde unikátní rukopisné dílo bylo způsobem sebezprezentace příslušného sboru, což je faktor, který masový tisk nemohl nahradit.

Pokles množství rukopisů ovšem nebyl plošný. Významný podíl rukopisné produkce si uchovaly dva tradiční univerzitní obory, lékařství a právo. U obou je pokles rukopisné produkce velmi slabý. Rukopisné tradování těchto textů bylo zřejmě dáno neschopností českých tiskáren nabídnout jejich tiskovou podobu v dostatečné kvalitě a příznivé ceně, u textů civilního práva snad i didaktickými důvody, kdy opisování textu upevňovalo zapamatování a znalost předpisů. Církevní právo naproti tomu rukopisnou produkci opouští, opět v důsledku dostatečné zahraniční produkce. U obou oborů je ale patrná absence akademické tvorby, protože právní texty jsou čistě kodifikační, a zcela schází právní teorie. U lékařských spisů se také setkáváme především s tradovanými recepty lidového lékařství a ranhojičství, nikoli s odbornými texty.

Tato kvantifikační analýza je jen jedním z podkladů pro další bádání v oblasti knižní kultury. Období pokryté předkládanou statí je dobou přechodu od rukopisné k tištěné knižní produkci. Naznačili jsme některé možnosti, které statistická srovnání obou médií dovolují. Zároveň bude potřeba takto získané údaje dále ověřovat a konfrontovat s dalšími podobnými analýzami, především s průzkumy dobových soukromých a institucionálních knihoven. Konfrontace s přehledy známých knihovnic souborů některých významných českých vzdělanců ukazuje, že pohled ze široké perspektivy na komplexní soubor dochovaných exemplářů má své limity a je třeba ho korigovat detailními sondami.

Bořek Neškudla

PRODUCTION OF MANUSCRIPTS IN BOHEMIA AND MORAVIA FROM THE MIDDLE OF THE 15th CENTURY TO THE MIDDLE OF THE 16th CENTURY

SUMMARY

The presented analysis of the production of manuscripts during the period 1450–1550 constitutes the first attempt within the Czech environment to approach this issue in terms of quantification. The results of the analysis are mostly orientational so far, because the state of codicological research implies that more corrections can surely be expected, especially with respect to dating, authorship and provenience. Yet the chosen sample is nevertheless considered as sufficiently representative and it is not expected that certain conclusions or identified tendencies would change radically in the context of further research.

The total number of identified books with manuscripts was 1,516. These books included 5,235 bibliographic items – 3,121 were of a theological nature, while 2,114 were of a secular nature. The share of manuscripts in the Czech language grew significantly during the studied period, namely from 10.7% to 49.7%. An assumption that the production of manuscripts was rapidly declining throughout the studied period was confirmed. While the number of manuscripts produced until 1500 was 4,281 (that is 81.8%), it was only 954 manuscripts during the first half of the 16th century. At the same time, an expected departure from religious production was also confirmed – until 1500, religious literature constituted 63% of the total production, while after 1501 its share was only 45%.

After 1500, manuscripts mostly or completely disappeared in certain segments (biblical texts, fiction, current affairs). They were most likely replaced by printed production, mostly of local provenience. The decline in the production of theological manuscripts was caused mainly by foreign import. A slower abandonment of manuscripts can be observed especially in the case of literature with religious or morally-educative topics which was very widespread and could to a certain extent replace entertaining literature. It was so popular that it continued to be spread in the form of manuscripts, despite the fact that an extensive Czech printed production was available. Liturgical literature maintained the form of manuscripts especially in the case of choirbooks, because a only manuscript was able to provide self-presentation of individual choirs, which was then a factor that could not be replaced by mass printing.

However, the decline in the number of manuscripts was not universal. Two traditional university disciplines, namely medicine and law, retained a significant share of manuscript production. The decline of the production of manuscripts was very small within these two fields. The fact that these texts were passed on in the form of manuscripts was probably caused by the fact that Czech printing offices were not able to print them in sufficient quality and at favorable price; in the case of texts on civil law there could be didactic reasons as well, for copying the texts made it easier to learn regulations and to remember them. The canon law, on the other hand, was abandoning the production of manuscripts, again due to sufficient foreign production. Yet in both of these fields there was an evident absence of academic production, because legal texts were of a purely codification nature and legal theory was missing completely. As far as medical treatises are concerned, they were also mainly passed on prescriptions coming from folk medicine and leechcraft, not academic texts.

This quantification analysis serves as one of the sources for future research in the field of book culture. The period discussed within the presented study constitutes a transition period between the production of manuscripts and of printed books. The study has outlined certain possibilities which the statistical comparisons of these two media allow for. Yet at the same time, the obtained data will have to be further verified and confronted with other similar analyses, mainly with research of period private and institutional libraries. A comparison with registers from known book collections of certain important Czech scholars shows that the broader approach to a complex collection of preserved exemplars has its limits and has to be counterbalanced by more detailed probes.

Translated by Daniela Reischlová

Jiří Černý

MEDIÁLNÍ OBRATY V NĚMECKOJAZYČNÉ PUBLICISTICE SEVERNÍCH A SEVEROZÁPADNÍCH ČECH BĚHEM DVACÁTÝCH LET 16. STOLETÍ*

ABSTRACT

Media Turns in German-Language Pamphlets in Northern and North-Western Bohemia during the 1520s

The third decade of the 16th century witnessed a huge increase in the production of leaflets in the German Empire. The evangelically oriented elite, who was active in Benešov nad Ploučnicí, Děčín, Jáchymov and Loket at that time, also participated in this increase by publishing several pamphlets in German language. This study thus strives to introduce this region as one of the centers of Reformation literature where several of the so-called printing natives were active at the same time. These people were exploring the possibilities of a relatively new media in their pamphlets and developing various literary strategies. Yet because they attributed different functions to their treatises, they also employed different approaches. Moreover, the form of the published texts and the ability to use various media approaches highly depended on the extent to which Wittenberg was involved in the process of their creation, with which the local elite maintained lively contacts.

Keywords: pamphlets – printing natives – media strategy – the beginnings of the Reformation – Lutheranism

Pro evangelicky smýšlející elity 16. století představovala tištěná kniha naprosto běžný artikl. Vždyť již první reformační generace vyrostla na knihách rozmnožovaných pomocí tiskařského lisu. Thomas Kaufmann označuje proto v návaznosti na

* Tato studie vznikla za podpory projektu Univerzity Karlovy Progres Q07, Centrum pro studium středověku.

současnou terminologii její aktéry za *printing natives*. Tištěné svazky tvořily jednak pevnou součást světa, v němž budoucí reformátoři získávali své vzdělání, jednak je tito intelektuálové využívali k samostudiu. Knihy cíleně kupovali a obvykle vlastnili velké množství exemplářů. Aktéři zapojení do reformačního hnutí se navzájem zpravovali o nově vyšlých titulech, svazky si vyměňovali nebo si navzájem pomáhali při jejich akvizicích. Ke knihtisku mívali pozitivní vztah. Mnozí z nich se zapojovali do procesu výroby tištěných knih nejen z pozice autorů a editorů, ale i korektorů, poradců či překladatelů, čímž navazovali osobní známosti s nakladateli a tiskaři. Poněvadž strávili opisováním méně času než jejich předchůdci, mohli pravděpodobně více energie věnovat čtení, a snad proto se i lépe vyznali v tom, jakým způsobem využívat potištené archy k přesvědčování a mobilizaci druhých. Jinak, než tomu bylo v dřívějších dobách, cílili tito *printing natives* především na veřejnost stojící mimo tradiční akademickou sféru. Při svých publikačních aktivitách adaptovali pro tyto účely staré textové formy a literární strategie, nebo vytvářeli zcela nové. Z tohoto důvodu hovoří Kaufmann o rané reformaci jako o laboratorii, kde se nebáli kreativně zacházet s minulostí a zároveň nacházet nové cesty, jak na svou stranu získávat reformační veřejnost.¹⁾

Několik takových *printing natives* získalo díky silné vrchnosti, Šlikům a pánům ze Salhausenu, v první polovině dvacátých let 16. století útočiště v severních a severozápadních Čechách. Šlikovská města Loket a Jáchymov se stejně jako rezidenční sídla Salhausenů Děčín a Benešov nad Ploučnicí stávají místy, kde působí nejen evangeličtí kněží, ale kde též vznikají texty psané v němčině, které záhy vycházejí za hranicemi země ve formě letákových spisů. Region se tak proměňuje v jedno z center německojazyčné letákové publicistiky a podílí se na boomu tohoto typu tištěných knih, byť se v celkovém objemu jedná pouze o nepatrný zlomek.²⁾

I přesto je počet německojazyčných brožur spjatých s těmito městy nezanedbatelný. Dochované spisy poukazují nejen na pronikání nových reformačních proudů na území Čech, ale rovněž na schopnost místních elit navazovat na mediální strategie používané ve Wittenberku, vyvíjet své vlastní, anebo přímo spolupracovat s osobami činnými v sousedním Sasku. Cílem příspěvku je tak představit region při severozápadní hranici jako jakési cvičiště, kde během první poloviny dvacátých let 16. století působilo hned několik z těchto *printing natives*, kteří zde prověřovali možnosti tiskem vydávaných brožur. Ačkoli produkce reformačních letákových spisů dosahovala před polovinou třetí dekády 16. století svého vrcholu, představo-

¹⁾ Thomas KAUFMANN, *Die Mitte der Reformation. Eine Studie zu Buchdruck und Publizistik im deutschen Sprachgebiet, zu ihren Akteuren und deren Strategien, Inszenierungs- und Ausdrucksformen*, Tübingen 2019, s. 15 an, 699 an.

²⁾ Hans-Joachim KÖHLER, *Erste Schritte zu einem Meinungsprofil der frühen Reformationszeit*, in: Volker Press – Dieter Stievermann (edd.), *Martin Luther. Probleme seiner Zeit*, Stuttgart 1986, s. 244–281; Johannes SCHWITALLA, *Flugschrift*, Tübingen 1999.

valy takto vydávané brožury ještě relativně mladé médium. Daná tisková forma měla svá specifika a přístup jednotlivých autorů k ní se lišil. To se výrazně projevuje právě na textech ze severních a severozápadních Čech, neboť zdejší autoři různou měrou využívali agitačních možností, které jim rychlý tisk skýtal. Svým spisům přisuzovali odlišnou funkci. Forma publikovaných textů a schopnost využívat různé mediální přístupy se přitom do značné míry odvíjejí od toho, jak byl do procesu vzniku zapojen Wittenberg. Mnozí intelektuálové ze severních a severozápadních Čech byli s to naprosto bravurně využívat možnosti tištěného média. To zároveň nevyklučovalo, že si jejich počínání a balancování mezi starým a novým vyžádalo korekci přímo z Wittenberku. Jiní naproti tomu jakoby zaspali dobu, když se zdráhali rozlišovat mezi ručně psaným a tištěným textem.

První evangeličtí duchovní přicházejí do regionu v roce 1521, zmínky o dřívější podpoře takto laděných kleriků místními vrchnostmi nejsou příliš věrohodné.³⁾ Od tohoto roku měl dle vlastní výpovědi působit v Lokti Wolfgang Rappolt, bývalý mnich, který absolvoval svá studia v Boloni a Římě.⁴⁾ V době říšského sněmu ve Wormsu byl dle údajů Johanna Mathesia, nejslavnějšího jáchymovského rektora a faráře, povolán ze Cvikova do horního města první evangelicky smýšlející kazatel Johannes Sylvius Egranus.⁵⁾ Ve stejném roce přišel z tohoto saského města do Jáchymova také Stephan Roth, aby převzal místo školmistra.⁶⁾ Nikolaus Herman, působící dlouhá léta při místním farním kostele jako kantor, se v Jáchymově pravděpodobně neusadil dříve než v roce 1522.⁷⁾ Ze stížnosti administrátora pražského

³⁾ K tématu viz především Jiří JUST, *Luteráni v našich zemích do Bílé hory*, in: týž – Zdeněk R. Nešpor – Ondřej Matějka et al., *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*, Praha 2009, s. 23–126.

⁴⁾ Wolfgang RAPPOLT, *Eyn ertzwangne Antwort [...]*, Zwickau 1525 (VD16 R 286), fol. A1v, F1v–F2r; Otto CLEMEN, *Die Elbogener Kirchenordnung von 1522*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 26, 1905, s. 82–94; Bernd MOELLER – Karl STACKMANN, *Städtische Predigt in der Frühzeit der Reformation. Eine Untersuchung deutscher Flugschriften der Jahre 1522 bis 1529*, Göttingen 1996, s. 141 an.

⁵⁾ Johann MATHESIUS, *Sarepta oder Bergpostill [...]*, Nürnberg 1562 (VD16 M 1556), fol. CXCVIIr [=CXCVIIr], LI 2v; Regine METZLER, *Stephan Roth 1492–1546. Stadtschreiber in Zwickau und Bildungsbürger der Reformationszeit*, Stuttgart 2008, s. 76 an. K Egranovi obecně Hubert KIRCHNER, *Johannes Sylvius Egranus. Ein Beitrag zum Verhältnis von Reformation und Humanismus*, dizertační práce Humboldt-Universität, Berlin 1960; TÝŽ, *Johannes Sylvius Egranus. Ein Beitrag zum Verhältnis von Reformation und Humanismus*, Berlin 1961; Otto CLEMEN, *Kleine Schriften zur Reformationsgeschichte (1897–1944) I*, Leipzig 1982, s. 125–196.

⁶⁾ Mathesius uvádí ve své kronice stejně jako u Egrana mylně rok 1520, viz J. MATHESIUS, *Sarepta oder Bergpostill [...]*, fol. LI2v; R. METZLER, *Stephan Roth 1492–1546*, s. 62–86.

⁷⁾ Tamtéž, s. 85. Srov. např. Jan KOUBA, *Slovník staročeských hymnografů (13.–18. století)*, Praha 2017, s. 119; Christopher Boyd BROWN, *Zpívání evangelia. Luterské písně a úspěch reformace*, Praha 2019, s. 46.

arcibiskupství Jana Žáka z prosince roku 1523 vyplývá, že zběhlému dominikánovi Dominiku Beyerovi byl kazatelský úřad v Děčíně propůjčen rovněž roku 1521.⁸⁾ Zato další z evangelických kněží pánů ze Salhausenu Michael Coelius, který přijal místo v Benešově nad Ploučnicí, se vzdal svého dosavadního místa v Rochlitz až o dvě léta později.⁹⁾ Vyjma Nikolause Hermana, který setrval v Jáchymově až do své smrti v roce 1561, opustili všichni jmenovaní svá česká působiště nejpozději roku 1525. Johannes Sylvius Egranus, jehož jméno figuruje na titulním listu vůbec nejstaršího letákového spisu spojitelného s pojednávaným regionem, se do Jáchymova vrátil během třicátých let, ale i tentokrát byl zakrátko vypuzen.

Mathesius vymezuje Egranův druhý jáchymovský pobyt na pouhých 40 týdňů. Ale ani v prvním případě neměl tento chebský rodák v horním městě dlouhého stání, zůstal zde totiž nanejvýš do konce roku 1522.¹⁰⁾ Jeho kázání datovaná právě tímto letopočtem vyšla tiskem u Wolfganga Stöckela v Lipsku, přičemž zkrácený titul letákového spisu zní *Ein Sermon von der Beicht*.¹¹⁾ Zveřejněn byl cyklus kázání z postu tohoto roku a jedna promluva ze dne slavnosti Těla a Krve Páně, tedy z 19. června 1522. Egranovo postní kázání je pokračováním boje proti odpustkům. Přestože je podle kazatelova mínění účinná jen zpověď před Bohem, nikoli před knězem, chce Egranus ušní zpověď ponechat. Zvyky církve by se podle něj neměly rušit svévolně, nýbrž změna by měla být vyhrazena svolanému koncilu. Zpověď zkazila hamižnost kněží, tyranstvím se stala po IV. lateránském koncilu a dle Egrana neexistuje žádný jiný předpis, který je nutné reformovat tolik, jako zde ustanovený kánon týkající se ušní zpovědi.¹²⁾ Jáchymovský predikant chce zcela zrušit kupčení s odpustky. Svou výtkou, že pokud by se kázala jen víra, neměla by veškerá „tetzlovačka“ („tetzeltwerk“)¹³⁾ žádnou šanci, se dokonce vymezuje proti vůdčí osobnosti odpustkové kampaně, dominikánu Johannu Tetzlovi. S Lutherem a jeho výhradami jej mimo jiné spojuje snaha ukázat, jak Řím okrádá zemi a lid, především

⁸⁾ Hartmut KÜHNE, *Lehrer - Priester - Prediger. Michael Coelius' Weg in die Reformation (1492-1530)*, in: Armin Kohnle - Siegfried Bräuer (edd.), *Von Grafen und Predigern. Zur Reformationsgeschichte des Mansfelder Landes*, Leipzig 2014, s. 155-195, zde s. 195.

⁹⁾ Cyriacus SPANGENBERG, *Des Ehrwürdigen Herrn MICHAEL COELII [...] Außlegungen/Predigten vnd Schrifften* (VD16 C 1819), Straßburg 1565, fol. *2v; Amand BÖHM (ed.), *Pastor Schlegel's Chronik von Bensen*, Bensen 1887, s. 36; H. KÜHNE, *Lehrer - Priester - Prediger*.

¹⁰⁾ J. MATHESIUS, *Sarepta oder Bergpostill* [...], fol. CXCVIIv [=CXCIIIv]. Egranovo poslední datované kázání v Jáchymově nese datum 5. října, zdá se ale, že zde mohl promlouvat k lidu ještě po Vánocích. Georg BUCHWALD (ed.), *Ungedruckte Predigten des Johann Sylvius Egranus (gehalten in Zwickau und Joachimsthal 1519-1522)*, Leipzig 1911, s. 66 an.

¹¹⁾ Johannes SYLVIUS EGRANUS, *Ein Sermon von der beicht* [...], Leipzig 1522 (VD16 W 3075).

¹²⁾ Tamtéž, fol. a3v.

¹³⁾ Tamtéž, fol. c2v.

„*nás Němce*“ („*vns deutschen*“) ¹⁴⁾. Na den Těla Páně pojednával Egranus o svátosti oltářní. Základem mu byla šestá kapitola Janova Evangelia. Je přesvědčen, že v dané biblické pasáži Kristus v žádném případě nemluví o přijímání těla a krve, ale hovoří pouze obrazně. V tom se shoduje s Lutherem, který ve svém spise *Verklärung von dem heiligen Sakrament* tvrdil, že utrakvisté odvozují přijímání pod obojí neprávem z verše Jan 6, 53. ¹⁵⁾ Na rozdíl od wittenberského reformátora však Egranus přijímání pod obojí zcela odmítá, protože se podle něj nejedná o svátost potřebnou ke spasení a tento typ eucharistie se nikde v Písmu nepřikazuje.

Obsahu letákového spisu neodpovídá jeho německý titul, který druhou jmenovanou promluvu zcela opomíjí. Do češtiny jej lze přeložit následovně: *Sermon o zpovědi a jak se lze zbavit svých hříchů, kázáno váženým panem magistrem Johannem Sylviem Egranem v Jáchymově o postu roku 1522. Užitečné a velmi útěšné čtení pro všechna ve strachu lapená a zarmoucená svědomí.* ¹⁶⁾ S tímto slibem zdánlivě nekoresponduje rozvinutý poznámkový aparát v latině a řidčeji v němčině, který Egranova kázání doprovází. Množství marginálií, které očividně cílí volbou jazyka na vzdělané publikum, přitom nejen doplňuje vlastní text promluv, ale ulehčuje i orientaci v nich. Latinských poznámek a odkazů je tolik, že místy zaplnily celý vnější okraj strany a někdy pronikly i do hlavního textu.

Ve cvikovské Knihovně radní školy (*Ratsschulbibliothek*) se dochovaly dva rukopisy, které byly identifikovány jako předlohy pro Egranova kázání, jež vyšla v daném letákovém spisu tiskem. Písařem obou dvou byl rektor na jáchymovské latinské škole Stephan Roth. Konvolut volných složek se signaturou Ms. KKKK.1 shromažďuje německo-latinské zápisky zhotovované bezprostředně během kázání, která Roth vyslechnul nejen od Egrana, ale i od Andrease Bodensteina z Karlstadu. Přepracovanou variantou některých z nich je pak rukopis Ms. 35. ¹⁷⁾ Zatímco latina v prvně jmenovaném konvolutu umožňovala Rothovi značně zkracovat, je text kázání v druhém rukopise plně rozepsán a formulován převážně v němčině. Doprovází jej četné marginálie ve dvou barvách. Tento kodex, označovaný Huberem Kirchnerem za čistopis, sloužil jako přímá předloha pro tisk. ¹⁸⁾ To dokládá

¹⁴⁾ Tamtéž, fol. d4v.

¹⁵⁾ D. Martin *Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe VI*, Weimar 1888, s. 80, srov. též s. 502.

¹⁶⁾ „*Ein Sermon von der beicht vnd wie einer seiner sunden mag geloßen/ durch den würdigen herrn magistrum Joannem Syluium Egranum in sanct Joachims Tall geprediget in der fasten nach Christi geburth 1522. Jar/ allen geengsten vnd betruetzten gewissen nuetzlich vnd gantz troestlich zu lesen.*“ Latinský podtitul zní: „*De confessione et ratione ablundi peccata, seu de ratione iustificandi.*“ J. SYLVIUS EGRANUS, *Ein Sermon von der beicht* [...], fol. a1r.

¹⁷⁾ Ratsschulbibliothek Zwickau, Ms. KKKK.1, fol. III7r–IV1r, VII4v–7v; Ms. 35, fol. 19r–21v, 72r–111v.

¹⁸⁾ H. KIRCHNER, *Johannes Sylvius Egranus* (1960), s. 54 an, 63 an; Hans-Peter HASSE, *Karlstadts Predigt am 29. September 1522 in Joachimsthal. Ein unbekannter Text aus Stephan Roths*

i nadpis kázání o zpovědi, který byl za mírných úprav použit na titulním listu letákového spisu.¹⁹⁾ Pro latinský podtitul byla využita poznámka, která se v rukopise nacházela na začátku tohoto kázání. Nadpis promluvy z 19. června je taktéž převzat z Rothova kodexu, vynecháno bylo jen kazatelovo jméno.²⁰⁾ Školmistra Stephana Rotha, který se později hojně zapojoval do nejrůznějších vydavatelských podniků,²¹⁾ je tudíž nutné považovat za osobu, která zapříčinila, že Egranova kázání byla vydána v lipské officině. Tištěný text zároveň představuje Rothovu redakci Egranových kázání a není dilem přímo z pera tohoto jáchymovského kazatele.

Z pramenů víme, že Roth půjčoval své zápisy jiným klerikům,²²⁾ což vysvětluje, proč v margináliích přecházel převážně do latiny. Přestože tisk upravuje Rothův rukopis po jazykové stránce a redukuje také množství latiny v hlavním textu, zůstává své předloze velmi věrný, poznámkový aparát nevyjímaje. Lze se domnívat, že jáchymovský školmistr přisuzoval relativně objemnému letákovému spisu stejnou funkci jako svému úhledně napsanému rukopisu. To dokládají jeho pozdější aktivity. Poté, co Stephan Roth opustil roku 1522 místo rektora latinské školy v Jáchymově, vydal se do Wittenberku, kde se proslavil edicí Lutherových postil. Když definoval v předmluvách jejich účel, požadoval, aby se z nich předčítalo. Kromě hospodářů, tzv. *Hausväter*, kteří z nich měli číst svým rodinám a služebnictvu, měl před očima především vesnické faráře, kteří neuměli dostatečně zacházet s Písmem, a tak si měli v kostele vypomoci přednesem z knihy.²³⁾ Rozvinutý titul letákového spisu *Ein Sermon von der Beicht* by tak šlo interpretovat jak ve smyslu tichého

Sammlung von Predigten des Johannes Sylvius Egranus, Archiv für Reformationsgeschichte 81, 1990, s. 97–119.

¹⁹⁾ Ratsschulbibliothek Zwickau, Ms. 35, fol. 72r: „*Eyn Sermon von der Beycht vnd wie einer seyner sundenn magk gelosen/ durch den achtbarn vnd wirdigen hern Magistrum Johannem wildenawer In Sanct Joachims thall in der Fasten nach Christi gepurt 1.5.2.2. geprediget/ allen geengsten vnd betrubten gewissen nutzlich vnd gar trostlich zu Lesenn.*“

²⁰⁾ Tamtéž, fol. 19r: „*Ein kurtze vorklehrungh des Euangelii.ßo geleßen wirt an des heyligen warleihnams tagk, Egranus.*“

²¹⁾ Georg BUCHWALD, *Stadtschreiber M. Stephan Roth in Zwickau in seiner literarisch-buchhändlerischen Bedeutung für die Reformationszeit*, Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels 16, 1893, s. 6–246; R. METZLER, *Stephan Roth*.

²²⁾ G. BUCHWALD, *Stadtschreiber M. Stephan Roth in Zwickau in seiner literarisch-buchhändlerischen Bedeutung für die Reformationszeit*, s. 30, č. 16, s. 41, č. 62; O. CLEMEN, *Kleine Schriften zur Reformationgeschichte (1897–1944) I*, s. 151, 165 an; Margarete HUBRATH: *Stephan Roth a Johannes Sylvius Egranus: Sasko-česká vědecká diskuse v 16. století*, in: Friedrich Naumann (ed.), *Sächsisch-böhmische Beziehungen im 16. Jahrhundert. Sasko-české vztahy v 16. století*, Chemnitz 2001, s. 270–285, zde s. 275.

²³⁾ *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe X/I/2*, Weimar 1925, s. 213; *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe XVII/II*, Weimar 1927, s. 252; *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe XXI*, Weimar 1928, s. 4.

čtení, tak hlasitého předčítání, což jsou významy, které v sobě sloveso *lesen* ve starší němčině zahrnovalo. Tištěné vydání Egranových kázání tak nejspíš nahrazovalo pečlivě opsaný rukopis a bylo určeno především pro méně vzdělanou a hůře vybavenou skupinu kleriků, kterým sloužilo jako podklad pro jejich promluvu v kostele.

Roth tedy vytvořil pomocí tiskařského lisu repliku rukopisu. Jeho odběratelem navíc neměl být kdokoli, ale nejspíš jen úzká vrstva obyvatelstva s jistým vzděláním. Není se proto co divit, že se text s jinak velmi chytlavým tématem nedočkal žádného patisku.²⁴⁾ Naopak dobovým bestsellerem se stala brožura *Ein Mandat Jesu Christi*. V roce 1524 byla vydána celkem desetkrát, v roce následujícím text přetiskla ještě jednou štrasburská officina Matthiase Schürera. V 16. století se text dočkal celkem 22 německých vydání a byl přeložen i do češtiny.²⁵⁾ *Mandát* měl být dle údajů na začátku i konci textu sepsán v roce 1524 Ježíšem v nebi, publikovaná listina má tedy formu nebeského dopisu. V něm se Spasitel obrací na věřící jako na své poddané a vyčítá jim, že neochránili pevnost víry před útoky ďábla a porušili tak lenní slib, který složili ve křtu. Vyzývá, aby opravdoví věřící následovali jeho nové apoštoly, kteří již pátým rokem hlásají Evangelium, a připravili se na duchovní boj, jenž vypukne bezprostředně před jeho brzkým příchodem na zem. Soudobé poměry v křesťanstvu včetně nesmyslně přehnaného poutnictví jsou vykládány jako důsledek zrušení ochrany, kterou Kristus poskytoval svým leníkům v závislosti na uzavřené přísaze. Syn Boží se však ukazuje jako milosrdný vladař, který chce vydáním mandátu obnovit neplatné závazky a ochránit své poddané před útoky ďábla. Těm, kteří se připojí na stranu nových proroků a apoštolů, se dostane stejné ochrany jako kdysi izraelskému lidu.²⁶⁾

Je nezvyklé, že se již v roce 1524 na trhu objevily dvě různé tiskové verze tohoto letákového spisu, které lze od sebe odlišit podle užitého titulu. Původní varianta nese jen krátký název a je anonymní (*Eyn Mandat Jhesu Christi/ an alle seyne getrewen Christen*²⁷⁾), což plně odpovídá intenci zvoleného textového druhu. Druhá verze původní znění zásadně rozšiřuje, když potencionální kupece láká nejen rozvedením pojednávaného tématu, ale udává i jméno pozemského kompilátora textu,

²⁴⁾ Andrew PETTEGREE, *Reformation and the Culture of Persuasion*, Cambridge 2005, 168 an.

²⁵⁾ První přehled podává již [Jakob Izaak] DOEDES, *Ein Mandat Jesu Christi von Nikolaus Herman, in vierzehn Ausgaben (1524–1613)*, Theologische Studien und Kritiken 51, 1878, s. 303–313. V internetových databázích *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* a *Knihopis* figurují vydání pod čísly VD16 H 2390–2411; K02955, K02956, K17674.

²⁶⁾ Moderní edice dostupná v Adolf LAUBE – Hans-Werner SEIFFERT (edd.), *Flugschriften der Bauernkriegszeit*, Köln – Wien 1978, s. 276–284.

²⁷⁾ [Nikolaus HERMAN], *Eyn Mandat Jhesu Christi/ an alle seyne getrewen Christen*, Wittenberg 1524 (VD16 H 2394).

tedy Nikolause Hermana. Jak uvádí pozdější český překlad, vybral tento jáchymovský kantor slova mandátu z Písma svatého.²⁸⁾ Srovnají-li se obě verze mezi sebou, vyjde najevo, že úpravy jsou v hlavním textu jen minimální a týkají se především vyjasnění nezřetelných pasáží. Další typ zásahů do vlastní listiny je úzce spjat s doplněním marginálií na okraj tisku, především odkazů na Bibli. Aby se totiž dostalo nové charakteristice, že Ježíšův mandát představuje dílo sestavené člověkem, byl původní text obohacen o více jak stovku odkazů. To si vynutilo, aby se původní biblické citáty a parafráze v hlavním textu zčásti revidovaly, i tak se ale jednalo o malé zásahy. Funkcí dodatečně přidaných marginálií bylo totiž demonstrovat, nakolik se otisknutá výzva shoduje s Bibli. V nové verzi *Mandátu* proto nepromlouvá přímo Kristus k věřícím, nýbrž letákový spis podává text listiny sestavený na základě Písma tak, jako by ji byl vydal sám Spasitel. Přepřerováním původní verze dopisu vznikl text, který si udržel svůj apelativní účinek, a navíc lépe odpovídal evangelickému postoji.²⁹⁾

Důvodů, proč byla první varianta letákového spisu tak rychle proměněna ve spis reformačně laděného intelektuála, mohlo být několik. Wittenberské elity si byly velice dobře vědomy, že Kristus za svého života nikdy žádný text nenapsal, nýbrž že pro něj bylo stěžejní výlučně kázání.³⁰⁾ První varianta letákového spisu si navíc osvojila literární formu nebeského dopisu, aniž by se explicitně zřekla nadpřirozených účinků, které se tradičně těmto písemnostem a jejich ručně zhotovovaným kopiím připisovaly. Daný textový druh nebyl nijak zastaralý, neboť ještě v prvních dvou desetiletích 16. století byly tiskem rozšiřovány nebeské dopisy apelující na dodržování neděle jako dne, kdy se nepracuje. Tyto jednolisty přisuzovaly magické schopnosti nejen samotnému originálu, který se zjevil za neobvyklých okolností na oltáři v klášteře Mont Saint Michel, ale slibovaly všem, kteří budou vlastnit jeho

²⁸⁾ „*EJn mandat Jesu Christi/ an alle seine getrewenn Christenn/ Jnn welchem er auffgebewt allen so jm inn der tauff geholdet vnd gesworn haben Das sy/ das verlorne Schloß (Den glaubenn an sein wortt) Dem teüffel widerumb abgewinnen sollenn. Gezogen auß heiliger schrift/ von Nicolao Herman.*“ Nikolaus HERMAN, *EJn mandat Jesu Christi/ an alle seine getrewenn Christenn* [...], Bamberg 1524 (VD16 H 2391), fol. A1r. Srov. český překlad jedné z reedic, který ovšem Hermanovo jméno vynechává: „*Mandat nowy Geżysse Krysta/ Wssem Wěrným Křestianom poslaný/ Wněmž prýkazuge wssechněm kterjž gsau mu na Křtu sljbili apřjsahau sezawázali/ aby toho ztraceného Zámku (genž gest Wjra geho Slowúm!)/ Diáblu zase do byti hleděli. ec. Vybrany z Pjsma Swatého*“. TÝŽ, *Mandat Nowy Geżysse Krysta* [...], s. l. 1546 (K02955), fol. A1r.

²⁹⁾ Jiří ČERNÝ, *Ein Himmelsbrief oder eine Lutherschrift? Die Joachimsthaler Flugschrift 'Ein Mandat Jesu Christi' aus dem Jahre 1524*, in: Marija Wakounig – Ferdinand Kühnel (edd.), *Approaching East-Central Europe over the Centuries*, Berlin – Wien 2019, s. 55–72.

³⁰⁾ D. Martin *Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe X/I/2*, Weimar 1925, s. 48; Klaus SCHREINER, „*Göttliche Schreib-Kunst*“. *Eigenhändige Aufzeichnungen Gottes, Jesu, Mariä. Schriftlichkeit in heilsgeschichtlichen Kontexten*, *Frühmittelalterliche Studien* 36, 2002, s. 95–132, zde s. 110.

kopii, že ochrání je i jejich majetek před bleskem, vodou či ohněm, a ženám zaručovaly ochranu v těhotenství a při porodu.³¹⁾ Tím, že první varianta letákového spisu *Ein Mandat Jesu Christi* nepřiznává podíl kompilátora, nutně využívá zaběhnutých mechanismů, jakými publikum vnímalo tento typ písemností. Rozdíly mezi jednolisty z počátku století a Hermanovým *Mandátem* jsou veliké, letákový spis mimo jiné opakovaně nezdůrazňuje, že se o pravosti nebeského originálu nesmí pochybovat. Svým mlčením ale zároveň počítá s tím, že se publikum bude na evangelické poselství dívat osvědčeným pohledem. Tiskem rozšiřované jednolisty s textem Ježíšova dopisu se koneckonců samy prezentovaly jako opisy a přebíraly funkci ochranných amuletů.³²⁾

Na revizi textu mohl mít vliv i jinak zdánlivě nepodstatný detail. První vydání původní verze totiž vzešlo z wittenberského ateliéru Lucase Cranacha st. a Christiana Döringa. Titulní list spisu byl přitom opatřen dřevořezovým rámem, kde dva putti drží ve svých rukou medailon s Lutherovou růží, tehdy nově vymyšlený osobní znak tohoto reformátora, který se poprvé objevil v druhém díle německého překladu Starého zákona z roku 1524.³³⁾ Stejně jako tomu bylo v Lutherově překladu, doprovází také na bordůře spisu *Ein Mandat Jesu Christi* medailon po obou stranách iniciály „M.“ a „L.“. Bordura, kterou v daném roce tato tiskařská dílna použila pouze u vlastních spisů Martina Luthera a u jednoho překladu jeho latinského díla do němčiny,³⁴⁾ tak nutně sugerovala, že autorem textu nebyl nikdo jiný než tento saský reformátor. Na titulním listu chybí jinak obvykle uváděné plně rozepsané Lutherovo křestní jméno a příjmení, stejně tak se zde neobjevuje Wittenberg jako

³¹⁾ Frieder SCHANZE, *Inkunabeln oder Postinkunabeln? Zur Problematik der "Inkunabelgrenze" am Beispiel von 5 Druckern und 111 Einblattgedrucken*, in: Volker Honemann – Sabine Griese – Falk Eisermann – Marcus Ostermann (edd.), *Einblattgedrucke des 15. und frühen 16. Jahrhunderts. Probleme, Perspektiven, Fallstudien*, Tübingen, 2000, s. 45–122, zde s. 67 an, 84 an; Ursula RAUTENBERG, *Warum Einblattgedrucke einseitig bedruckt sind. Zum Zusammenhang von Druckverfahren und medialem Typus*, tamtéž, s. 129–142, zde s. 132 an.

³²⁾ „Das ist die abschriefft von dem briefff den got selbst geschrieben hat.“ F. SCHANZE, *Inkunabeln oder Postinkunabeln?*, s. 119.

³³⁾ [N. HERMAN], *Eyn Mandat Jhesu Christi/ an alle seyne getrewen Christen*, fol. A1r; *Das Ander teyl des alten testaments*, Wittenberg 1524 (VD16 B 2909), fol. CCXVIr. K symbolu viz Hans VOLZ, *Das Lutherwappen als »Schutzmarke«*, Libri 4, 1954, s. 216–225; T. KAUFMANN, *Die Mitte der Reformation*, s. 216 an.

³⁴⁾ Martin LUTHER, *An die Radherrn aller stedte deutsches lands [...]*, Wittenberg 1524 (VD16 L 3800); TÝŽ, *Das Eltern die kinder zur Ehe nicht zwingen noch hyndern [...] sollen*, Wittenberg 1524 (VD16 L 4301); TÝŽ, *Der hundert vnd Sieben vnd zwenzigst psalm ausgelegt an die Christen zu Rigen ynn Liffland*, Wittenberg 1524 (VD16 ZV 10014, VD16 L 4963); TÝŽ, *Eyn briefff an die Christen Zu Strasburg widder den schwermer geyst*, Wittenberg 1524 (VD16 L 4151); TÝŽ, *Offinbarung des Endchrishts aus dem Propheten Daniel wydder Catharinum*, přel. Paulus Speratus, Wittenberg 1524 (VD16 L 3711).

místo vydání.³⁵⁾ Patisk první varianty Hermanova mandátu provedený tiskařem Hansem Knappem z Magdeburgu podle Cranachovy a Döringovy předlohy tuto domněnku podporuje, neboť nese na titulním listu iniciály „D. m L“, které je nutné vykládat jako zkratku pro *Doctor Martinus Luther*.³⁶⁾ Je paradoxní, že toto sice minimální a druhotné, leč srozumitelné autorské označení odporovalo vlastní intenci textu, jehož původcem měl být sám Kristus.³⁷⁾

Přípisek, který doprovázel otisk Lutherovy rúže v části překladu Starého zákona do němčiny, dává najevo, jak reformátor brojil proti nekalým praktikám soudobých tiskařů.³⁸⁾ Podobně žádal Luther v předmluvě ke svému kázání o boháčovi a Lazarovi ze dne 22. června 1522, aby se ostatní zdrželi vydávání promluv, jejichž znění neprošlo jeho rukama. Než ale v roce 1523 opustil Lutherův vlastní text tiskařský ateliér, kolovala na trhu již čtyři různá neautorizovaná vydání tohoto kázání.³⁹⁾ Ani ve svém úvodu k Rothově *Fastenpostille* z roku 1525 se Martin Luther neubráníl výpadu proti špatné kvalitě patisků a nekalým praktikám při jejich pořizování. Tiskařům vyčítá, že kazí jeho pověst pilného autora, jenž dobře zvažuje, který ze svých spisů zveřejní. Nelíbí se mu, že pro zvýšení profitu uvádějí tiskaři Wittenberg jako fiktivní místo vydání a jeho samého jako autora.⁴⁰⁾ Lze si proto představit, s jakou nelibostí musel Martin Luther nést, že se na trhu objevil nebeský dopis, který se po obsahové stránce úzce přimyká k jeho učení a jehož titulní list sugeroval, že reformátor je jeho autorem. Je tedy pravděpodobné, že to byl právě on, kdo přiměl Nikolause Hermana, s nímž si touto dobou prokazatelně dopisoval,⁴¹⁾ aby původní verzi *Mandátu* svým přepracováním nejen plně odpoutal od dosavadního tradiční-

³⁵⁾ Andrew PETTEGREE, *Brand Luther. 1517, Printing and the Making of the Reformation*, New York 2015, s. 157 an.

³⁶⁾ [Nikolaus HERMAN], *Eyn Mandat Jhesu Christi/ an alle seyne getrewen Christen*, Magdeburg 1524 (VD16 H 2395), fol. A1r. K iniciálám M. L. a M. L. A. viz Johannes BURKHARDT, *Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517-1617*, Stuttgart 2002, s. 29.

³⁷⁾ Jiří ČERNÝ, *Mistaken Authorship. A Study of the First Edition and Reprints of the Pamphlet Ein Mandat Jesu Christi* (v přípravě).

³⁸⁾ „Dis zeichen sey zeuge/ das solche bucher durch meine hand gangen sind/ denn des falschen druckens vnd bucher verderbens/ vleysigen sich yztz viel.“ *Das Ander teyl des alten testaments*, CCXVIr.

³⁹⁾ *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe X/III*, Weimar 1905, s. 176; Susanne BEIDER WIEDEN, *Luthers Predigten des Jahres 1522. Untersuchung zu ihrer Überlieferung*, Köln – Weimar – Wien 1999, s. 426 an.

⁴⁰⁾ *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe XVII/II*, s. 3 an. Viz též T. KAUFMANN, *Die Mitte der Reformation*, s. 75, 145 an, 209 an.

⁴¹⁾ *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel III*, Weimar 1933, s. 369 an, č. 790.

ho pojetí nebeských dopisů, ale aby též zdůraznil, že jde o souvislý tok přejatých citátů a parafrází, a aby současně označil kompilaci svým jménem.

Do roku 1522 se datuje tisk německojazyčného loketského církevního řádu *Ordnung, wie es soll mit dem Gottesdienst gehalten werden*, běžné jsou ale i domněnky, že dokument mohl být sestaven již dříve.⁴²⁾ Avšak při důkladném prozkoumání a vzájemném srovnání všech čtyř verzí vyjde najevo, že nezřetelně otištěné datum na tisku vydaném v augsburské oficíně Heinricha Steinera je nutné číst stejně jako letopočty na všech ostatních vydáních, tedy jako rok 1523.⁴³⁾ Titulní list hlásá, že řád byl odsouhlasen hrabětem Šebestiánem Šlikem, městskou radou i celou obcí. Všechny tři složky světské samosprávy se tak veřejně označují za zastánce evangelických reforem. Přestože se požaduje odstranění řady katolických zvyklostí, neobsahuje církevní řád žádné výpady proti římské církvi a ani se explicitně nepřimyká k žádné autoritě saské reformace. Naopak, změny jsou obhajovány výhradně Písmem a špatnou zkušeností s dosavadními zvyklostmi. Vychází tedy jakoby z vnitřní potřeby obce, která byla nespokojena sama se sebou, načež se rozhodla ukáznit.⁴⁴⁾

Tato čtyři vydání z roku 1523 dávají tušit, že krátký text nebyl považován za pouhý úřední dokument, ale že v něm doboví současníci odhalili jeho agitační potenciál. Loket se stal obcí hodnou následování a tištěný text návodem, kterým se měli možní napodobitelé řídit. Pro katolickou stranu byl letákový spis o to nebezpečnější, že Loketští k reformám dospěli jakoby sami. Proto byl katolický administrátor Jan Žák pověřen pražskou metropolitní kapitulou, aby zareagoval. Jeho refutace vytištěná v drážďanské *Emserpresse* však není koncipována jako přímá odpověď na letákový spis, ale jako odezva na dopis, v němž se měl loketský pán

⁴²⁾ Srov. údaje k VD16 E 934. K otázce datace naposledy Petr HLAVÁČEK, *Otazníky nad luteránskou kulturou v předbělohorských Čechách*, in: Kateřina Horníčková – Michael Šroněk (edd.), *Umění české reformace (1380–1620)*, Praha 2010, s. 263–278, zde s. 274; TÝŽ, *Lutheran Culture in Bohemia*, in: Kateřina Horníčková – Michal Šroněk (edd.), *From Hus to Luther. Visual Culture in the Bohemian Reformation (1380–1620)*, Turnhout 2016, s. 165–192, zde s. 181; Josef HRDLIČKA – Jiří JUST – Petr ZEMEK (edd.), *Evangelické církevní řády pro šlechtická panství v Čechách a na Moravě 1520–1620*, České Budějovice 2017, s. 16, 120; Josef HRDLIČKA, *Evangelische Kirchenordnungen für adelige Herrschaften in Böhmen und Mähren zwischen 1520 und 1620*, in: Katrin Keller – Petr Maťa – Martin Scheutz (edd.), *Adel und Religion in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie*, Wien 2017, s. 21–41, zde s. 25.

⁴³⁾ *Ordnung/ wie es soll mit dem gottesdienst [...] in der Pfarrkirchen der Stat Elbogen/ gehalten werden [...]*, Augsburg 1523 (VD16 E 934); *Ordnung/ wie es sol mit dem gottis dinst [...] yn der Pfarkirchen der stat Elbogen/ gehalten werden [...]*, Nürnberg 1523 (VD16 E 935); *Ordnung: wie es sol mit dem Gottes dienst [...] in der Pfarrkyrchen der Stat Elbogen/ gehalten werden [...]*, Straßburg 1523 (VD16 E 936); *Ordnung: wie es sol mit dem Gottesdienst [...] yn der Pfarrkirchen der Stat Elbogen/ gehalten werden [...]*, Zwickau 1523 (VD16 E 937).

⁴⁴⁾ Nová edice dostupná v J. HRDLIČKA – J. JUST – P. ZEMEK, *Evangelické církevní řády*, s. 120 an.

Šebestián Šlik rozhořčovat nad tím, že kapitula předložila církevní řád králi.⁴⁵⁾ To, že byla svěbytnost v odsouhlasených nařízeních spíše hraná, dokládá především čtvrtý a pátý artikul. V nich se praví, že svátost oltářní má být udělena každému, kdo o ni požádá, ať již je v tento den slavena mše, nebo ne. Zároveň se má farář podřídit a vysluhovat ji pod jednou i pod obojí, jak to daný věřící zrovna požaduje. V této shovívavosti, která se týká i zachování liturgie hodin, slavení mši o všedních dnech a zpovědi, lze spatřovat odraz Lutherových názorů, jak se vyvíjely od jeho návratu z hradu Wartburg do Wittenberku v březnu 1522 přinejmenším až do května roku 1523, kdy byla na trhu k sehnání jeho německá křestní knížka *Das Taufbüchlein verdeutschit*, bez níž není myslitelný článek č. 15.⁴⁶⁾ Aniž to bylo vyřčeno, je loketský církevní řád poplatný jím postulovanému požadavku, aby se reformy prováděly pozvolna. Martin Luther byl touto dobou přesvědčen, že se při prosazování evangelického postoje do praxe nesmí spěchat, nýbrž se musí brát ohled na slabé členy obce, kteří potřebují čas, než se se změnami ztotožní. Aby jejich srdce sama toužila po reformách a slabi se stali silnými, je zapotřebí dostatečně dlouho kázat a vysvětlovat. Jen tak se zbytečně nezatíží svědomí věřících, kteří pak sami upustí od starých zvyklostí.⁴⁷⁾ Explicitně byl Loket postaven na stranu Martina Luthera až ve spisech místního evangelického kazatele Wolfganga Rappolta z roku 1525, které vyšly v návaznosti na refutaci Jana Žáka.⁴⁸⁾

Badatelsky nejlépe využitou skupinou děl ze severních a severozápadních Čech jsou brožury otiskující texty pocházející z Děčína a Benešova nad Ploučnicí.⁴⁹⁾ Z let 1523–1525 se dochovalo celkem pět různých letákových spisů nesoucích texty jak obou kazatelů Dominika Beyera a Michaela Coelia, tak i dvou ze tří bratrů ze Salhausenu.⁵⁰⁾ Zatímco se však loketská kauza dá popsat jako řetězová reakce,

⁴⁵⁾ Johannes ZACK, [...] *verlegung vnnnd antwurt auff deren zum Elenbogen vermessen ordnung* [...], Dresden 1524 (VD16 Z 25).

⁴⁶⁾ *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe XII*, Weimar 1891, s. 38–48.

⁴⁷⁾ Martin BRECHT, *Martin Luther II*, Stuttgart 1986, s. 66–72.

⁴⁸⁾ W. RAPPOLT, *Eyn ertzwungne Antwort*, fol. A2r; TÝŽ, *Eyn kurtze Epistel* [...], Zwickau 1525 (VD16 R 287), fol. B1v.

⁴⁹⁾ Martin ARNOLD, *Adel im sächsisch-böhmischen Grenzraum. Lebenswelten im Spannungsfeld konfessioneller und politischer Gegensätze*, in: Martina Schattkowsky (ed.), *Erzgebirge im 16. Jahrhundert. Gestaltwandel einer Kulturlandschaft im Reformationszeitalter*, Leipzig 2013, s. 281–298; TÝŽ, *Das Luthertum im böhmischen Adel*, *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* 22, 2014, s. 67–105; H. KÜHNE, *Lehrer - Priester - Prediger*; Jiří ČERNÝ, *Publikační činnost reformátorů z držav pánů ze Salhausenu ve dvacátých letech 16. století*, in: Kamil Boldan – Jan Hrdina (edd.), *Knihtisk, zbožnost, konfese v zemích Koruny české doby poděbradské a jagellonské*, Praha 2018, s. 181–197.

⁵⁰⁾ Dominik BEYER, *Vorantwerunge eyner klage an hertzen Karolum* [...], Witteberg 1523 (VD16 B 2486); Matthias BLOCHINGER, *Clag an konigliche Maiestet Ungern vnd Behem*

neboť spisy na sebe vzájemně navazují, tvoří brožury ze salhausenského dominia jednotnou kampaň. Jejich cílem bylo ochránit tehdy v Děčíně působícího predikanta Dominika Beyera a zároveň prezentovat Salhauseny jako vrchnost, která se nejen nebojí postavit na stranu Evangelia a bojovat za něj, ale zároveň se i veřejně přiznává ke spojenectví s Martinem Lutherem. Společným jmenovatelem těchto brožur je, že používají zdánlivě autentické prefabrikáty. Základem se jim totiž staly ručně psané výpovědi, takže zmíněné letákové spisy buďto přetiskují dopisy, které se evangelické straně dostaly jakoby náhodou do rukou, nebo se ohrazují proti výrokům, které sice vyřkl Dominik Beyer, avšak byly na papír zaznamenány jeho protivníky a použity proti němu.

Přestože brožury zachycují výpovědi pronesené a zapsané v Děčíně či Benešově nad Ploučnicí, je daná kampaň očividně výsledkem účinné spolupráce mezi oběma polabskými městy a Wittenberkem. Všech pět letákových spisů bylo vytištěno v tamní dílně Nickela Schirlentze, toto místo vydání imituje i patisk centrálního díla *Klag an königliche Majestät Ungarn und Böhmen* z Augsburgu.⁵¹⁾ Daný spis navíc přejímá způsob, jakým se bránila wittenberská reformace proti odsouzení Lutherova učení univerzity v Lovani, Kolíně nad Rýnem a Paříži. Otiskuje přitom zdánlivě beze změny spis žalující protistrany a připojuje svou reakci. Vydavatelem brožury byl konečně s největší pravděpodobností Jörg Blochinger, kostelník zámeckého kostela ve Wittenberku.⁵²⁾

Nejstarší spis celé kampaně *Klag an königliche Majestät Ungarn und Böhmen* obsahuje dva dopisy. První představuje stížnost pražského administrátora Jana Žáka na chování Hanse ze Salhausenu a jeho bratrů adresovanou k rukám krále Ludvíka Jagellonského, druhý je Hansovou odpovědí vladaři. Nejspíš proto, aby králi podal co nejplastičtější obraz celé situace, poslal Žák panovníkovi autentické svědectví o celé situaci, které pocházelo od dvou očitých svědků, bližší nejmenovaného děčínského faráře a jeho pomocníka Balthasara Hartzera. Tito sestavili během Beyerových kázání dokument čítající 40 výpovědí, ke kterým Balthasar Hartzler, jenž v Děčíně mohl zastávat úřad oltářníka, avšak později odešel do Čes-

[...], Wittenberg 1523 (VD16 B 5735); Jörg BLOCHINGER, *Klag an königliche Maiestet Ungern vnd Behem* [...], Wittenberg 1523 (VD16 ZV 2096); Michael COELIUS, *Wie der Probst zu Prage vnd Meyssen die Euangelischen prediger liegen heyst* [...], Wittenberg 1524 (VD16 C 1859); Wolf von SALHAUSEN, *Eyn sendbriff*, Wittenberg 1524 (VD16 S 1344, VD16 S 1345); TÝŽ, *Eyn briff* [...], Wittenberg 1525 (VD16 S 1346).

⁵¹⁾ Matthias BLOCHINGER: *Klag an künigkliche Maiestat Vngern vnd Behem* [...], Augsburg 1523 (VD16 B 5734); TÝŽ - Balthasar HARTZER, *Klage an die königliche Majestät von Ungarn und Böhmen wider einen lutherischen Mönch*, in: Adolf Laube (ed.), *Flugschriften gegen die Reformation (1518-1524)*, Berlin 1997, s. 439-455.

⁵²⁾ H. KÜHNE, *Lehrer - Priester - Prediger*, s. 175 an.

ké Lípy,⁵³⁾ připojil kratičká posouzení, nakolik je výpověď mylná. Žák tedy panovníkovi v rámci svého dopisu zprostředkovával především tuto přílohu, kterou sám opatřil vysvětlujícím úvodem. Připojený dopis Hanse ze Salhausenu přebírá v letákovém spisu funkci obrany.

Z předmluvy umístěné na titulním listu vyplývá, že nejdůležitějším z otištěných dokumentů byla právě ona příloha: „*Křestanský čtenáři, ke cti těch z Paříže, Kolína a Lovaně, aby nebyli sami považováni za neučené osoby a neomalené pacholky! Nechal jsem vyjít tiskem čtyřicet článků, jež byly posouzeny kněžoury země české, kteřížto soudili jako blázni, poučení těmi z Paříže, jak si přečteš na konci každého artikulu.*“⁵⁴⁾ Explicitní odkaz na tři univerzitní města nebyl náhodný. Teologové z Kolína nad Rýnem a Lovaně odsoudili učení Martina Luthera ve společném tisku z roku 1520, učenci ze Sorbony je následovali na výzvu saského vévody Jiřího v dubnu 1521.⁵⁵⁾ Lze přitom souhlasit s hodnocením Martina Brechta, že počínání pařížských teologů bylo „více než primitivní“⁵⁶⁾, neboť výroky Martina Luthera excerptovaným především z *De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium* byly připojeny jednoduché soudy radící danou výpověď k některému z kacířských proudů. Vzácná byla krátká odůvodnění, ještě vzácnější pak obecná odvolání na Bibli. Luther a jeho společníci protestovali proti výroky univerzitních učenců tak, že přetiskovali jejich znění a v separátním textu nebo ve formě poznámek se proti těmto nařčením ohrazovali.⁵⁷⁾

Je dost možné, že podobnost mezi rozsudkem, který vynesla pařížská Sorbona nad Lutherovým učením, a oněmi 40 artikuly posouzenými Balthasarem Hartzem viděl už pražský administrátor. Byla to ale až evangelická strana, která plně využila šanci, již příloha k Žákově dopisu skýtala. V očích reformně laděného publika se totiž veškeré urážky a pronásledování mění ve vyznamenání. Přetištěné výroky jsou věrohodné právě proto, že je zaznamenaly ruce nepřátel. Tím, že spis *Klag an königliche Majestät Ungarn und Böhmen* používá taktiku, jakou se reformační ve Wittenberku bránila proti útokům ze strany univerzitních teologů, přenáší

⁵³⁾ M. ARNOLD, *Das Luthertum im böhmischen Adel*, s. 97; Jaroslav PANÁČEK, *Renesanční polyfonie v České Lípě*, Bezděz 27, 2018, s. 309–315.

⁵⁴⁾ „*Christlicher Leser/ Zuo Ehren den von Pariß/ Coellen vnd Louen/ das sie nit allein vngelarte leutte/ vnd grobe geselln/ erkant werden. Habe ich lassen drucken vierzig artickel/ Vber welche die pfaffen Behemer lands/ gevreytllt haben/ vnd wie die affen/ von denen von Pariß gelert/ wie du am ende eynes iglichen artickel lesen wirst.*“ M. BLOCHINGER, *Clag an konigliche Maiestet Ungern vnd Behem*, fol. A1r.

⁵⁵⁾ *Determinatio theologice Facultatis Parisiensis super Doctrina Lutheriana hactenus per eam visa*, Paris 1521. Spis byl přetiskován a přeložen do němčiny: *Determination. oder lerlich verurteilung. der versammlung der doctoren, heiliger geschriff zu Parijsz. vber die Lutheranische lere. gantz durch vsz von innen besichtiget*, Köln 1521 (VD16 P 768).

⁵⁶⁾ M. BRECHT, *Martin Luther II*, s. 19.

⁵⁷⁾ Tamtéž, s. 19 an; T. KAUFMANN, *Die Mitte der Reformation*, s. 513 an.

spor mezi Lutherem a předními evropskými vysokými školami na lokální úroveň. Salhausenové hájící lutherského mnicha, jak byl v titulu spisu jinak nejmenovaný Beyer označen, zároveň demonstrují svou vůli odolávat tlaku vyvíjenému arcibiskupstvím.⁵⁸⁾ Že ale seznam se 40 články nepředstavuje plně autentický dokument, dokazuje především poznámkový aparát. Marginálie totiž odkazují na biblická místa, k nimž se kazatelova slova vztahují. Dokládají tedy, že se Beyerovy názory zakládají na Písmu, tím pádem jen těžko pochází od jeho katolických odpůrců. Převedením odsuzujících 40 článků do formy reformačního letáku a zároveň doplněním obsáhlého poznámkového aparátu k výrokům děčinského predikanta vznikl dokument ukazující na „hloupost“ českého duchovenstva, jež je v očích evangelického čtenářstva poraženo svou vlastní zbraní.

Rovněž Beyerův letákový spis *Verantwortung einer Klage* a dopis Michaela Coelia k rukám jeho souputníka Beyera otištěný ve *Wie der Propst zu Prag und Meißen die evangelischen Prediger lügen heißt* ukazují, jak špatně zacházejí špičky českého duchovenstva s Písmem a jak jsou zkažené. Beyer ve své brožuře navazuje na spis *Klag an königliche Majestät Ungarn und Böhmen* a ohrazuje se proti nařčením, které měl Karlu I. Minsterberskému předložit svatovítský probošt Ernst ze Schleinitz. Stížnost shrnovala hlavní body Beyerova učení vyslechnuté během jeho kázání, doslova šlo o „*eyn denk zedel/ meynrer predigten*“⁵⁹⁾. Soud nad nimi tentokrát vynesl přímo stěžující si prelát. Beyer znění tohoto dokumentu zná. Když se na něj odkazuje, odvolává se zároveň na výroky pronesené jím samým. I v jeho vlastním spise tedy dochází ke stejnému prolínání mezi ústním, ručně psaným a tištěným podáním jako v brožuře vydané kostelníkem Blochingerem. Předmluva k druhému jmenovanému dílu uvádí, že Coeliův dopis se neznámému zprostředkovateli dostal náhodou do rukou. A protože se nemůže ubránit pravdě, obrací se na Dominikova bratra Stephana Beyera, aby jej nechal vyjít tiskem. Předmluva je ale očividně fikcí, poněvadž list byl Michaellem Coelium napsán s úmyslem, aby byl zveřejněn ve formě letákového spisu.⁶⁰⁾ Psaní totiž začíná líčením událostí, jejichž hlavním aktérem byl sám adresát, pročez bylo zbytečné mu je popisovat. Stejně tak lze u dopisu Wolfa ze Salhausenu, který vyšel tiskem v roce 1524 a v rozšířené formě ještě v roce následujícím, uvažovat, že jeho dotaz směřovaný k Martinu Lutherovi byl formulován proto, aby byl zveřejněn, nebo že byl pro tento účel alespoň dodatečně upraven.⁶¹⁾

Reformační aktéři při česko-saské hranici byli z dnešního pohledu různě úspěšní ve svém snažení o mobilizaci mas a šíření evangelického učení prostřednictvím

⁵⁸⁾ M. BLOCHINGER, *Klag an königliche Maiestet Ungern vnd Behem*, fol. A1r.

⁵⁹⁾ D. BEYER: *Vorantwerunge eyner klage an hertzogen Karolum*, fol. A1v.

⁶⁰⁾ M. COELIUS, *Wie der Propst zu Prage vnd Meyssen die Euangelischen prediger liegen heyst*, fol. a1v.

⁶¹⁾ Wolf VON SALHAUSEN, *Eyn briff; TÝŽ, Eyn sendbriff*.

tištěného média. Tradiční textovou formu úspěšně adaptoval Nikolaus Herman v letákovém spisu *Ein Mandat Jesu Christi*. Ačkoli by na základě okamžitého zásahu, který následoval po zveřejnění první anonymní verze, šlo mluvit o přehmatu, jáchymovský kantor přeci jen vytvořil text, který umně balancoval mezi starým a novým. Množství patisků a reedic této brožury a možná záměna s dílem wittenberského reformátora potvrzují její kvality. Přestože již první varianta Hermanova mandátu uzpůsobovala literární formu nebeského dopisu evangelickému postoji, předpokládala současně, že publikum bude k brožuře přistupovat jako o několik let předtím k jednolistům, které reprodukovaly Kristův dopis údajně nalezený v klášteře Mont Saint Michel. Ježíšovo fiktivní autorství sice budilo pozornost mezi širokou veřejností, bylo ale v přímém rozporu s vědomím reformačních vzdělanců, že Kristovi bylo vlastní pouze kázat. Z tohoto důvodu bylo v druhém a přepracovaném vydání ještě z roku 1524 přiznáno kompilátorství Nikolause Hermana a původní text proměněn v umně formulovaný apel odvozený přímo z Bible. Zároveň lze předpokládat, že tuto úpravu původní verze inicioval samotný Martin Luther.

Ovšem ani strategie diskreditovat protivníky reprodukováním jejich vlastních písemností nepředstavovala žádné novum, přestože ji ve zvýšené míře využívali až reformační intelektuálové v čele s Martinem Lutherem.⁶²⁾ Po saském vzoru byla vedena kampaň, která se ujímala děčínského kazatele Domika Beyera a ohrozovala se proti ručně psaným nařčením namířeným proti němu. Nejstarší z této skupiny letákových spisů *Klag an königliche Majestät Ungarn und Böhmen* přejímá v boji proti českým katolickým duchovním postupy, kterými se bránil Martin Luther se svými společníky, když univerzity v Kolině nad Rýnem, Lovani a Paříži zavrhy jeho učení. Aby se dokázalo, jak špatně čeští klerikové zacházejí s Písmem, přetiskuje spis výtah z Beyerových kázání rozčleněný do 40 článků, které místní duchovenstvo označilo za kacířské. Avšak stejně, jako se všechny nadávky na adresu Dominika Beyera a pánů ze Salhausenu stávají v očích evangelického publika pochvalou, proměňují se záznamy provedené rukou katolického kléru po jejich přetištění v nezpochybnitelný doklad, jak se čeští preláti mylí, neboť slova, jež zaznamenali a jimiž opovrhovali, se zakládají na Bibli. Rovněž letákové spisy, které vznikly v následujících dvou letech, se nesou v podobném duchu. Zatímco se Beyerovo vlastní dílo *Verantwortung einer Klage* opět odvolává na přímý doklad z pera katolíků zachycující jeho vlastní slova, je Coeliova brožura *Wie der Propst zu Prag und Meißen die evangelischen Prediger lügen heißt* koncipována jako záznam očitého svědectví. Stejný charakter má i dvojí vydání listu Wolfa ze Salhausenu.

Beze vztahu k Sasku se neobešlo ani vydání loketského církevního řádu. Letákový spis přetiskuje úřední dokument, aniž by jej obdařil předmluvou či doslovem. Ačkoli formuloval spíše přání vydavatelů, než aby reflektoval skutečný stav, plnil

⁶²⁾ T. KAUFMANN, *Die Mitte der Reformation*, 162 an, 526.

nový církevní řád funkci exempla. Jeho kopie zhotovené v rychlém sledu za sebou dokládají, jak dobře šly na odbyt krátké a autentické projevy o postupování reformace. Přestože řád recipuje Lutherovy postoje z let 1522 a 1523, nestaví na pozitivním vztahu k centru reformace, nýbrž pojímá postulované změny jako vlastní rozhodnutí zčásti odvozené ze špatné zkušenosti. To mění až Rappoltova obrana církevního řádu a jeho útěšný dopis napsaný po vzoru Pavlových epištol, v němž loketský kazatel označuje Luthera za proroka hodného následování.⁶³⁾ Jeho brožura *Eine erzwungene Antwort* vyznačující se komplikovanou argumentační strategií, navíc odvozenou z letákového spisu Jana Žáka popírající správnost loketských novot, však byla pro masové publikum asi příliš těžkým soustem.

Jakousi laboratoří se horní město Jáchymov stalo i pro Stephana Rotha, který se později ujal vydávání Lutherových postil. Jáchymovský rektor nechal v letákovém spise *Ein Sermon von der Beicht* převést do tištěné podoby výňatek ze svého úhledně napsaného kodexu, v němž na základě vlastních poznámek rekonstruoval znění Egranových kázání pronášených v roce 1522. Rukopis půjčoval Roth spřízněným klerikům. Tisk se měl ve své funkci rovnat tomuto manuskriptu, proto jej napodoboval také po formální stránce. Svými reprodukčními možnostmi tak letákový tisk sice rozšiřoval okruh recipientů, avšak i nadále cílil pouze na úzkou skupinu odběratelů. Rappolt i Roth tedy psali pro jim podobné intelektuály, proto se ani jeden z jejich spisů nedočkal žádného patisku.

⁶³⁾ W. RAPPOLT, *Eyn kurtze Epistel [...]*, fol. B1v.

Jiří Černý

MEDIA TURNS IN GERMAN-LANGUAGE PAMPHLETS IN NORTHERN AND NORTH-WESTERN BOHEMIA DURING THE 1520s

SUMMARY

The first Reformation generation can be very well considered as the so-called printing natives – that is people who grew up in the world of printed books. Although these authors aimed their treatises mostly at public outside of the traditional academic sphere, they made use of old text forms and literary strategies and adjusted them to their purposes, but they also created new ones. The adoption of approaches that had been used before the onset of the Reformation and during the actual Reformation, as well as their more or less successful adaptations also took place in Northern and North-Western Bohemia during the period 1521–1525. At that time, there were active evangelically oriented intellectuals in Benešov nad Ploučnicí, Děčín, Jáchymov and Loket, who gained the support of the Šlik Family and the Lords of Salhausen; however, texts in German were also produced in this area and published abroad in the form of pamphlets.

The preserved works point out not only to the local elite's ability to continue in the media strategies used in Wittenberg, but also to their ability to develop their own strategies or to directly cooperate with people active in neighboring Saxony. A conservative approach is represented by a leaflet treaty entitled *Ein Sermon von der Beicht* – it both formally and functionally imitates a manuscript in neat handwriting, out of which mainly clerics were supposed to read aloud to believers. Then there was a campaign led by the nobility and clergymen from Benešov nad Ploučnicí and Děčín. This campaign was designed fully in accordance with Wittenberg – maybe even in cooperation with Wittenberg – and it was aimed against representatives of the Prague Archbishopric. The treatises not only defend the “Lutheran monk”, Dominik Beyer, but they also present the Lords of Salhausen as ideal Protestant nobility. On the other hand there was the ecclesiastical code of Loket from 1523 that does not explicitly refer to this center of Saxon Reformation and presents the proposed reforms as changes to which all levels of the municipal authority arrived based on the Scripture and previous bad personal experience. Yet the wording of this document obviously drew on the evolution of Luther's opinions from the period starting after his return from the Wartburg Castle to Wittenberg in 1522

to the middle of the following year. A leaflet treaty entitled *Ein Mandat Jesu Christi* which continued in the tradition of heavenly letters became a period bestseller. Already the first version of the leaflet changed the traditional scheme of this type of text, yet it was not until the publication of a new extended version attributed to an earthly compiler Nikolaus Herman that it became a treatise fully in accordance with the requirements of the Reformation.

Translated by Daniela Reischlová

Jiří J u s t

JAN LABOUNSKÝ Z LABOUNĚ A KNIŽNÍ KULTURA NIŽŠÍ ŠLECHTY*

ABSTRACT

Jan Labounský of Labouně and Book Culture of the Lower Nobility

The study attempts to reconstruct the life of Knight Jan Labounský of Labouně, his confessional ties that can be observed on his relations with the Unity of Brethren and his intellectual interests that are reflected in preserved prints and manuscripts from his book collection. As such, the study also contributes to the topic of the book culture of the early modern age and to studies of aristocratic libraries.

Keywords: the Unity of Brethren – Brethren nobility – Jan Labounský of Labouně – book culture – aristocratic libraries – book binding

Mladoboleslavsko je jedním z regionů, pro něž je v době 16. a počátku 17. století charakteristická kumulace relativně malých statků nižší šlechty, která byla zčásti angažována v úřednických službách vlastníků velkých dominií, Krajířů z Krajku, Var-temberků a pánů z Lipé, nebo je s těmito rody spojovaly další vazby. Přestože skupině nižší šlechty jako celku je v poslední době věnována zasloužená pozornost,¹⁾ před-

* Studie je výstupem grantového projektu GAČR č. 16-11332S „Bratrská šlechta v Čechách a na Moravě. Formování konfesní identity urozených a její proměny v 1. polovině 17. století“.

¹⁾ Václav BŮŽEK – František KOREŠ – Petr MAREŠ – Miroslav ŽITNÝ, *Rytíři renesančních Čech ve válkách*, Praha 2016; Miroslav ŽITNÝ, „Dobry kryksman“ – diskursivní kategorie a maskulinní vzor myšlení nižší šlechty z českých zemí na přelomu 16. a 17. století, *Studia Comeniana et historica* 43, 2013, č. 89–90, s. 224–248; Tomáš KREJČÍK, *Nová a nižší šlechta na Moravě v 16.–19. století*, in: Tomáš Knoz – Jan Dvořák (edd.), *Šlechta v proměnách věků*, Brno 2011, s. 152–171; Martin HOLÝ, *Nižší šlechta z českých zemí na cestách za vzděláním a její vychovatelé*

mětem zájmu se staly i dějiny některých rodů²⁾ a zdařilé ediční počiny zpřístupňují odbornému bádání nové prameny, zejména dochovanou korespondenci,³⁾ ukazuje se stále velký potenciál budoucího výzkumu tohoto tématu. Ten může dále prohloubit naše znalosti o životě této sociální skupiny včetně každodennosti, kulturních a intelektuálních zájmů, v dílčích otázkách prozradit mnohé například o budování rodových základů a vazeb, o formách reprezentace, strategiích sociálního vzestupu schopných jedinců a v neposlední řadě i o postojích v náboženských otázkách a vztazích k dobovým konfesím.

Jeden z ilustrativních příkladů sociálního vzestupu a etablování v prostředí nižší šlechty představují první dvě generace rodu Labounských z Labouně, který byl v 16. a na počátku 17. století usazen na bývalém panství kláštera Hradiště nad Jizerou ve středních Čechách. Zakladatelem rodu se stal Jiří Labounský, kterému 28. ledna 1540 udělil král Ferdinand I. erb s přídomkem ze Strašína a v roce 1545 byl pak přijat do rytířského stavu.⁴⁾ Od roku 1552 začal Labounský užívat přídomek „z Labouně“, neboť jej přijali ke svému erbů Bradští a Zlivští z Labouně.⁵⁾ Základem jeho společenského statusu byl výkon úřadu prokurátora při komorním soudu,⁶⁾ při němž si evidentně počínal velmi zdatně. V roce 1551 se Jiří Labounský stal s povolením krále Ferdinanda I. jedním z právních zástupců Viléma z Rožmberka,⁷⁾ v jehož zájmu se v letech 1554 a 1556 angažoval ve sporu s kniž-

(1500–1620), in: Miloš Kovačka – Eva Augustínová – Maroš Mačuha (edd.), *Zemianstvo na Slovensku v novoveku*, Martin 2009, s. 9–27; Miroslav PLÁČEK, *Ke vztahu sídel nižší šlechty a jejich hospodářského zázemí*, *Archaeologia Historica* 33, 2008, s. 209–220; Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha 2002; Václav BŮŽEK, *Nižší šlechta v politickém systému a kultuře předbělohorských Čech*, Praha 1996.

²⁾ Vladimír BŘEZINA, *Rytířský stav v Čechách a na Moravě v raném novověku. Rod Bukůvků z Bukůvky od středověku do 20. století*, České Budějovice 2008; Jiří ČEPELÁK, *Vlinští z Vliněvsí*, Mělník 2007; Jan KILIÁN, *Vtelenští ze Vtelna*, Mělník–Mělnické Vtelno 2009; TÝŽ, *Kropáčové z Kýmlova*, Mělník 2007.

³⁾ František KOREŠ (ed.), *Paměti Přibíka a Jana Bukovanských Pintů z Bukovan*, České Budějovice 2019; Miroslav ŽITNÝ (ed.), *Korespondence Štátného Václava Pětipeského z Chýš a Egrberku z let 1600–1610 I–II*, České Budějovice 2015–2016; Petr MAREŠ (ed.), *Korespondence Albrechta Pětipeského z Chýš a Egrberku z let 1570–1596*, Praha 2015; Petr MAREŠ – Michaela HRUBÁ (edd.), *Karel Častovec Myška ze Žlunic: život předbělohorského rytíře ve světle rodinné korespondence*, Ústí nad Labem 2000.

⁴⁾ Vladimír KLECANDA, *Přijímání do rytířského stavu v zemích českých a rakouských na počátku novověku (Příspěvek k dějinám nižší šlechty)*, *Časopis archivní školy* 6, 1928, s. 1–125, zde s. 91, č. 26.

⁵⁾ August SEDLÁČEK, *Českomoravská heraldika II. Část zvláštní*, Praha 1925, s. 499.

⁶⁾ TÝŽ, *Hrady, zámky a tvrze Království českého X. Boleslavsko*, Praha 1895, s. 127.

⁷⁾ Státní oblastní archiv Třeboň, Cizí rody Třeboň (1286–1727), inv. č. 426.

ty z Plavna.⁸⁾ Aktivně se účastnil zemských sněmů a v roce 1557 zastupoval české stavy v komisi, která měla revidovat zemské zřízení a napravit případné nedostatky.⁹⁾

Prostředky, které Jiří Labounský za poskytování právních služeb získal, investoval do nákupu pozemských statků. V roce 1556 koupil od české komory panství kláštera Hradiště nad Jizerou, někdejší majetek Adama z Vartemberka, postiženého za své aktivity v době stavovské rezistence v roce 1547 královskými konfiskacemi. Panství Zvířetice a sousední (Mnichovo) Hradiště mu byla nejprve ponechána, avšak v roce 1555 učinil Adam s komorou smlouvu, na jejímž základě mu byla za částku 55 000 kop grošů míšeňských (dále kgm) navracena panství (Hrubý) Rohozec a Skály, přičemž Adam se zavázal uhradit 29 000 kop v hotovosti a namísto zbývajících sumy odevzdal králi panství (Mnichovo) Hradiště.¹⁰⁾ Král tento statek nedržel dlouho. Již 4. května 1556 uzavřel smlouvu s Jiřím Labounským, podle níž mu za 3500 kop grošů českých (dále kgč) do dvou týdnů dědičně postoupil vsi někdejšího klášterního panství Horní a Dolní Bukovinu, Jivinu, Neveklovice, Mukařov s kostelním podacím právem, Vicmanov, Kozmice, Hlavice s kostelním podacím právem, poplužní dvůr (bývalou cisterciáckou grangii) Pachouň u Jiviny, dva mlýny a „*plat na lídech bez panství ve vsi Mohelnici*“. Smlouva obsahovala důležitou podmínku, že pokud se nepodaří komoře prodat samotné městečko (Mnichovo) Hradiště, Jiří Labounský navrátí králi oproti vyplacení 1000 kgč ves Bukovinu.¹¹⁾

Ještě do konce roku 1556 komora úspěšně dokončila i prodej zbývajících částí klášterního panství. Další smlouvou, vloženou do zemských desek 7. prosince 1556, prodala pustý a pobořený klášter, pustý poplužní dvůr, městečko (Mnichovo) Hradiště, patnáct různých částí lesů, jež byly ve smlouvě vyjmenovány, příslušný úsek řeky Jizery, rybníky, podací kostelní právo v (Mnichově) Hradišti a nově postavený mlýn pod klášteřem Jiřimu Labounskému a Jindřichovi Žibřidovi z Ve-

⁸⁾ Jaroslav PÁNEK (ed.), *Václav Březan: Životy posledních Rožmberků I*, Praha 1985, s. 60, 86, 92; *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu II. 1546–1557*, Praha 1880, s. 722.

⁹⁾ Za tento úkon měl obdržet 100 kgm. *Sněmy české II*, s. 805. Účast Jiřího Labounského na zemských sněmech je doložena v letech 1553, 1554, 1556, 1557, 1567, 1569–1570 a 1571. Tamtéž, s. 660, 672, 714 a 811. *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu III. 1558–1573*, Praha 1884, s. 388, 509 a 615.

¹⁰⁾ Ke smlouvě mezi králem a Janem z Vartemberka došlo 7. srpna 1555, postoupení Kláštera Hradiště nad Jizerou se uskutečnilo na sv. Jiří 1556. A. SEDLÁČEK, *Hrady X*, s. 126 a 201.

¹¹⁾ Národní archiv Praha (dále NA Praha), Česká gubernium – guberniální listiny, Praha (993–1526), sign. 1985; A. SEDLÁČEK, *Hrady X*, s. 126; Antonín REZEK, *Statky skonfiskované r. 1547 a jich rozprodávání*, Památky archaeologické a místopisné 10, 1874, sl. 451–482; zde sl. 478.

lechova do dědičné držby za 5500 kgč.¹²⁾ Kupci se následně rozdělili tak, že vznikly dva samostatné statky: Žibřid si ponechal celé městečko (Mnichovo) Hradiště s příslušenstvím, z něhož vytvořil samostatné panství, Labounský pustý klášter s mlýnem. Dohodli se také, že budou společně užívat most přes Jizeru, kobku u mostu, příkop okolo (mnichovo)hradištské tvrze, zvonec na věži a palác v tvrzi.¹³⁾

Jiří Labounský se v následujících letech snažil své panství s částečným úspěchem zvětšit. Přestože se mu v roce 1560 nepodařilo na Kateřině z Vesce, kterou pohnal až ke komornímu soudu, dosáhnout práva výplaty vesnice Loukovec,¹⁴⁾ v květnu 1561 získal od komory ves Borovici s rybníkem, mlýnem a krčmou, tedy někdejší příslušenství klášterního statku.¹⁵⁾ Pravděpodobně již v prvních letech po nabytí panství přistoupil k zahájení výstavby vlastního sídla, umístěného do prostoru někdejšího cisterciáckého kláštera, přičemž částečně využil jak hmoty zdiva, tak materiálu rozpadajících se klášterních staveb.¹⁶⁾ Do jaké míry se podařilo realizovat výstavbu vrchnostenského sídla jemu a jak velký objem stavby vznikl teprve v době jeho syna, nelze již určit. Stavební aktivity rodu Labounských zde ještě na začátku 20. století připomínala kamenná okrouhlá deska s jejich erbem, umístěná na jižní straně jihozápadní věže zámku.¹⁷⁾ Přestože samotnému klášteru, který představoval vrchol gotické architektury, byla v minulosti věnována značná pozornost,¹⁸⁾ stavební průzkum zaměřený na pozdější objekty šlechtického sídla k dispozici nemáme také proto, že celý objekt někdejšího kláštera je doposud průmyslově

¹²⁾ NA Praha, Desky zemské větší (dále DZV), inv. č. 12 (Kvatern trhový lvový od 1553 do 1557), fol. H 28v–30r; A. SEDLÁČEK, *Hrady X*, s. 127; A. REZEK, *Statky skonfiskované*, s. 478.

¹³⁾ NA Praha, DZV, inv. č. 53 (Kvatern památný modrý od 1557 do 1559), fol. M23v–N9r; A. SEDLÁČEK, *Hrady X*, s. 127.

¹⁴⁾ Tamtéž, s. 211.

¹⁵⁾ A. REZEK, *Statky skonfiskované*, s. 479.

¹⁶⁾ Základní informace o sídle Labounských na Klášteře Hradišti nad Jizerou přinesl v rámci popisu dochovaných reliktních kláštera Jan Erazim VOCEL, *Die Baureste der Cistercienserkirche Hradišt bei Münchengrätz*, Mittheilungen der K. K. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 9, 1864, s. 129–146; zde s. 135–136; obšírně pak A. SEDLÁČEK, *Hrady X*, s. 123–132, který vylíčil dějiny celého panství. Arealu v poslední době věnoval v rámci popisu šlechtických sídel Mladobolesavska souhrnnou pozornost Zdeněk FIŠERA, *Hrady a tvrze na Boleslavsku*, Mladá Boleslav 2002, s. 46–48.

¹⁷⁾ Josef Vitězslav ŠIMÁK, *Soupis památek historických a uměleckých v okrese Mnichovohradištském I*, Praha 1930, s. 399.

¹⁸⁾ Miroslav KOVÁŘ (ed.), *Cisterciácký klášter Hradiště nad Jizerou. Sborník příspěvků k jeho dějinám a architektuře*, Praha 2015; Dobroslav LÍBAL, *Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek*, Praha 2001, s. 175–178; Kateřina CHARVÁTOVÁ et al., *Řád cisterciáků v českých zemích ve středověku. Sborník vydaný k 850. výročí založení kláštera v Plasech*, Praha 1994, s. 53–58.

Obr. 1: Pohled do hlavní lodi chrámu Narození Panny Marie v Klášteře Hradiště nad Jizerou, někdejšího pohřebiště rodu Labounských z Labouně. Na lici triumfálního oblouku jsou ještě dnes viditelné erby prvních dvou manželek Jana Labounského: vlevo Salomeny Habartické z Habartic, vpravo Lidmily Čejkové z Olbramovic. Zcela nahoře erb jeho syna Jana Jiřího. *Wikimedia Commons*.

využíván a navíc v něm během moderní doby došlo k sérii stavebních úprav, které měly na starší architekturu značně devastující vliv.

Více informací o Labounského aktivitách v lokalitě Klášter Hradiště nad Jizerou máme k dispozici v případě kostela Narození Panny Marie, který stojí nedaleko někdejšího zámku. Je zřejmé, že Jiří Labounský se zde snažil vybudovat rodové pohřebiště, i zde v jeho úsilí pokračoval syn. Žel, ani o tomto kostele, pokud jde o jeho stavební vývoj, mnoho jistého nevíme. Jeho loď a presbyterium byly snad vystavěny na místě někdejšího laického klášterního chrámu, časový údaj, který se objevuje v sekundární literatuře („*okolo roku 1560*“) byl odvozen spíše z elementů výzdoby chrámu.¹⁹⁾ Jeho architektura je kladena do souvislosti s činností italského

¹⁹⁾ J. V. ŠIMÁK, *Soupis památek*, s. 400. Loď chrámu byla ještě v 16. století doplněna po třech stranách obíhající emporou, věž v průčelí chrámu a sakristie pocházejí teprve z 19. století.

stavitele Martina Ruvianiho,²⁰⁾ u něž se předpokládá, že se podílel také na stavbě zámku na troskách kláštera Hradiště nad Jizerou a na dalších zakázkách v regionu. Je zde zřejmá stylová podobnost s jiným jeho dílem, zámekem v nedalekých Kuřivodech, jehož přestavbu realizoval Ruviani v době, kdy patřil Bohuchvalovi Berkovi z Dubé, tedy někdy mezi lety 1600–1620.²¹⁾ Z toho ovšem vyplývá, že Ruviani stavbám v Klášteře vtiskl s velkou pravděpodobností svůj ráz teprve v době Václava Budovce z Budova, jehož zdejší stavební aktivity dokládají i dochované heraldické památky.

Ještě v době 18. století mohl návštěvník kostela Narození Panny Marie v Klášteře spatřit na jeho stěnách původní erbovní výzdobu doplněnou nápisy, z níž dnes zbyly jen fragmenty, a závěsné erbovní štíty, z nichž se bohužel nedochovalo nic.²²⁾ Nad varhanami byl situován erb Jiřího Labounského z Labouně, který zde byl označen jako „*fundátor klášterského kostela*“, doplněný erby jeho dvou manželek. Další erb patřil synu Janovi, na líci triumfálního oblouku se dodnes vyjmají erby jeho první a druhé manželky (o existenci erbu jeho třetí ženy v kostele se nedochovaly zprávy) a nad vrcholem triumfálního oblouku na klenbě, obrácený směrem k oltáři, je erb Jana Jiřího, vnuka Jiřího Labounského (obr. 1).²³⁾ J. V. Šimák popsal také dva náhrobníky, které byly zasazeny do dlažby lodi: fundátora Jiřího Labounského²⁴⁾ a Kateřiny Bradské, manželky Jana Bradského z Labouně, která zemřela 17. března 1582.²⁵⁾ Jiří z Labouně kostelu zajistil zvon, který slil v roce 1572 zvonář Petr v Mladé Boleslavi. Nese protilehle umístěné erby Jiřího a jeho druhé manželky Elišky Rejchlové z Rejchu.²⁶⁾

Nevíme, do jaké míry pokročily práce na budování rodového sídla v Klášteře Hradišti nad Jizerou, když se na konci 60. let 16. století zhoršil zdravotní stav Jiřího Labounského. Již v roce 1561 jej sužovala vážná nemoc, ale přičiněním Adama Lehnara z Kouby se zotavil.²⁷⁾ Poté, co se mu opět přitížilo, rozhodl se sepsat po-

²⁰⁾ Emanuel POCHE (ed.), *Umělecké památky Čech II*, Praha 1978, s. 59.

²¹⁾ Jan PEŠTA, *Zámek Kuřivody*, Průzkumy památek 8, 2001, s. 61–84; zde s. 81.

²²⁾ Josef Vitězslav ŠIMÁK, *Zmizelé nápisy v chrámu na Klášteře Hradišti*, Časopis společnosti přátel starožitností českých v Praze 8, 1900, s. 83–84.

²³⁾ Tamtéž, s. 84. Dochované erby reprodukuje J. V. ŠIMÁK, *Soupis památek*, s. 405.

²⁴⁾ J. V. ŠIMÁK, *Soupis památek*, s. 407; náhrobník Jiřího Labounského reprodukuje August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království Českého V. Podkrkonoší*, Praha 1887, s. 278.

²⁵⁾ J. V. ŠIMÁK, *Soupis památek*, s. 407; náhrobník byl v Šimákově době již nezvěstný, podle záznamu Gelasia Dobnera nesl nápis: „*Léta Páně 1582 v druhou sobotu v postě v Pánu Bohu dokonala život svůj urozená paní Kateřina Bradská, manželka urozeného pána Jana Bradského z Labouně, a tuto pochována jest, očekává blahoslaveného vzkříšení*“.

²⁶⁾ J. V. ŠIMÁK, *Soupis památek*, s. 410–411; J. V. ŠIMÁK, *Zmizelé nápisy*, s. 84.

²⁷⁾ O nemoci víme díky tomu, že Jiří Labounský se kvůli vysokým nákladům na léčbu, které souvisely s aplikací různých léků Adama Lehnara a jeho bratra Abrahama, soudil. A. SEDLÁČEK, *Hrady X*, s. 127.

slední vůli, datovanou 31. května 1569.²⁸⁾ Nad nepnoletým synem Janem a dcerou Evou ustanovil vedle své manželky Elišky Rejchlové z Rejchu jako další poručníky Jindřicha z Valdštejna na Dobrovici, Jana st. Habartického z Habartic na Podolci u Mladé Boleslavi a Jáchyma Prostibořského z Prostiboře, tedy osoby z nepříliš vzdáleného okolí. V souladu s dobovou konvencí si Jiří Labounský přál, aby jeho syn Jan „*dobřejm hospodářem a nemrhačem statku byl a lidem poddanejm neublížoval*“.²⁹⁾ Máme důvod se domnívat, že v tomto případě byl otec svému synovi dobrým vzorem. Janovi odkázal panství Klášter Hradiště nad Jizerou se vším příslušenstvím, manželce Elišce Rejchlové z Rejchu 700 kgm věna, které jí měl vyplatit Jan, a zaopatření s přesným výčtem požitků po dobu jejího vdovství. K tomu ji Jiří odkázal dvůr ve vsi Borovici s dědinami, loukou a palivovým dřívím a nařídil, aby ji sedláci z Borovic a Neveklovic orali a osívali pole. Vdál-li se, má dvůr vrátit synu Janovi.³⁰⁾ Další nařízení kšaftu se týkala dcery Evy, která měla zůstat při matce, Jan jí byl povinen zajistit ošacení a do jednoho roku po jejím sňatku vyplatit věno. Dozvídáme se také o Jiřího ovdovělé dceři Ludmile, „*kteráz toho tyrana Kryšpina měla*“, jenž ji připravil o zdraví a o rozum. Má ji do smrti opatrovat Jan, „*tak bedlivě, aby toho, což má, z nerozumu nerozdala a nerozmrhala a při Janově manželce byla a bez vuole jich nikam z pokoje neodcházela*“.³¹⁾ Další vdané dcery Kateřinu a Alžbětu Jiří již „vybyl“, druhé jmenované nadto poručil 400 kgm. Svědky kšaftu byli Václav Samuel z Hrádku a na Stakořích, Konrád Krajír z Krajku na Mladé Boleslavi a Adam Vančura z Řehnic na Studenci.

O posledních letech života Jiřího Labounského nevíme mnoho bližšího. Byl však považován za obecně známou osobu, byť nikoliv jen proto zaznamenal Daniel Adam z Veleslavína jeho odchod ze světa ve svém *Kalendáři historickém*. Podle tohoto údaje Jiří zemřel 10. května 1572 ve věku 56 let.³²⁾

Jan Labounský z Labouně a jeho vztah k jednotě bratrské

Jiřího syn Jan se správy zděděného panství ujal zřejmě se cti. Nemáme sice zprávy o tom, že by došlo k jeho zvětšení o další lokality, podle všeho jej svému dědici

²⁸⁾ Originál listiny uchovává NA Praha, Premonstráti–klášter Strahov (1192–1921), listina č. 252; text zpřístupnil Isidor ZAHRADNÍK, *Kšaft Jiříka Labounského z Labouně*, Sborník historického kroužku 1, 1900, s. 186–187.

²⁹⁾ Tamtéž, s. 186. Označení Jana staršího Habartického i Jáchyma Prostibořského v kšaftu termínem „švagr“ přitom naznačuje blízký nebo dokonce přibuzenský vztah. Tamtéž.

³⁰⁾ Tamtéž, s. 186–187.

³¹⁾ Tamtéž, s. 187.

³²⁾ Daniel ADAM Z VELESLAVÍNA, *Kalendář historický*, Praha 1590 (Knihopis č. 59), s. 255.

předal v nezmenšeném rozsahu.³³⁾ Buď on, nebo již jeho otec, založil či obnovil pod svým sídlem v Klášteře pivovar, neboť ten ještě nebyl ve smlouvách Jiřího Labounského s komorou uveden; jeho existenci dokládá teprve zpráva Albrechta Pětipeského z Chýš a Egrberku, mezi lety 1574–1587 výběrčího posudného v boleslavském kraji.³⁴⁾ Pivovar na panství, které mělo 130 osedlých, musel svému majiteli přinášet již velmi slušný příjem ve výši minimálně několika set kgm ročně, v případě dostatku obilí byla celková částka jistě čtyřciferná.³⁵⁾ Když Daniel Adam z Veleslavína dedikoval Janovi v roce 1587 druhé vydání spisu *Hospodář* Jana Brtvína z Ploskovic,³⁶⁾ doplněného o doposud netištěnou příručku stejného zaměření z pera Mikuláše Černobýla ze Žatce, podotkl v předmluvě, že mu ji připisuje, „ne pro to, že byštie majíc hospodářství na zemi nemalé, zprávy této a naučení ode mne potřebovali a bez toho statků svých dobře a užitečně spraviti neuměli, ale abych aspoň tím chatrným dárkem dokázal k Vám, jakožto laskavému dobrodinci svému náležitě a povinně vděčnosti [...] za nejedna dobrodiní, kteráž jsem od Vás přijal“.³⁷⁾ Byť jde o značně formalizované vyjádření, nelze v těchto slovech přehlédnout respekt, jaký Veleslavín choval i vůči Labounskému–hospodáři.

³³⁾ Magdalena, dcera Jana Labounského, přiznala (na místě Janova syna Jana Jiřího) v roce 1603 na panství Klášter Hradiště nad Jizerou k berni 130 osedlých, 14 kominů, 1 faru, 1 ovčáckého mistra se dvěma pacholky a 11 mlýnských kol; srov. František MARAT, *Soupis poplatnictva 14 krajův království Českého z r. 1603*, Věstník Královské české společnosti nauk – třída filosoficko-historicko-jazykozpytná 1898, č. 1, s. 18. Podle klasifikace A. Míky se jednalo o středně velký šlechtický majetek (kategorie B: 100–500 poddaných), na nějž dosáhlo pouhých 10,5% urocenců nižšího stavu, zatímco 88,7% rytířů vlastnilo panství o velikosti do 100 osedlých; Alois MÍKA, *Majetkové rozvrstvení české šlechty v předbělohorském období*, Sborník historický 15, 1967, s. 45–75, zde s. 61.

³⁴⁾ P. MAREŠ (ed.), *Korespondence Albrechta Pětipeského*, s. 51. Pětipeský informoval českou komoru o dluzech Jana Labounského za posudné v období od 23. dubna 1575 do svatojakubského kvartálu 1577. Tamtéž, s. 181–182, 185.

³⁵⁾ V roce 1636, kdy byl rozsah panství Klášter téměř nezměněn (133 osedlých), měl pivovar kapacitu 40 várek po 24 sudech ročně. Vladimír BUDIL, *Valdštejnská panství v třicátých letech 17. století*, Sborník Severočeského musea – Společenské vědy. Historia 1, 1958, s. 61–83; zde s. 64. Čistý zisk pivovaru v Borovanech na jihočeském panství, které mělo 135 osedlých, byl v roce 1588 celkem 1781 kop míš. Srov. Oldřich ŠEDA, *Borovany a okolí v předbělohorském období a v době českého stavovského povstání*, in: Stanislav Malik (ed.), *Borovany*, Borovany 1986, s. 65–100, zde s. 80–81; TÝŽ, *Matěj Kozka z Rynárce a sekularizace borovanské augustiniánské řeholní kanonie v šedesátých letech 16. století*, Jihočeský sborník historický 37, 1968, s. 87–97, 133–143, 225–238, zde s. 233.

³⁶⁾ Jan BRTVÍN Z PLOSKOVIC, *Knížka tato dvě stránky v sobě drží, v přední stránce jest o způsobu a životu křesťanském [...], v druhé stránce o pořádku slušné a užitečné z strany hospodářství [...]*, Praha 1540 (Knihopis č. 1307). Dedikace si povšiml Josef HEJNIC, *Daniel Adam z Veleslavína a jednota bratrská*, Z kralické tvrže 14, 1987, s. 10–14; zde s. 12.

³⁷⁾ Jan BRTVÍN Z PLOSKOVIC, *Hospodář* [...], Praha 1587 (Knihopis č. 1308), fol. (:):8r.

Předmluva Daniela Adama z Veleslavína je vůbec pozoruhodnou teologizující obhajobou zemědělského podnikání (v Labounského případě tato slova bezpochyby padla na úrodnou půdu) a obsahuje i jistý moralizující náboj. Obdělávání země prezentoval jako úkol, kterým člověka před jeho pádem i po pádu pověřil Bůh (narážka na Gn 2,8–9 a 3,17–19). S obděláváním polností, jak ukazuje život mnohých starozákonních postav, souvisí chov dobytka a drůbeže („*všelijakého pitomého ptactva*“)³⁸⁾ a zejména obchod („*nebo ne všechno se v jedné zemi rodí*“).³⁹⁾ Zisk, který vzniká z obdělávání země a z prodeje jejich darů, „*jest ze všech nejspravedlivější a lidem od Boha propůjčený*“.⁴⁰⁾ Za takové obchodování se však nyní mnozí stydí a raději žijí z příjmů lichvy, která způsobuje mnoho křivd bližnímu.⁴¹⁾ Hospodaření se věnovali nejen patriarchové, ale i mnozí králové, ale dnes se tato činnost pomalu stala předmětem opovržení.⁴²⁾ Veleslavín dále v předmluvě podotýká, že předpokladem úspěchu v hospodaření je kompetentní úřednický aparát, na nějž je třeba dohlížet, aby se neobohacoval na úkor svého chlebodáře.

Zatímco o hospodářském potenciálu Labounského panství, které známe jen ze zběžného popisu v dochovaných smlouvách české komory s otcem Jiřím, nevíme nic bližšího (byť ještě určitou naději skýtají doposud neanalyzované urbáře), dochovalo se nám relativně dost informací o jeho vlastníkovci, pokud jde o jeho konfesní postoje, a dokonce i o jeho intelektuální zájmy.⁴³⁾ Jan Labounský se v roce 1575 objevil v soupise bratrské šlechty, který vznikl v souvislosti s jednáním o České konfesi na zemském sněmu.⁴⁴⁾ Toho se Labounský zúčastnil, ačkoliv není nic známo o tom, že by při něm aktivněji vystupoval. Patřil však mezi ty šlechtice, kteří si vyložili výsledek jednání jako legalizaci bratrské konfese a vyvodili z toho patriční důsledky: otevřeli kostely na svých panstvích duchovním jednoty bratrské a povolili jim vykonávat veřejné bohoslužby,⁴⁵⁾ ačkoliv nic takového obecný ústní

³⁸⁾ Tamtéž, fol. (:):3v.

³⁹⁾ Tamtéž, fol. (:):4v.

⁴⁰⁾ Tamtéž, fol. (:):5r.

⁴¹⁾ Tamtéž, fol. (:):5v.

⁴²⁾ Tamtéž, fol. (:):6v–7r.

⁴³⁾ Tématu konfesionality šlechty z českých zemí v 16. a 17. století se zvláštním zaměřením na její vztah k jednotě bratrské bylo v poslední době věnováno několik studií: Jiří BRŇOVJÁK, *Bratrská konfesijní příslušnost Skrbenských z Hřístě v kontextu rekatolizace Horního Slezska po porážce stavovského povstání*, Folia Historica Bohemica 34, 2019, s. 237–278; Jiří HRBEK, *Mezi luteránstvím, utrakvistem a jednotou bratrskou. Konfesní profilace rodových větví Valdštejnů na přelomu 16. a 17. století*, Folia Historica Bohemica 33, 2018, s. 69–95; Jiří JUST, *Bratrská šlechta v Čechách a na Moravě v 16. a 17. století a nové možnosti jejího výzkumu*, Folia Historica Bohemica 33, 2018, s. 5–28.

⁴⁴⁾ Knihovna Národního muzea (dále KNM) Praha, sign. II D 8, AUF XIV, fol. 66v.

⁴⁵⁾ Celou situaci vylíčil Ferdinand HREJSA, *Česká konfesse, její vznik, podstata a dějiny*, Praha 1912, s. 256–258.

přislíb zachovávat náboženskou snášenlivost, který dal Maxmilián II. dne 2. září 1575 stavům při audienci, pochopitelně neobsahoval.⁴⁶⁾ Proto bylo již na konci září několik urozců, kteří jednotě výše uvedeným způsobem projevíli přízeň, předvoláno do Prahy. Byli mezi nimi i Jan Labounský s Václavem Hrzánem z Harasova na Housece. Svůj postup koordinovali s defenzorem Jindřichem z Valdštejna na Dobrovici a bratrským biskupem Janem Kálefem z Mladé Boleslavi, jehož Labounský požádal o pomoc při sestavování textu suppliky.⁴⁷⁾ Tu chtěli oba přednést během stání před arciknížetem Ferdinandem Tyrolským.⁴⁸⁾ Ačkoliv účelem předvolání bylo sotva více než vyvolat napětí v řadách podporovatelů jednoty, jak realisticky odhadoval Jindřich z Valdštejna, záhy je následovalo konkrétní opatření panovníka. Maxmilián II. vydal již 5. října v Řezně nařízení, kterým českým stavům s odvoláním na Svatojakubský mandát z roku 1508 přikázal, aby na svých panstvích nedopouštěli konání „pikartských“ shromáždění.⁴⁹⁾ Sebevědomá šlechta jej sotva vzala na vědomí, neboť v létě následujícího roku konzistoř podobojí adresovala císaři udání, v němž vyjmenovala devět konkrétních případů, kdy vrchnosti protiprávně obsadily kostel bratrskými kněžími. Podle této zprávy Jan Labounský uvedl bratrského kněze do farního kostela v Klášteře Hradišti nad Jizerou.⁵⁰⁾

Labounského přízeň vůči jednotě byla manifestována i jiným způsobem. Sdružený erb Jana Labounského a jeho první manželky Salomeny Habartické z Habartic se objevil v erbovní galerii umístěné na dřevořezových rámech velkých bratrských kancionálů z roku 1576 a 1581, kde jsou tímto způsobem prezentováni významnější podporovatelé jednoty.⁵¹⁾ Z pozice erbu nevyplývá, že by Labounský ve vztahu k jednotě v nějakém způsobu vynikal, v *Písniích* z roku 1576 je uveden mezi posledními

⁴⁶⁾ Srov. Jaroslav PÁNEK, *Stavovská opozice a její zápas s Habsburky*, Praha 1982, s. 114.

⁴⁷⁾ Na konfesní smířlivost Jindřicha z Valdštejna a jeho pozitivní vztah vůči jednotě bratrské upozornil J. HRBEK, *Mezi luteránstvím*, s. 74–76.

⁴⁸⁾ List Jana Labounského Janu Kálefovi datovaný 2. října 1575 je zapsán ve sbírce *Acta Unitatis Fratrum*; KNM Praha, sign. II D 8, AUF XIV, fol. 185r–186v; otiskují jej *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu IV. 1574–1576*, Praha 1886, s. 487–488.

⁴⁹⁾ J. PÁNEK, *Stavovská opozice*, s. 116; F. HREJSA, *Česká konfesse*, s. 258–259.

⁵⁰⁾ KNM Praha, sign. II D 8, AUF XII, fol. 247v. Konzistoř svou stížnost 11. října 1577 zopakovala, protože i navzdory obeslání některých uvedených šlechticů na Pražský hrad nedošlo k nápravě a bratrské bohoslužby se v uvedených místech konaly dál; srov. *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu V. 1557–1580*, Praha 1887, s. 198.

⁵¹⁾ *Pisně duchovní evangelistské, opět znovu přehlédnuté, zpravené a shromážděné* [...], [Ivančice] 1576 (Knihopis č. 12864), s. 707; *Pisně duchovní evangelistské, opět znovu přehlédnuté, zpravené a shromážděné* [...], [Kralice] 1581 (Knihopis č. 12866), s. 579. Význam erbovní galerie a emblemů duchovních v bratrských kancionálech se pokusil objasnit Ivan VÁVRA, *Emblémy, monogramy, značky a znaky v tisících ivančických a kralických*, Listy filologické 83, 1960, s. 152–161, 286–292; 84, 1961, s. 131–139, zde zejména s. 287 a 135–136, který také jako první upozornil na erb rytířů z Labouně v *Pisniích* z roku 1576 a 1581; tamtéž, s. 136.

erby nižšího stavu, v *Pisních* z roku 1581 dokonce tuto skupinu uzavírá,⁵²⁾ přesto jde o důležitý signál, že se k němu hlásila také sama jednota. V rozhodování o obsahové i o vizuální podobě bratrských tisků totiž měli poslední slovo biskupové. Zároveň je málo pravděpodobné, že by k použití erbu došlo bez souhlasu jeho nositele.

Pro skupinu urozenců podporujících jednotu bratrskou je příznačná řada vzájemných vazeb, mezi nimiž lze jako dostatečně ilustrativní příklad zmínit sňatkové strategie. Jan Labounský se v této společnosti „etabloval“ sňatkem se Salomenou († 1582), dcerou Jana st. Habartického z Habartic, kterého Jiří Labounský vybral za jednoho z poručníků svých dětí. Jan Habartický († po 1575) působil jako boleslavský purkrabí ve službách Krajířů z Krajku.⁵³⁾ V roce 1544 spolupečetil listinu, kterou Arnošt Krajíř udělil významné výsady bratřím v Mladé Boleslavi.⁵⁴⁾ Jména synů Jana st. Habartického a Labounského švagra Jana mladšího, který byl také ve službách Krajířů, a Václava se v roce 1575 také objevují ve „sněmovním“ soupise bratrské šlechty.⁵⁵⁾ Salomenina sestra Krescencie byla manželkou Adama Žibřida z Velechova, syna Jindřicha Žibřida, který s Jiřím Labounským od komory získal výše uvedený bývalý klášterní majetek, o nějž se posléze oba rozdělili.

Sousedství Jana Labounského s Jindřichem Žibřidem však netrvalo příliš dlouho. Již v roce 1577 zapsal Jindřich město (Mnichovo) Hradiště své manželce Krescencii a před svou smrtí, která nastala o dva roky později, jí odkázal všechno své jmění. Proti poslednímu pořízení se však postavily sestry Adama Žibřida, Kateřina a Dorota. Zpochybňovaly platnost sňatku Jindřicha a Krescencie, který podle nich vykonal „jakýsi truhlář“ z Mladé Boleslavi.⁵⁶⁾ Tím nebyl nikdo jiný, než bratrský kněz Jan Stavoň, správce mladoboleslavského bratrského sboru a od roku 1572 člen úzké rady jednoty. Vztah k jednotě bratrské tedy můžeme očekávat i u Jindřicha (a snad také Adama) Žibřida. Kateřině a Dorotě z Velechova se však nepodařilo své nároky na (Mnichovo) Hradiště prosadit a Krescencie se podruhé vdala, pravděpodobně v roce 1581,⁵⁷⁾ za Kryštofa Budovce z Budova, který po její smrti

⁵²⁾ V řazení erbů v obou uvedených kancionálech lze vysledovat systém, který odráží společenské postavení: nejprve jsou uvedeny panské rody (na předních místech Slavatové Chlumu a Košumberka, Kríneční z Ronova, resp. páni z Lipé, páni z Boskovic, Krajířové z Krajku a Žerotinové), poté následují erby rytířských rodů (identifikovat lze Voděradské z Hrušova, Vlnské z Vliněvsí, Sluzské z Chlumu, Vanecké z Jemničky), poslední skupinu představují alianční erby, které poukazují ke konkrétním osobám.

⁵³⁾ Josef Vítězslav ŠIMÁK, *Rodiny šlechtické i erbovní v Mladé Boleslavi*, Rozpravy Společnosti přátel starožitností českých v Praze 3, 1892, s. 29–52; zde s. 33.

⁵⁴⁾ Amedeo MOLNÁR, *Boleslavští bratři*, Praha 1952, s. 156.

⁵⁵⁾ KNM Praha, sign. II D 8, AUF XIV, fol. 67r.

⁵⁶⁾ A. SEDLÁČEK, *Hrady X*, s. 130.

⁵⁷⁾ Srov. dopis Kryštofa Budovce z Budova Albrechtovi Kamýckému ze Lstiboře a Albrechtovi Pětipeskému z Chýš a Egrberku ze dne 10. září 1584. P. MAREŠ (ed.), *Korespondence Albrechta Pětipeského*, s. 287–288, č. 153.

v roce 1598 (Mnichovo) Hradiště na základě jejího kšaftu zdědil a sám jej posledním pořízením 4. června 1602 odkázal svému strýci Václavovi Budovcovi z Budova na Semčicích.⁵⁸⁾ Navzdory konfesnímu spříznění nebylo sousedství Jana Labounského a Kryštofa Budovce zcela prosté konfliktů. V září 1584 zajal Labounský u rybníka Kuchynky, který ležel pod Klášteřem a patřil Krescencii z Habartic, její čeleď, jež měla vyzvednout již dříve na hrázi načesané hrušky. Všechny osoby Jan „do smradlavého vězení poručiti dal“, kde je držel po dvě noci. Kryštof narušení práv své ženy nehodlal trpět a obrátil se na Albrechta Kamýckého ze Lstiboře a Albrechta Pětipeského z Chýš a Egrberku, aby stanovili den k projednání sporu, přičemž se v dopise jim učiněném dotkl Labounského cti.⁵⁹⁾ Spor, který ve své podstatě odrážel naprosto rutinní záležitosti života pozemkových vrchností, se táhl přinejmenším do října 1586, kdy Labounský požádal Pětipeského, aby se za něj postavil.⁶⁰⁾ Výsledek sporu však bohužel neznáme.

Jan Labounský se podobně jako řada jiných šlechticů v této době snažil zajistit zázemí také v urbánní lokalitě, která mu nabízela větší možnosti získávat sociální kontakty a která dokázala naplnit také jeho nároky na spotřebu, ať už si pod tímto obecným vyjádřením představíme cokoliv. V roce 1576 koupil pro svou manželku Salomenu Habartickou v Mladé Boleslavi dům postavený naproti novému sboru.⁶¹⁾ Bezpochyby jej využíval také on sám a vzhledem k jeho konfesní orientaci je velmi pravděpodobné, že cílem jeho cest do Boleslavi bylo i posílení kontaktů se zdejším sborem jednoty bratrské a prokazatelně i s bratrskou knihvazačskou dílnou, která zde pracovala. Také Labounského druhá manželka, Lidmila Čejková z Olbramovic († před 1599), si ve městě pořídila dům v blízkosti bratrského sboru. Po její smrti přešel na její tři děti.⁶²⁾ Rutinní záležitosti byly oboustranné kontakty Labounského s městskou radou. V roce 1589, z něhož se dochoval městský kopiář, mělo město zájem o zaslání zvěřiny na slavnost, urgovalo vydání dědictví, k němuž měla právo jedna z boleslavských měšťanek, a pokoušelo se hromadně vymoci dluhy od obyvatel Labounského vsi Jiviny.⁶³⁾ Labounský na druhé straně zažádal o výhost pro

⁵⁸⁾ A. SEDLÁČEK, *Hrady X*, s. 130.

⁵⁹⁾ „[...] Čehož manželka má toho tak nechati nemíní, poněvadž mu se tak k soudům velmi chce, troufajíc on svou vejmluvu [=rozhodnutí sporu, obhajoba; pozn. J. J.] jakožto syn řezníků, kteréž mu bude potřebí“. P. MAREŠ (ed.), *Korespondence Albrechta Pětipeského*, s. 288.

⁶⁰⁾ Tamtéž, s. 350–351.

⁶¹⁾ František BAREŠ, *Šlechtické a erbovní rodiny v městě Boleslava Mladého v letech 1471–1620*, Mladá Boleslav 1893, s. 23. Dům lehl při velkém požáru města v roce 1599 popelem, spáleniště koupil o tři léta později měšťan Kryštof Mimoňský a spojil je se svým sousedním dvorcem.

⁶²⁾ F. BAREŠ, *Šlechtické a erbovní rodiny*, s. 23.

⁶³⁾ Šárka NAJMANOVÁ, *Komunikace Mladé Boleslavi v roce 1589*, diplomová práce Technické univerzity v Liberci, Liberec 2014, s. 106, 110 a 118.

jednoho z měšťanů, přičemž rada mu odpověděla, že jej není třeba, protože měšťané Mladé Boleslavi mají volnost a mohou se tedy kdykoli stěhovat.⁶⁴⁾

Na sklonku 16. století Jan Labounský cítil, že se jeho pozemská pouť chýlí ke konci a přistoupil k sepsání posledního poručení, na něž obdržel již 25. dubna 1578 od Rudolfa II. mocný list.⁶⁵⁾ Panství Klášter Hradiště nad Jizerou odkázal 21. září 1599 svému nezletilému synovi Janu Jiřímu. Jako poručníky nad ním a nad svou třetí ženou Alžbětou z Pachouně určil Jindřicha Zlivského z Labouně na Chomutickách, Jiříka Vančuru z Řehnic na Studénce a Dolních Přivorách, Jiříka Mladotu ze Solopisk na Hořeních Stakořích a Jiříka Esterreicha z Eměřic a v Podole. V případě, že by Jan Jiří zemřel bez potomků, měly panství rovným dílem dědit jeho sestry Magdalena a Kunka (jimž Jan poručil každé 250 kgč věna), po jejich smrti pak mělo připadnout Jindřichovi Zlivskému a jeho dědicům. Své manželce Alžbětě poručil Jan Labounský 1000 kgč věna a byt v Klášteře Hradišti nad Jizerou v délce jednoho roku následujícím po jeho smrti.⁶⁶⁾

Jan Jiří Labounský pokračoval ve slépějích svého otce, přinejmenším pokud jde o vztah k jednotě bratrské. Ten ovlivnil i jeho vyšší vzdělání, kterého se mu dostalo v zahraničí. V září 1602 byl spolu se svým preceptorem Mikulášem Theophilem a famulem Václavem Hradištským zapsán na gymnázium ve Zhořelci,⁶⁷⁾ které mělo lutersko-filipistický ráz, a v červnu 1604 doporučil Bartoloměj Němčanský, bratrský biskup v Mladé Boleslavi, Jana Jiřího Labounského a Adama Budovce z Budova, syna Václava Budovce, k dalším studiím profesorovi Janu Jakubu Grynaeovi v Basileji, kam se oba uvedení se svými vychovateli právě chystali odejít.⁶⁸⁾ Zdejší univerzita byla na přelomu 16. a 17. století vedle Herbornu a Heidelbergu nejčastějším cílem českých a moravských studentů, kteří se hlásili k jednotě bratrské.⁶⁹⁾ Celá skupina zapsaných, mezi nimiž byl Jan Jiří Labounský, čítala osm osob.⁷⁰⁾

⁶⁴⁾ Tamtéž, s. 145.

⁶⁵⁾ NA Praha, Úřad desk zemských – listiny (1351–1831), inv. č. 250.

⁶⁶⁾ NA Praha, DZV, inv. č. 130 (Kvatern trhový růžový od léta 1600 do léta 1601), fol. D 24r–28v; A. SEDLÁČEK, *Hrady X*, s. 127. Alžběta Labounská z Pachouně si v roce 1601 koupila dům v Mladé Boleslavi a o dva roky později se vdala za Jiříka Florusa z Květné Hory, jehož též přežila, v roce 1612 se připomíná jako vdova; F. BAREŠ, *Šlechtické a erbovní rodiny*, s. 13, 24.

⁶⁷⁾ Karel HRDINA, *Čechové na gymnasiu ve Zhořelci*, in: Josef Pekař (ed.), *Přátelé čsl. starožitnosti svému učitelí*. K šedesátinám univ. prof. Dra. J. V. Šimáka, Praha 1930, s. 85–98, zde s. 90.

⁶⁸⁾ Julius GLÜCKLICH, *O cestě za korespondenci Václava Budovce z Budova*, *Věstník České akademie věd a umění* 14, 1905, s. 47–68, zde s. 64–65.

⁶⁹⁾ Luděk REJCHRT, *Bratřští studenti na reformovaných akademiích před Bílou horou*, *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 13, 1973, fasc. 1–2, s. 43–82.

⁷⁰⁾ Hans Georg WACKERNAGEL (ed.), *Die Matrikel der Universität Basel. Bd. 3 (1601/02–1665/66)*, Basel 1962, s. 39–40; Karel SITA, *Studenti z českých zemí na basilejské universitě v době reformace*, *Křesťanská revue – Theologická příloha* 21, 1954, s. 14–19, zde s. 18.

Labounského doprovázel vychovatel Jan Aëtius,⁷¹⁾ podobně jako ve Zhořelci i zde s ním byl famulus Václav Hradištský. Adam Budovec z Budova měl podle údajů matriky v Basileji dva vychovatele: Šimona Věrníka⁷²⁾ a Johanna Gebharda, původem ze Slezska;⁷³⁾ jako jeho famulus byl imatrikulován Kryštof Flek.⁷⁴⁾ Další osobou zapsanou společně s touto skupinou byl Nikodém ml. z Paumberka, o jehož roli nic bližšího nevíme.⁷⁵⁾ Co je pozoruhodné, většina osob z výpravy se dříve či později v Basileji zapsala na teologii. Adam Budovec, Věrník a Aëtius již 20. července 1604, tedy hned po příchodu, Kryštof Flek 21. ledna a Labounský 16. dubna 1605.⁷⁶⁾ Jak dlouho Jan Jiří Labounský v Basileji studoval, můžeme jen odhadnout na základě nepřímých údajů. Šimon Věrník se nejpozději na jaře 1606 vrátil zpět do Čech, podle bratrského *Itineraria*, rozpisu služeb mladoboleslavského sboru, kázal 11. května 1606 v (Mnichově) Hradišti,⁷⁷⁾ poté pravidelně i v dalších sborech mladoboleslavského obvodu. Jan Aëtius se v tomtéž rozpisu objevuje poprvé 12. října téhož roku.⁷⁸⁾ Jan Jiří Labounský se tedy s velkou pravděpodobností vrátil ze svých studií buď na jaře, nebo v létě 1606.

Písemnosti dochované v Archivu Matouše Konečného, z něhož pochází i výše uvedené *Itinerarium*, nám umožňují blíže poznat bratrskou duchovní správu v okolí Kláštera Hradiště nad Jizerou, jak vypadala na počátku 17. století. Jejím centrem byl sbor v (Mnichově) Hradišti, který však ještě na počátku 17. století nebyl samo-

⁷¹⁾ Martin HOLÝ, *Ve službách šlechty. Vychovatelé nobility z českých zemí (1500–1620)*, Praha 2011, s. 130. Jan Aëtius pocházel z Lanškrouna, na studijní cesty doprovázel již v roce 1595 Pecingary z Bydžína. Po ukončení kariéry vychovatele několik let působil jako pomocný kazatel v Mladé Boleslavi, poté je doložen v Tuchoměřicích a v Louňovicích.

⁷²⁾ Věrník do Basileje odešel již s kněžským svěcením, v roce 1603 se objevuje v seznamu kněží, kteří zajišťovali duchovní správu sboru v Mladé Boleslavi a okolních lokalit; dále Muzeum Mladoboleslavsko, AMK, sign. A3253/Itinerarium, fol. 56r. Jako vychovatel Adama Budovce působil ještě v roce 1606, poté se vrátil do Mladé Boleslavi a nejpozději na jaře 1608 se stal zámeckým kaplanem na dvoře Petra Voka z Rožmberka, pro nějž současně vázal knihy. Po smrti Petra Voka z Rožmberka působil na Konopišti, pravděpodobně ve službách Smila Hodějovského z Hodějova; M. HOLÝ, *Ve službách šlechty*, s. 242–243; Jiří JUST – Markéta KLOSOVÁ – Martin STEINER (edd.), *„Hned jsem k Vám dnes naschvál posílka svého vypravil.“ Kněžská korespondence jednoty bratrské z českých diecézí z let 1610–1618*, Praha 2011, s. 303. V Basileji nadto již od dubna 1604 studoval teologii budoucí bratrský biskup Jiří Erastus; H. G. WACKERNAGEL (ed.), *Die Matrikel III*, s. 36.

⁷³⁾ K. SITA, *Studenti*, s. 18. Gebhard později působil ve službách vévody Jana Kristiána Břežského jako jeho sekretář; M. HOLÝ, *Ve službách šlechty*, s. 176.

⁷⁴⁾ H. G. WACKERNAGEL (ed.), *Die Matrikel III*, s. 39; K. SITA, *Studenti*, s. 18.

⁷⁵⁾ M. HOLÝ, *Ve službách šlechty*, s. 253. Mezi lety 1607–1608 působil jako vychovatel Albrechta Jana Smiřického v době jeho studií ve Zhořelci.

⁷⁶⁾ H. G. WACKERNAGEL (ed.), *Die Matrikel III*, s. 39–40.

⁷⁷⁾ Muzeum Mladoboleslavsko, AMK, sign. A3253/Itinerarium, fol. 113v.

⁷⁸⁾ Tamtéž, fol. 121r.

statný – neměl stálého duchovního správce, ale byl spravován z Mladé Boleslavi.⁷⁹⁾ Během léta a podzimu 1606 zde podle *Itineraria* pravidelně kázal Jan Doubrava († 1614), zatímco na Klášteře výše uvedený Šimon Věrník. Z *Itineraria* je zároveň zřejmé, že bohoslužby se na Klášteře nekonalý každou neděli a od konce roku 1606 se zde kazatelé opět po nějaký čas střídali, než sem začal – od počátku roku 1607 relativně pravidelně – znovu docházet Jan Doubrava. Z údajů dalších pramenů můžeme vyvodit, že statut sboru v (Mnichově) Hradišti se brzy změnil (je pravděpodobné, že k tomu došlo také pod vlivem vrchnosti, již byl od roku 1602 Václav Budovec z Budova), neboť z roku 1609 se dochoval *Rejstřík lidu Božího* v (Mnichově) Hradišti, který je dokladem toho, že sbor získal v rámci bratrské duchovní správy samostatnost.⁸⁰⁾

Soupis členů sboru v (Mnichově) Hradišti je současně jedinečným zdrojem, který nám umožňuje utvořit si určitý obraz o dvoru a úřednickém personálu Jana Jiřího Labounského v Klášteře i Václava Budovce z Budova v Hradišti, byť je evidentní, že k jednotě nenáležely zdaleka všechny osoby spjaté s jejich dvory či vrchnostenskými institucemi. V Klášteře byl vedle Labounského v rejstříku zapsán jeho služebník Jiřík (s poznámkou: „*propuštěn jinam na službu*“), panský rybář Jan, klíčnice Mandalena s Annou Kubičnou (zřejmě děvečkou), šafářka klášterského poplužního dvora a její syn, „*služebník panský*“ Jíra.⁸¹⁾ Z poddaných Labounského panství se zde objevují pouze čtyři osoby ze vsi Jiviny, mezi nimi i Eva Krčmářka.⁸²⁾ Je zajímavé, že celkový rámec konfesních poměrů na panství přináležitost nejméně dvou generací jeho vlastníků k jednotě bratrské nijak výrazně neovlivnila, dokonce lze tento jev interpretovat i tak, že vrchnost neměla ambice převést na svou víru své poddané. V (Mnichově) Hradišti jsou v rejstříku zapsáni Václav Budovec z Budova se svou manželkou Annou z Vartemberka, Václavův syn Adam s manželkou „Mařenkou“, ⁸³⁾ členkou jejího fraucimoru pannou Kačenkou a děvečkou Annou, a dále dvě osoby, známé z basilejských studií Adama Budovce: Jan Gebhard, k jehož jménu bylo dodatečně dopsáno: „*v Slezsku oženil se*“ a někdejší famulus Kryštof Flek,

⁷⁹⁾ Nečetné informace k dějinám bratrského sboru v Mnichově Hradišti shrnul Ferdinand HREJSA, *Sborové jednoty bratrské*, Praha [1939], s. 33.

⁸⁰⁾ Muzeum Mladoboleslavsko, AMK, sign. A3254/MnHradiště/O/1609.

⁸¹⁾ Tamtéž, fol. 4v.

⁸²⁾ Tamtéž, fol. 5r.

⁸³⁾ Jméno Adamovy manželky Mařenky, panny Kačenky a Anny děvečky bylo do rejstříku doplněno dodatečně. Jde zřejmě o Markétu Hodějovskou z Hodějova, dceru Přecha Hodějovského a Doroty Hrzánové z Harasova, kterou Adam pojal za ženu 15. února 1610 na Konopišti. Srov. Miroslav ŽITNÝ (ed.), *Korespondence Štátného Václava Pětipeského z Chýš a Egrberku z let 1600-1610*. Sv. VII/1, České Budějovice 2015, s. 483–485, č. 410 a 411.

nyní vedený jako „*semčický služebník*“.⁸⁴⁾ Dále jsou mezi osobami ze zámku uvedeny Dorota Pondělíčková se třemi děvečkami Kristýnou, Aničkou a Kateřinou, lokaj Martin a Jan Maštaliř, „*kterýž býval písařem u paní Selmický*“;⁸⁵⁾ ve městě pak bydlel panský maštaliř Mikuláš.⁸⁶⁾

Životní pouť Jana Jiřího Labounského se uzavřela nečekaně a příliš brzy. U oltáře na pravé straně chrámu Narození Panny Marie v Klášteře Hradišti nad Jizerou, vybudovaném jako pohřebiště rodu Labounských, byl ještě v 18. století zavěšen okrouhlý na plátně malovaný erb s nápisem: „*Léta 1611 v sobotu po Neděli masopustní, 19. dne měsíce února, urozený a statečný rytíř, pan Jan Jiří Labounský z Labouně a na Klášteře Hradišti nad Jizerou skrze nenadálé zastřelení z tohoto bídného světa sešel.*“⁸⁷⁾ Podle jiného dobového svědectví k tomu došlo v Praze, následkem událostí bezprostředně souvisejících se vpádem Pasovských do Čech, brzy poté, kdy vojska biskupa Leopolda obsadila levý břeh Vltavy: „*V neděli večer přijel pan Labo[u]nský do Prahy pozdě k své čeládce s pacholkem a pacholek chtěje před hospodou vystřeliti, uhořel pána kulkou skrze hlavu, až mu mozek vyskočil; vyzdvihl dobře ručnici, praví.*“⁸⁸⁾ Zprávu s ironickým dovětkem lze interpretovat tak, že Jan Jiří, podobně jako řada dalších šlechticů z Čech, vyslal do Prahy na pomoc proti Pasovským ozbrojenou družinu, k níž se později hodlal sám připojit.

Protože Jan Jiří Labounský zemřel bez potomků, nevíme ani o tom, že by se stihl oženit, přešlo panství Klášter na základě posledního pořízení jeho otce Jana na Kunku a Magdalenu, sestry Jana Jiřího. Obě dvě však ještě v roce 1611 obdržely od císaře Rudolfa II. mocný list, který jim uděloval právo s panstvím svobodně nakládat,⁸⁹⁾ čímž se vyhnuly ustanovení závěti Jana Labounského, podle něž mělo panství Klášter Hradiště nad Jizerou po smrti obou sester připadnout Jindřichovi Zlivskému z Labouně či jeho dědicům. Následujícího roku jej po vzájemné dohodě prodaly svému sousedovi, Václavu Budovcovi z Budova, který Klášter připojil k (Mnichovu)

⁸⁴⁾ Kariéra Kryštofa Fleka ve službách Václava Budovce z Budova měla pokračování i v následujících letech. V roce 1618 je veden v seznamu členů bratrského sboru v (Mnichově) Hradišti již jako „úředník“ a spolu s ním je zde zapsána i jeho manželka Dorota. Muzeum Mladoboleslavská, AMK, sign. A3254/MnHradiště/O/1618/II, fol. 4r.

⁸⁵⁾ Muzeum Mladoboleslavská, AMK, sign. A3254/MnHradiště/O/1609, fol. 2r.

⁸⁶⁾ Tamtéž, fol. 3r.

⁸⁷⁾ J. V. ŠIMÁK, *Zmizelé nápisy*, s. 84.

⁸⁸⁾ Zpráva účastníka pražských událostí, určená pravděpodobně Petru Vokovi z Rožmberka, je datována v Praze 23. února 1611. Jako den Labounského smrti je zde však uvedena neděle 20. února. Jan Bedřich NOVÁK (ed.), *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu XV. Sněmy roku 1611. Díl I. Sjezd stavů českých na hradě Pražském a revoluční sněm na radnici Staroměstské*, Praha 1917, s. 266.

⁸⁹⁾ NA Praha, DZV, inv. č. 130 (Kvaterní trhový růžový od léta 1600 do léta 1601), fol. D 27.

Hradišti, s nímž poté sdílel své další osudy.⁹⁰⁾ Je příznačné, že vyjednávání o prodeji panství ovlivnil ve prospěch Václava Budovce mladoboleslavský biskup jednoty Matouš Konečný, který, maje patrně na paměti především osud hradištského sboru, v listě ze 14. ledna 1612 Magdalenu Labounskou, v té době již provdanou za Václava Mladotu ze Solopisk, přesvědčoval o výhodnosti tohoto kroku.⁹¹⁾

Knihovna Jana Labounského jako odraz jeho intelektuálních zájmů

Jedním z typických projevů intelektuálního zájmu, který sledujeme napříč vzdělanými vrstvami nejen v době raného novověku, bylo budování soukromých knihoven. Tento trend, který se v pozoruhodné míře projevil i v aristokratickém prostředí, se stal v posledních desetiletích předmětem pozornosti jak zahraničních, tak domácích badatelů.⁹²⁾ Intenzivní průzkumy fondů starých tisků konané v institucionálních knihovnách potvrdily, že do dnešních dní se dochovaly větší či menší relikty knižních sbírek řady českých a moravských šlechticů, o jiných souborech víme z dochovaných písemných pramenů, zejména prostřednictvím rukopisných katalogů.⁹³⁾ Toto konstatování lze nyní vztáhnout i na Jana Labounského z Labouně. Na

⁹⁰⁾ Součástí smlouvy o nabytí Kláštera Hradiště nad Jizerou byla i „výminka“ týkající se místa posledního odpočinku obou sester: „aby v kostele na Klášteře, kde děd, otec, bratři a dítky odpočívali, i ony sestry Labouňské pohřeb měly“. F. BAREŠ, *Šlechtické a erbovní rodiny*, s. 9.

⁹¹⁾ Muzeum Mladoboleslavska, AMK, sign. A3252/Mladotové/1. Magdalena sestra Kunka Labounská, provdaná za Jana Jiřího Vlka z Kvítkova a sezením v Lužanech, je později doložena jako členka turnovského sboru jednoty; Muzeum Mladoboleslavska, AMK, sign. A3254/Turnov/O, fol. 2v.

⁹²⁾ Lenka VESELÁ, *Die Rezeption von Luthers Werken in den böhmischen und österreichischen Adelsbibliotheken der Frühen Neuzeit (1550-1620)*, Opera historica 18, 2017, s. 206-220; Viliam ČIČAJ – Jan Andrea BERNHARD (edd.), *Orbis Helveticorum. Das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt*, Bratislava 2011; Petr MAŠEK – Helga TURKOVÁ, *Zámecké, hradní a palácové knihovny v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2004; István MONOK, *Über die höfischen Bibliotheken des 16.-17. Jahrhunderts im Karpatenbecken*, Acta Comeniana 39-40, 2002, s. 127-140; Eva PLETICHA, *Adel und Buch. Studien zur Geisteswelt des fränkischen Adels am Beispiel seiner Bibliotheken von 15. bis zum 18. Jahrhundert*, Neustadt an der Aisch 1983; Otto BRUNNER, *Österreichische Adelsbibliotheken des 15. bis 18. Jahrhunderts als geistesgeschichtliche Quelle*, in: Týž (ed.), *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*, Göttingen 1968, s. 281-293; František HRUBÝ, *Knihy na moravských zámcích ve století 16. a 17.*, Bibliofil. Časopis pro pěknou knihu a její úpravu 9, 1932, s. 107-116, 141-146.

⁹³⁾ Jiří JUST, *Bratrská šlechta*, zde zejména s. 19-26; Lenka VESELÁ, *Rytíř a intelektuál. Hieronymus Beck z Leopoldsdorfu (1525-1596) a jeho knihovna*, Praha 2016; Marta VACULÍNOVÁ, *Theodor Beza a moravský rod Zástřizlů*, in: Anežka Baďurová – Kamil Boldan – Andrea Jelínková – Marta Vaculínová (edd.), *Humanismus v rozmanitosti pohledů. Farrago Festiva Iosepho Hejnic Nonagenario Oblata*, Praha 2014, s. 367-392; Lenka VESELÁ, *Budovciv exemplář*

některé exempláře z jeho knihovny upozornili již dříve badatelé v rámci studií, které byly věnovány problematice knižní kultury,⁹⁴⁾ jiné se podařilo objevit nyní při průzkumu tisků, které pocházejí z produkce ivančicko-kralické bratrské tiskárny, nebo jinak souvisejí s literární činností jednoty bratrské. Některé z exemplářů nejsou přípisky svého majitele, a signalizují tak určitou oblast jeho intelektuálního zájmu, který potvrzují i opisy textů, jež si Labounský pro svou knihovnu nechal zhotovit.

Z hlediska chronologického je první detekovanou jednotkou, jejímž majitelem se stal Jan Labounský, konvolut dvou historických spisů Paola Giovia, dochovaný v Univerzitní knihovně ve Wroclawi.⁹⁵⁾ Labounskému je v prosinci 1574 daroval bratrský kněz Jindřich Daniel Švarc ze Semanína.⁹⁶⁾ Na předním přidešti vazby

knihy Symphonia catholica v Univerzitní knihovně v Lundu, tamtéž, s. 393–399; Tomáš KNOZ – Małgorzata TUROWSKA, *Mezi Rosicemi a Vratislaví. K současnému stavu výzkumu knihovny Karla staršího ze Žerotína ve Vratislaví*, in: Jiří Mikulec – Miloslav Polívka (edd.), *Per saecula ad tempora nostra. Sborník prací k šedesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka I*, Praha 2007, s. 466–476; Michaela BALÁŠOVÁ, *Kultura luterské šlechty v severozápadních Čechách na příkladu Štampachů ze Štampachu*, Ústecký sborník historický, 14, 2005, s. 121–153, zde s. 142–147; Lenka VESELÁ, *Knihy na dvoře Rožmberků*, Praha 2005; TÁŽ, *Rožmberská knihovna a její katalog. K možnostem využití rukopisných historických katalogů jako pramene*, in: Jitka Radimská (red.), *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. „Čtenář a jeho knihovna“*, České Budějovice 2003, s. 109–118; Václav BŮŽEK, *Knihovny aristokratů na česko-moravsko-rakouském pomezí koncem 16. a v první polovině 17. století*, in: Jitka Radimská (ed.), *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. České Budějovice 2000*, s. 87–101; Jaroslava KAŠPAROVÁ, *Několik poznámek ke knihám z osobní knihovny Ladislava Popela z Lobkowicz (1566–1621)*, in: Václav Pumprla (ed.), *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska 1995*, Brno 1996, s. 30–34; TÁŽ, *Ke knihovně Marie Manrique de Lara (Se zřetelem k tiskům španělským)*, in: Petr Vorel (ed.), *Pernštejnové v českých dějinách*, Pardubice 1995, s. 299–310; Josef HEJNIC, *K literárním a bibliofilským zájmům dvou posledních Rožmberků*, *Opera historica* 3, 1993, s. 223–231; Jaroslava KAŠPAROVÁ, *Knihovna humanisty Ladislava Zejdlice ze Šenfeldu*, *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků* 7, 1990, s. 107–137; Pravoslav KNEIDL, *Trosky knihovny Václava Budovce z Budova*, *Strahovská knihovna* 5–6, 1970–1971, s. 369–382.

⁹⁴⁾ Tyto studie budou uvedeny při popisu jednotlivých exemplářů.

⁹⁵⁾ Paolo GIOVIO, [...] *Ein warhafftige beschreybung aller namhafftigen Geschichten* [...], Basel 1560 (VD16 G 2074) – TÝŽ, *Von der Türckischen Keyseren* [...], Basel 1564 (VD16 G 2052); Wroclaw, Biblioteka uniwersytecka, sign. 401.139. Konvolut popsala Weronika KARLAK, *„Hic liber Ducali Bibliothecae offerebatur a Fratibus Moravis...“ – brzeski epizod z dziejów Jednoty po pożarze Leszna*, in: Alena Cisařová Smitková – Andrea Jelinková – Mílada Svobodová (edd.), *Libri magistri muti sunt. Pocta Jaroslavě Kašparové*. Praha 2013, s. 153–194, zde s. 161–162, 168–169, 175.

⁹⁶⁾ Jindřich Daniel Švarc ze Semanína (* cca 1525 v Litomyšli, † 1611 v Rosicích) studoval v roce 1560 ve Vitemberku a v roce 1561 spolu s Jiřím Strejcem, pozdějším bratrským knězem a jedním z překladatelů Bible kralické, Zikmundem Vlniským z Vlněvsí a Adamem Sluzským

nacházíme jak původní vlastnický záznam Švarcův („1569. *Contra Spem in Spe. Henricus Daniel à Semanin*“),⁹⁷⁾ tak jeho o pět let mladší dedikační přípisek: „*Generoso Domino Johanni Labaunsky s.d., amicitia ergo Heinricus dedit, Anno 1574 ingrediente* [Sole] *in* [Capricornum].“⁹⁸⁾ Text tisku je doplněn občasnými českými marginálními poznámkami k obsahu, a to zejména tam, kde jsou popisovány válečné události. Je pravděpodobné, že exemplář se po smrti Jana (či Jana Jiřího) Labounského dostal do bratrské kralické knihovny,⁹⁹⁾ později přešel darem kněze Jana Felína do knihovny gymnázia ve slezském Břehu.¹⁰⁰⁾

Dalším svazkem z knihovny Jana Labounského je populární biografie kondotierů Jiřího a Kašpara z Frundsbergu, doplněná třemi přívazky, kterými jsou rovněž historiografická díla.¹⁰¹⁾ Přední deska zlacené vazby z hnědé usně nese v horním volném poli iniciálové supralibros JLzL, provedené z jednoho kolku, a v dolním poli dataci 1583.¹⁰²⁾ Na velké středové plotně s bohatým florálním dekorem, která zde má funkci aliančního supralibros, je v centrálním kosočtverci postava ozbrojence s erbovním štítem Labounských z Labouně a postava ženy s erbovním štítem Čeků z Olbramovic, uprostřed mezi nimi stojí oliva doplněná tetragramem a legendou „NOLI ALTVM SAPERE“ (Řím 11,20). V dolní části plotny se nachází text ve třech řádcích: „OLIVA IOHAN || LABVNSKY || 1582“. Velkou středovou plotnou je opatřena i zadní deska vazby, také tato má funkci supralibros, postavy ozbrojenců s erbovními štíty Labounských z Labouně a Čeků z Olbramovic jsou však umístěny v horních rozích plotny po stranách centrálního výjevu, taktéž umístěného v kosočtverci, jehož výplň je bohužel již nezřetelná.

z Chlumu v Tübingen. V roce 1575 se účastnil českého zemského sněmu a byl přítomen jednání o České konfesi. Po roce 1582 se stal kazatelem u Petra Voka z Rožmberka v Bechyni a duchovním správcem jeho manželky Kateřiny z Ludanic. Poslední léta svého života strávil u dvora Karla staršího ze Žerotína.

⁹⁷⁾ Rčení „*contra spem in spe*“ vyjadřuje tzv. abrahamovskou víru, srov. Řím 4,18 podle Českého ekumenického překladu: „*On [tj. Abraham] uvěřil a měl naději, kde už naděje nebylo [...]*“. K recepci tohoto výroku srov. dále Tomáš KNOZ, *Karel st. ze Žerotína. Don Quijote labyrintu světa*, Praha 2008, s. 94–95.

⁹⁸⁾ Přidešti s oběma zápisy reprodukuje W. KARLAK, *Hic liber Ducali*, s. 175.

⁹⁹⁾ Srov. záznam v tzv. břežském rejstříku knih stěhovaných po bělohorských událostech do exilu; Mirjam BOHATCOVÁ, *Bratrská knihovna kralická*, *Slavia* 39, 1970, s. 591–610, zde s. 604 (v rejstříku fol. 1r).

¹⁰⁰⁾ W. KARLAK, *Hic liber Ducali*, s. 169.

¹⁰¹⁾ Adam REISSNER, *Historia Herrn Georgen unnd Herrn Casparn von Frundsberg, Vatters und Sons [...]*, Frankfurt am Main 1572 (VD16 ZV 13064). Ex. Křivoklát, Hradní knihovna, sign. ID 0907221; popsal jej Petr MAŠEK, *Tisky 16. století v zámeckých knihovnách České republiky III*, Praha – České Budějovice 2015, s. 312, č. 5716.

¹⁰²⁾ Srov. databázi projektu Provenio – Virtuální rekonstrukce knižních celků: <http://provenio.net/authorities/56806> (ověřeno 20. 2. 2020).

Obr. 2: Přední deska vazby zhotovené bratrskou knihařskou dílnou v Mladé Boleslavi pro Jana Labounského z Labouně v roce 1585. Erbovní plotna ve funkci supralibros. Johann Kasimir von Pfalz-Lautern, *Auszschreiben unser Johan Casimirs Pfaltzgrafen bey Rhein [...]*, [b. m.] 1583. Národní knihovna České republiky, sign. 25 G 450.

Obr. 3: Zadní deska vazby téhož titulu s plotnou, v jejímž středu je motiv olivy z 11. kapitoly Pavlova listu Římanům, v rozích postavy čtyř evangelistů. Národní knihovna České republiky, sign. 25 G 450.

Z hlediska knižní vazby je neméně zajímavý třetí dochovaný svazek. Je jím apologie, v níž falckrabě Jan Kazimír Falcko-Simmernský (1543–1592) obhajoval důvody, proč se vojensky angažoval na straně kolínského kurfiřta Gebharda I. Truchsesse von Waldburg, který se přiklonil k protestantismu.¹⁰³⁾ Kniha je svázána ve světle hnědé usni na dřevě, zdobené slepotiskem a zlacením, vazba je datována 1585. Ve středu přední desky (obr. 2) je velká obdélná plotna o rozměru 106 × 69 mm (v poměru výška × šířka) s erbem Labounských z Labouně, umístěným v hexagonu, doplněná figurálními (alegorie Starého a Nového zákona a Justice v horních rozích, ženské postavy v dolních rozích) a florálními motivy. V dolní části plotny pod hexagonem je dvouřádková legenda „ARMA IOHANN|IS LABVNSKY.“ Ve středu zadní desky (obr. 3) se nachází velká obdélná plotna téměř identických rozměrů, jež má ve střední části, oddělené opět hexagonem, vyobrazení olivy s padajícími, respektive odřezávanými ratolestmi, postavu muže stojícího na pravé straně vedle olivy, doplněné tetragramem a legendou „NOLI ALTVM SAPERE“. Celý obvod hexagonu vyplňuje nápis „OLIVA IOHANNIS LABVNSKY & C ANNO DOMINI 1583“. Vně hexagonu jsou v rozích plotny zobrazeny sedící postavy čtyř evangelistů, v dolní části uprostřed je legenda „ROMANORVM || CAPITE XI“. Vazba pochází z mladoboleslavské bratrské dílny. Zdobí ji váleček s monogramem M. C., který je pro tuto dílnu v 80. letech 16. století charakteristický.¹⁰⁴⁾ Tisk je opatřen četnými přípisky, které svědčí o dobré obeznámenosti jejich pisatele s dobovou literaturou z oboru církevních dějin. Do knihy je nadto volně vložen úzký pruh částečně utrženého papíru s textem identické ruky: „Jan Labounský z Labouně etc. Krčmáři Borovský, dej šafáře Pachounský 30 gr., což se [...] Datum ve čtvrtek po svatě Julianě léta Pá[ně] [...]“. Máme důvod se domnívat, že jde o autograf Jana Labounského.

Zahraniční historicko-politické tematiky se týkají i rukopisně opsané texty a jeden tisk v konvolutu svázaném pro Jana Labounského v roce 1586, jenž se dochoval v knihovně Královské kanonie premonstrátů na Strahově.¹⁰⁵⁾ Texty i tisk zachy-

¹⁰³⁾ JOHANN KASIMIR VON PFALZ-LAUTERN, *Auszschreiben unser Johan Casimirs Pfaltzgrafen bey Rhein* [...], [b.m.] 1583 (VD16 P 2227); ex. NK ČR Praha, sign. 25 G 450. Vazbu tohoto exempláře zaznamenala Pavlína HAMANOVÁ, *Z dějin knižní vazby. Od nejstarších dob do konce XIX. století*, Praha 1959, s. 104, její fotoreprodukce je zde v obr. příloze č. 86.

¹⁰⁴⁾ Identifikaci náčiní, které používala knihařská dílna v Mladé Boleslavi, provedl Ivan VÁVRA, *Knižní vazby bratrské dílny ivančicko-králické (1562–1620)*, Historická knižní vazba. Sborník příspěvků k dějinám vazby a k metodice ochrany historických knižních vazeb 5–9 (1966–1970), s. 86–160, zde zejm. s. 95–100.

¹⁰⁵⁾ Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, sign. DE VI 13. Uvedeným tiskem je Lorenz MÜLLER, *Polnische, Lifflandische, Moschowiterische, Schwedische vnd andere Historien, so sich vnter diesem jetzigen Koenig zu Polen zugetragen, das ist Kurtze vnd warhaffte Beschreibung welcher massen dieser jetzt regierender Koenig in Polen, Stephanus deß namens der Erste, zum Regiment kommen* [...], Frankfurt am Main 1585 (VD16 M 6593).

cují události, k nimž došlo v Polsku v letech po smrti krále Zikmunda II. Augusta. Konvolut je opatřen zlacenou vazbou ze světle hnědé usně na dřevě, která byla zdobena již třetí sadou ploten s funkcí supralibros. Ve středu přední desky je oválná plotna o velikosti 65 × 49 mm s výjevem ozbrojence přidržujícího v levé ruce erbovní štít Labounských a s legendou „ARMA IOHANNIS LABVNSKY 1583“. Ve středu zadní desky se nachází oválná plotna stejného charakteru provedení o velikosti 64 × 48 mm s motivem olivy, doplněná v horní části tetragramem a legendou „ROMANORVM XI“, ve střední části (na stužce vpletené do větví stromu) legendou „NOLI ALTVM SAPERE“ a v dolní části legendou „OLIVA IOHANIS LAB:“.

Stejnou sadu ploten jako výše uvedený strahovský konvolut má několika dalších jednotek. Je mezi nimi konvolut pěti knih hudebního tisku Pietra Giovannelliho, jehož zlacenou vazbu z hnědé usně si Jan Labounský nechal zhotovit v roce 1588. Také v tomto případě jde o dílo mladoboleslavského knihvazače M. C.¹⁰⁶⁾ Ve stejném roce si Labounský nechal jednotně svázat gruntovní knihy vsí svého panství. Jsou na přední desce opatřeny oválnou plotnou shodnou se supralibros přední desky strahovského exempláře sign. DE VI 13.¹⁰⁷⁾ Vročení 1590 nese vazba lékárnického spisu Matěje z Vysokého Mýta,¹⁰⁸⁾ na jejichž deskách byla užita stejná sada párových ploten jako při vazbě strahovského konvolutu. Spatřujeme ji též na vazbě polemického protibratrského spisu jezuita Václava Šturma, kterou Labounský nechal zhotovit taktéž v roce 1590.¹⁰⁹⁾ Exemplář obsahuje několik přípisů k textu na

¹⁰⁶⁾ Pietro GIOVANNELLI, *Novi thesauri musici liber I-V*, Venedig 1568. Ex. Chicago, The Newberry Library, sign. M2083.N68 1568; eviduje jej Erika Supria HONISCH, *Sacred Music in Prague, 1580-1612*, PhD Dissertation, University of Chicago, Chicago 2011, s. 140-143; srov. též Scott EDWARDS, *Repertory Migration in the Czech Crown Lands, 1570-1630*, PhD Dissertation, University of California, Berkeley 2012, s. 37 a 41. Exemplář nebyl zkoumán na základě autopsie, ale vzhledem k detailnímu popisu elementů vazby v uvedených pracích předpokládáme identitu párových ploten s těmi, které má výše uvedený strahovský exemplář.

¹⁰⁷⁾ Antonín LIŠKA, *O vazbách starých pozemkových knih v Archivu země české v Praze*, Praha 1947, s. 12-13 uvádí celkem 9 svazků s hnědou usní na lepenkových deskách, letopočet je umístěn vždy na přední desce pod středovou oválnou plotnou. Ačkoliv tyto vazby nebyly zkoumány na základě autopsie, Liškův popis signalizuje výše uvedenou shodu. Jeden z těchto svazků analyzoval také I. VÁVRA, *Knižní vazby bratrské dílny*, s. 100.

¹⁰⁸⁾ KNM Praha, sign. III H 35. Rukopis eviduje František Michálek BARTOŠ, *Soupis rukopisů Národního musea v Praze I*, Praha 1926, s. 176, č. 899. Jeho vazbu zběžně popsal Josef JIREČEK, *O lékárnickém spise Matěje z Vysokého Mýta*, in: Karel Kořistka (ed.), *Zprávy o zasedání Královské české společnosti nauk 1883, Praha 1885*, s. 38-52, zde s. 38, který také vydal obšírlé výňatky z textu.

¹⁰⁹⁾ Václav ŠTURM, *Rozsouzení a bedlivé uvážení velikého kancionálu od bratří valdenských, jinák boleslavských, sepsaného a léta Páně 1576 vytisknutého*, Praha 1588 (Knihopis č. 16007); ex. NK ČR Praha, sign. 54 F 2.

okraji, které pocházejí od dvou osob, ani jedna ruka však není shodná s rukou Labounského v exempláři výše zmíněné apologie falckraběte Jana Kazimíra Falcko-Simmernského.

V roce 1591 Jan Labounský rozšířil svoji sbírku rukopisů. Jeho písař Jan Bytouchovský pro něj opsál historiografické dílo *Diarium seu Acta Rerum Gestarum Sixta* z Ottersdorfu, známé též pod titulem *Akta, aneb Knihy památné, čili historie oněch dvou nepokojných let v Čechách 1546 a 1547*.¹¹⁰⁾ Opis byl podle Bytouchovského zprávy datované 2. července 1591 proveden ze Sixtova autografu, který je nyní neznámý.¹¹¹⁾ O tom, jakými cestami se mohl Sixtův autograf dostat na Klášter Hradiště nad Jizerou, napovídá dedikační přípisek, kterým Jan Theodor Sixt z Ottersdorfu, syn stavovského předáka, daroval 1. června 1591 rukopisnou bibli z dědictví po svém otci bratrskému knězi a toho času správci sboru v Turnově, Bartoloměji Němčanskému.¹¹²⁾ Není vyloučeno, že již v této době navazoval Němčanský, pozdější bratrský biskup, který se angažoval v době jednání o Rudolfově Majestátu na náboženskou svobodu, kontakty se šlechtou z okolí Mladé Boleslavi. Nelze pochopitelně ani vyloučit přímé kontakty mezi Janem Theodorem Sixtem a Janem Labounským, které spojovalo přinejmenším stejné vyznání – také Sixt se hlásil k jednotě bratrské.

Ve stejném roce, kdy vznikl opis Sixtova díla, si Labounský nechal svázat konvolut čtyř tisků, který obsahuje německý, polský a slovinský katechismus a latinsko-polské bilingvní vydání Sandoměřského konsensu.¹¹³⁾ Přední deska (obr. 4) výborně dochované zlacené vazby z hnědé usně na dřevě nese v horním volném poli

¹¹⁰⁾ Národní knihovna Praha (dále NK ČR), sign. XIX B 35. Rukopis je digitálně přístupný v databázi Manuscriptorium, eviduje jej Alena RICHTEROVÁ, *Děčínské rukopisy ze sbírky Františka Martina Pelcla (1734–1801), nyní ve fondech Národní knihovny České republiky*, Praha 2007, s. 178–180 a naposledy jej edičně zpřístupnil Josef JANÁČEK (ed.), *Sixt z Ottersdorfu: O pokolení stavu městského léta 1547*, Praha 1950. Dílu věnovali pozornost Václav LEDVINKA, *Sixtové z Ottersdorfu a archivní rukopis č. 3565. K připravované edici souboru pražských historických spisů ze 16. století*, *Pražský sborník historický* 44, 2016, s. 167–183; Zdeněk BENEŠ, *Historický text a historická skutečnost. Studie o principech českého humanistického dějepisectví*, Praha 1993, s. 77–88; TÝŽ, *Akta aneb knihy památné čili historie Sixta z Ottersdorfu. (Studie o genezi a struktuře jednoho historického textu)*, *Český časopis historický* 90, 1992, s. 188–203.

¹¹¹⁾ „Tato Acta z knihy, kterouž byl léta 1547, svou vlastní rukou sepsal Jan Sixt z Ottrßdorfu, někdy kancléř Starého Města pražského, teprva v mnoha letech po smrti jeho k libosti urozenému a statečnému rytíři panu Janovi Labounskému z Labouně a na Klášteře Hradišti nad Jizerou etc., na větším díle rukou Jana Bytouchovského, toho času písaře na téměř zámku Klášteře Hradišti nad Jizerou, přepsána jest. Actum v outerý, den památný Navštívení svatě panny Alžběty, léta od narození Syna Božího, Pána a Spasitele našeho Ježíše Krista, tisícího pětistého devadesátého prvního.“ NK ČR Praha, sign. XIX B 35, fol. 389r.

¹¹²⁾ Dedikační text je zapsán na předním přidešti; NK ČR Praha, sign. XIII A 3.

¹¹³⁾ Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, sign. BU VII 31.

Obr. 4: Přední deska vazby zhotovené pro Jana Labounského z Labouně v roce 1591. Konvolut obsahuje tisky německého, polského a slovinského katechismu a latinsko-polské bilin-gvní vydání Sandoměřského konsensu. Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, sign. BU VII 31.

monogram I L Z L [=Jan Labounský z Labouně] sestavený z jednotlivých liter a v dolním poli letopočet 1591. Nabízí se láková představa, že středová obdélná plotna o velikosti 75 × 44 mm by mohla představovat již čtvrtý typ Labounského supralibros, to je ovšem možné jen za předpokladu, že byla vyrobena skutečně jen pro něj a pouze na svazcích pro jeho knihovnu používána. Přestože jde o vyobrazení známého motivu olivy, doplněného ve spodní části plotny jednořádkovou legendou „ROMANORVM XI“ a nápisem „NOLI ALTVM SAPERE“ na stužce vpletené do větví stromu, chybí nám tu jakýkoliv další element (erb nebo nápis), který by ji spojoval s osobou Labounského. Plotna byla navíc užitá také na vazbách, jejichž příslušnost k Labounského knihovně se nedá prokázat.¹¹⁴⁾ Na zadní desce vazby Labounského konvolutu s katechismy se nachází středová kosočtverečná plotna s florálně-symbolickým motivem o velikosti 70 × 44 mm, která nemá k jeho supralibros žádný vztah.

Konečně posledním zjištěným svazkem, který bezpochyby náležel do knihovny Jana Labounského z Labouně, je český překlad rozjímavých úvah nad mučednickou smrtí Ježíše Krista z pera německého kazatele, mystika a skladatele duchovních písní Martina Mollera, který se uplatnil jako autor nábožensky povznášející literatury ovlivněné filipisticky zabarveným luterstvím.¹¹⁵⁾ Jan Labounský si jej nechal svázat v roce 1593. Výzdobu přední i zadní desky zlacené vazby ze světle hnědé usně na dřevě tvoří důvěrně známá sada oválných ploten ve funkci supralibros (obr. 5a–5b), užitá na vazbě strahovského konvolutu sign. DE VI 13.

Zvláštní skupinu tohoto přehledu představují exempláře, při jejichž vazbě se sice uplatnila některá z ploten užitých na výše uvedených svazcích ve funkci supralibros Jana Labounského, avšak u nichž nelze zároveň prokázat jejich vlastnictví

¹¹⁴⁾ Objevuje se např. na zadní desce vazby konvolutu tisků, který je zahájen třetím vydáním díla *Rozmlouvání společně čtyř bratří* Beneše Bavorynského (tisk cca 1568; Knihopis č. 1010b); Herrnhut, Unitätsarchiv, sign. AB.II.R.5.10. Přední deska vazby nese v horním volném poli monogram M W L, v dolním poli letopočet 1583 a je vybavena obdélnou středovou plotnou o velikosti 75 × 44 mm s motivem z 21. kapitoly knihy Zjevení (je doplněn legendou „APOCALYPSIS XXI“ v dolní části plotny). Obě plotny jsou stejného charakteru a je zřejmé, že byly vyrobeny jako sada s primárním ohledem na kombinaci obou biblických motivů, které se obecně zcela charakteristicky uplatňují na středových obdélných plotnách užívaných dílnami bratrských knihvazačů.

¹¹⁵⁾ Martin MOLLER, *Soliloquia de Passione D. N. Iesu Christi* [...], Praha 1593 (Knihopis č. 5931); ex. NK ČR Praha, sign. 54 F 50. Překlad vydal Daniel Adam z Veleslavína a dedikoval jej Magdaleně z Valdštejna a na Dubenci, dceři Jiřího z Valdštejna a na Hostinném († 1584). Magdalena patřila k té větví Valdštejnů, která měla, podobně jako Daniel Adam z Veleslavína, jemuž Magdalena ve své závěti odkázala větší finanční obnos, blízko k jednotě bratrské. Srov. J. HRBEK, *Mezi luteránstvím*, s. 84–85. Vazbu Labounského exempláře evidoval již Karel CHYTIL, *Dějiny českého knihařství po stránce umělecké a technické*, Praha 1899, s. 38.

Obr. 5a–5b: Párové supralibros Jana Labounského z Labouně ve formě oválných ploten umístěných na střed přední a zadní desky vazby titulu Martin Moller, *Soliloquia de Passione D. N. Jesu Christi* [...], Praha 1593. Národní knihovna České republiky, sign. 54 F 50.

Labounským. Jedním z takových případů je exemplář *Písní duchovních evangelistických* z roku 1581, uložený v Britské knihovně v Londýně.¹¹⁶⁾ Ve středu zadní desky jeho nedatované zlacené vazby, provedené ze světle žluté usně, se nachází již mírně setřelá oválná plotna s motivem olivy, identická s tou, jež byla užita na zadní desce strahovského exempláře sign. DE VI 13. Vazba však nemá ve středu přední desky erbovní plotnu, která u výše popsaných svazků z Labounského knihovny tvoří organický protějšek plotny s olivou, ani se na ní neobjevuje Labounského monogram, což filiaci tohoto svazku k jeho knihovně přinejmenším zpochybňuje.¹¹⁷⁾ Stejnou kombinaci středových ploten, jakou vidíme u exempláře z Britské knihovny, nacházíme také na deskách zlacené vazby jednoho z dochovaných exemplářů druhého dílu kralické *Šestidilky*.¹¹⁸⁾ Vazba byla provedena z tmavě hnědé usně na dřevě, v horní části přední desky má monogram M R Z, v dolní části letopočet 1590. V tomto případě je více než zřejmé, že plotna s motivem olivy byla v pozdějších letech užívána nezávisle na její původní funkci vytvářet pár s erbovní plotnou Jana Labounského, a to dokonce i pro jiného zákazníka.

Jiným případem je v této souvislosti jeden z exemplářů prvního vydání Blahoslavova překladu Nového zákona.¹¹⁹⁾ Jeho zlacená vazba ze světle žluté usně na dřevě je ve středu přední desky opatřena oválnou plotnou o velikosti 59 × 44 mm ve funkci supralibros, na níž je zobrazen částečně čtvrcený erb, v němž jsou ornamentikou naznačeny rozdílné barvy jednotlivých polí. Klenotem je síto obklopené šesti pavími pery, podobně jako v erbu Labounských z Labouně. Plotna však zobrazuje erb vladyků Něnkovských z Medonos, usazených ve východních Čechách.¹²⁰⁾ Ve druhé polovině 16. století byli někteří členové tohoto rodu pohřbeni v kostele sv. Prokopa v Přepysích, ležících mezi Třebechovicemi pod Orebem a Dobruškou.¹²¹⁾ Na přední desce vazby nad plotnou se nachází monogram G N A, pod

¹¹⁶⁾ *Písně duchovní evangelistické, opět znovu přehlédnuté, zpravené a shromážděné* [...], [Kralice] 1581 (Knihopis č. 12866), ex. London, British Library, sign. C.66.f.9.

¹¹⁷⁾ Střed přední desky zdobí oválná plotna s vyobrazením anděla stojícího na kostlivci, doplněná legendou „VIRGINIS ALATAE RADII, CRVX, FRENA LIBERQVE. ET MORS EFFIGIEM RELIGIONIS HABENT“. Plotně s olivou ze zadní desky tohoto exempláře není typově příliš podobná – zřejmě tedy jde o volnou kombinaci knihvazače, který užil právě dostupných ploten.

¹¹⁸⁾ *Bibli české díl druhý, v nově vydány* [...], [Kralice] 1580 (Knihopis č. 1107). Ex. Praha, Knihovna Akademie věd ČR, sign. TE 35/2.

¹¹⁹⁾ *Nový zákon v nově do češtiny přeložený* [...], [Ivančice] 1564 (Knihopis č. 17110). Ex. Liberec, Archiv Jednoty bratrské, sign. ST.142.

¹²⁰⁾ Blíže k tomuto rodu August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království Českého I. Chrudimsko*, Praha 1882, s. 69–70.

¹²¹⁾ Na zadním přidešti vazby je perem provedený záznam vlastníka, který zde zachytil svůj snatek uzavřený 5. listopadu 1619 s Kateřinou, dcerou Buriana Žihavky, souseda města Kostelce nad Orlicí. V registrech členů bratrského sboru v tomto městě (vzdáleném cca 15 km jihovýchod-

plotnou letopočet 1588. Ve středu zadní desky je mírně setřelá oválná plotna o velikosti 41,5 × 31 mm s motivem olivy, málo zřetelným nápisem na stužce „NOLI ALTVM SAPERE“ a v dolní části s legendou „OLIVA IOAN: LAB“. Pokud jde o další plotnu zhotovenou původně pro Jana Labounského z Labouně, je třeba se pokusit odpovědět na otázku, jaký měl v tomto případě knihvazač důvod, aby obě plotny spojil. Hrála zde nějakou roli podobnost erbu Něnkovských a Labounských, nebo jiný vzájemný vztah? Jiné elementy vazby (použitý kolek s okřídlenou hlavou andělíčka, obě spony i úchytky na spony s motivem slunce) signalizují, že také tato vazba vznikla v bratrské knihářské dílně.

V této souvislosti je třeba objasnit původ motivů, které se objevují na supralibros Jana Labounského. Zatímco postava ozbrojence, držícího erbovní štít, představuje v dobové ikonografii běžně užívanou figuru a nemusíme z ní nutně dedukovat Labounského zaujetí pro válečnou tematiku nebo narážku na jeho účast v některém z dobových vojenských konfliktů, motiv olivy z Pavlova listu Římanům již svědčí o orientaci na jistý kulturní okruh. Kombinaci olivy a legendy vyňaté z latinského textu Řím 11,20 užívali jako svůj signet pařížský tiskař Robert Estienne nejst. (1499/1503–1559) a jeho nástupci.¹²²⁾ Inspiroval se jím také bratrský biskup Jan Blahoslav, který v prvním vydání svého překladu Nového zákona z roku 1564 spojil vyobrazení motivu 1 Kor 3,16 s legendou „Noli altum sapere“ z Estiennova signetu, čímž pravděpodobně demonstroval své zaujetí pro biblický humanismus, kombinující nové metody v přístupu k Písmu, dané zejména rozvojem filologie, a patristickou církevní tradici.¹²³⁾ Je pravděpodobné, že Labounský první vydání Blahoslavova Nového zákona znal, ale oliva užitá na jeho supralibros poukazuje spíše na bezprostřední inspiraci signetem Estiennů, který byl díky velkému rozšíření tisků tohoto vydavatelského domu dostatečně známý i ve vzdělaneckých kruzích našich zemí.¹²⁴⁾

Z přehledu detekovaných jednotek, jež svedlo úsilí Jana Labounského z Labouně do jednoho knižního souboru, lze i přes jejich omezený počet, který snad bude možné dalším badáním ještě zvýšit, vyvodit určitý úsudek o intelektuálních zájmech tohoto šlechtice. Mezi tituly převažují historická díla (celkem 6 svazků

ním směrem od Přepych), která byla sepsána v roce 1608, je uveden Burian Žihavka se svou ženou Kateřinou a dcerou Magdalenou, již podle dodatečného přípisu pojal za manželku bratrský kněz Jan Libánský. Evidentně šlo o lépe situovanou měšťanskou rodinu. Dále Muzeum Mladoboleslavsko, AMK, sign. A3254/Kostelec/O/1608, fol. 3v.

¹²²⁾ Reprezentativní průřez jejich publikační činností představil Fred SCHREIBER, *The Estiennes. An Annotated Catalogue of 300 Highlights of Their Various Presses*, New York 1982.

¹²³⁾ K této problematice srov. Jiří JUST, *Biblický humanismus Jana Blahoslava. Překlad Nového zákona z roku 1564/1568 a jeho kontext*, Praha 2019, zejména s. 133–146.

¹²⁴⁾ Plotny s motivem olivy si povšimla již Mirjam Bohatcová; o nápisu, který cituje jako „Oliva Iohannis L AB“. Usoudila, že je připsán „památce možná Jana Blahoslava“. Srov. Mirjam DAŇKOVÁ, *Bratrské tisky ivančické a kralické (1564–1619)*, Praha 1951, s. 19.

obsahujících 8 tisků a rukopis Sixtova historiografického díla) nad teologickými spisy (3 svazky se 6 tisky), zastoupena je však také hudební a lékařská literatura (po jednom svazku z každého oboru). Zájem o historii, zejména o církevní dějiny, respektive o dějiny válečných konfliktů, který je zcela zřejmý – nejen z důvodu vlastnictví tisků s touto tematikou, ale především z existence intenzivních přípisků v nich a ze zájmu o rukopisy historiografických děl – mohl v Janu Labounském zažehnout Šimon Proxen ze Sudetu († 1575), jehož soukromou školu Labounský někdy mezi lety 1558–1561 navštěvoval.¹²⁵⁾ Proxen byl od července 1556 profesorem pražské univerzity, kde přednášel filologii, filozofii a matematiku a vedle této „oficiální“ činnosti vedl i svou soukromou školu, kde kromě jiného vyučoval základům řečtiny. Jeho zájem o historii je doložen z více zdrojů.¹²⁶⁾ Ještě před tím, než se jako vychovatel odebral v roce 1562 do zahraničí, vydal latinskou gramatiku, již v předmluvě dedikoval svému žáku Janovi Labounskému z Labouně.¹²⁷⁾ Proxenovým záměrem však bylo vzbudit zejména přízeň Janova otce, Jirího Labounského,¹²⁸⁾ přičemž je třeba vzít také v úvahu, že Proxen se po ukončení dráhy vychovatele věnoval právnícké profesi.¹²⁹⁾

Jan Labounský mohl své intelektuální zájmy po určitou dobu sdílet přímo v Klášteře Hradišti nad Jizerou. Nejpozději od počátku 80. let 16. století u něj pobýval bratrský kněz Vavřinec Orlík, který stále patří k poněkud nedoceneným historiografům jednoty bratrské a v moderních pojednáních stojí ve stínu svého současníka Jana Blahoslava.¹³⁰⁾ Jemu pomáhal s pořádáním sbírky pramenů k dějinám

¹²⁵⁾ Josef HEJNIC – Jan MARTÍNEK, *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě / Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae IV. N-Ř*, Praha 1973, s. 255–264, zde s. 256.

¹²⁶⁾ Tamtéž, s. 256–258, 260–261.

¹²⁷⁾ Christoph HECYRUS, *Qvaestiones Grammaticae, Pro Literarvm Tyronibvs, Svccincta Methodo Collectae. Ad Pvervm Grammaticae studiosum. D. Simon Proxenus*, Praha 1594, ex. NK ČR Praha, sign. 45 F 5, fol. A2r–3v; předmluva tisku, který byl vydáván opakovaně, je datovaná 21. března 1561. Věnovali mu pozornost Josef KRÁL, *Literární činnost humanistických profesorů university Karlovy mezi r. 1409–1622*, Listy filologické 36, 1909, s. 401–427, zde s. 416–417 a Karel PLETZER, *Tomáš Babler a Kryštof Hecyrus – dva českobudějovíčtí literáti z 16. století*, Jihočeský sborník historický 37, 1968, s. 1–9, zde s. 7.

¹²⁸⁾ Srov. úvodní slova dedikace: „D. Simeon Proxenus bonae spei puero Ioanni Labunsky, clarissimi viri, domini Georgii à Labunie et in Monasterio Hradisst etc. filio, S. D.“ Ch. HECYRUS, *Qvaestiones Grammaticae*, fol. A2r. Z dobového rukopisného přípisku k tomuto místu v exempláři NK ČR, sign. 45 F 5 („avunculus est iste Labunskj“) nadto vyplývá, že mezi Proxenem a Labounským byl zřejmě příbuzenský vztah – pokud se ovšem nejedná o vyjádření vztahu samotného pisatele poznámky k jednomu z Labounských.

¹²⁹⁾ J. HEJNIC – J. MARTÍNEK, *Rukověť humanistického básnictví IV*, s. 257.

¹³⁰⁾ Dostupné informace o jeho životních osudech shrnuli Jiří JUST – Martina ŠÁROVCOVÁ, *Bohemian Book Painting in the Early Modern Period in a New Context: An Illuminated Printed Book from the Property of the Bohemian Brethren Priest Vavřinec Orlík*, Umění 64, 2016, s. 462–

jednoty, známé jako *Acta Unitatis Fratrum*¹³¹⁾ a z toho důvodu žil v 60. letech a na začátku 70. let 16. století v Ivančicích, které byly od roku 1558 Blahoslavovým biskupským sídlem. Sám si přitom vytvořil vlastní sbírku opsaných pramenů, které z větší části souvisejí s osudy bratrských sborů ve východních Čechách, zejména v prostoru Podorlicka, odkud Orlík pocházel.¹³²⁾ Podílel se také na redakci tzv. *Nekrologia jednoty bratrské*, jímž je průběžně doplňovaný soupis zemřelých duchovních, který vedle běžných životopisných údajů zaznamenává i stručnou charakteristiku osob – větší počet těchto textů Orlík sám vytvořil.¹³³⁾ Tuto práci Orlík převzal po Janu Blahoslavovi, který byl plně vytížen redakcí *Akt*, a kontinuálně v ní pokračoval až do roku 1585. U Jana Labounského na Klášteře Orlík v roce 1589 zemřel, pohřben byl za přítomnosti velkého počtu lidí v Mladé Boleslavi.¹³⁴⁾

S Janem Labounským sdílel Vavřinec Orlík zálibu v budování osobní knihovny, jak dosvědčují dva dochované svazky z jeho vlastnictví, především *Písňe duchovní evangelistské* (1576), opatřené luxusní zlacenou vazbou z červeně barvené usně na dřevě, zhotovenou v bratrské dílně v roce 1580, ale i jeho malovaný portrét na pergaménovém bifoliu vevázaném do uvedených *Písni* – Orlík je na něm vyobrazen před svou, byť rozsahem poměrně skromnou knihovnou, na níž však vynikají zlacené a puncované ořizky knih i barevně provedené vazby.¹³⁵⁾ Jak dlouho Orlík na Klášteře pobýval a jaké zde bylo jeho postavení (ve výše uvedených souvislostech se nabízí úvaha o roli Orlíka jako Labounského knihovníka), nelze z nedostatku pramenů zjistit. Nemůžeme zcela vyloučit, že jejich vzájemný vztah naznačuje již umístění Orlíkova emblému, který v erbovní galerii *Písni* vydaných v roce 1576 následuje za aliančními erby Jana Labounského a Salomeny Habartické,¹³⁶⁾ byť samotnou existenci Orlíkova emblému v tomto kancionálu signalizuje jeho blíže ne-

479; o jeho historiografických dílech pojednal Kamil KROFTA, *O bratrském dějepisectví*, Praha 1946, s. 111–114.

¹³¹⁾ K dějinám sbírky srov. Jiří JUST, *Acta Unitatis Fratrum. Ediční projekt*, Folia Historica Bohemica 29, 2014, s. 451–462.

¹³²⁾ J. JUST – M. ŠÁROVCOVÁ, *Bohemian Book Painting*, s. 468. Tento rukopisný konvolut, který si Orlík nechal opatřit vazbou v roce 1582, byl později začleněn do souboru *Acta Unitatis Fratrum* jako svazek jedenáctý.

¹³³⁾ Tamtéž.

¹³⁴⁾ Joseph FIEDLER (ed.), *Todtenbuch der Geistlichkeit der Böhmischen Brüder*, Fontes rerum Austriacarum, Abt. 1. Scriptores, Bd. V, 1863, s. 213–310, zde s. 285–286.

¹³⁵⁾ Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, sign. 4 TH PAST 506/80 RARA. Rozboru exempláře je věnována studie J. JUST – M. ŠÁROVCOVÁ, *Bohemian Book Painting*, zde na s. 466 je reprodukován Orlíkův portrét, na s. 469 jsou uvedeny informace o dochovaném konvolutu lékařských spisů z Orlíkovy knihovny.

¹³⁶⁾ *Písňe duchovní evangelistské* (1576), s. 730. Alianční erb Jana Labounského a Salomeny z Habartic je zde umístěn hned na předcházejícím dřevořezovém rámu na s. 707.

určený podíl na tomto vydání.¹³⁷⁾ V takovém případě by to však mohlo znamenat Orlickou přítomnost na Klášteře již před rokem 1576, hypoteticky by tedy právě on mohl být oním bratrským duchovním, jehož Labounský – k nelibosti členů utrakvistické konzistoře – dosadil do svého kostela na Klášteře v roce 1575.

Dochované jednotky z vlastnictví Jana Labounského vykazují – s ohledem na dobový kontext knižní kultury, respektive jejich projevů u sociální vrstvy, k níž Labounský náležel – ještě jeden výrazný rys. Ačkoliv počet detekovaných svazků nijak neohromuje svou velikostí, překvapuje pozornost, s jakou Labounský k budování své knihovny přistupoval. Jeho knihvazač mohl užívat přinejmenším tři sad párových ploten, které měly funkci supralibros, přičemž nelze přehlédnout ani velkorysost, s jakou byla užívána erbovní tematika. Je zřejmé, že Labounský kladl velký důraz i na reprezentativní funkci své knihovny.¹³⁸⁾ Nabízí se otázka, zda jeho snahy nebyly podmíněny tím, že do šlechtického stavu byl povýšen teprve jeho otec, což bylo zřejmě ještě v živé paměti, alespoň jak je patrné z narážek na Labounského neurozený původ,¹³⁹⁾ a zda se i tímto způsobem neprojevuje Labounského úsilí o zakotvení v prostředí české nižší šlechty.

Příběh vzestupu tří generací Labounských z Labouně mezi českou nižší šlechtou a jejich etablování v této společenské skupině, jak jsme je mohli sledovat jen v dosti neúplném obraze, složeném z výpovědí roztroušených pramenů, bude zcela jistě možné v budoucnu doplnit. V jeho hlavních rolích vystupují úspěšný právník Jiří Labounský, který se v roce 1556 stal majitelem panství Klášter Hradiště nad Jizerou na Boleslavsku, jeho syn Jan, stoupenec jednoty bratrské, který našel zálibu v budování osobní knihovny, z části dochované ve fondech starých tisků řady institučních knihoven, a Jiřího vnuk Jan Jiří, jenž se v doprovodu bratrských duchovních a spolu se svým sousedem Adamem Budovcem z Budova vydal na studijní cestu do Basileje. Jeho předčasnou smrtí – byl zastřelen nešťastnou náhodou v době vpádu Pasovských – se příběh Labounských z Labouně na panství Klášter Hradiště nad Jizerou uzavřel. Kromě jiného poukazuje na již dříve známý fakt, že urození ochránci jednoty bratrské se rekrutovali především z prostředí nižší šlechty, v němž si vytvořili řadu vazeb, částečně podmíněných příslušností ke stejné konfesi. Jak velký byl její vliv například při utváření rodinné tradice, bude však muset prokázat další bádání.

¹³⁷⁾ Z toho důvodu se Orlickův emblém již neobjevuje v bratrských *Pisních* z roku 1581.

¹³⁸⁾ V tomto ohledu je na místě srovnání s jinými dobovými knižními celky, například s rožmberskou knihovnou a s funkcí heraldických supralibros Petra Voka z Rožmberka (ta vznikala také v 80. letech 16. století, podobně jako Labounského); srov. L. VESELÁ, *Knihy na dvoře Rožmberků*, s. 87–92.

¹³⁹⁾ Ještě v roce 1577 se Jan Šlechta ze Všehrd dotýkal cti Jana Labounského, když o něm prohlášoval, že „*jest z chlapského pokolení a ze psí lehké krve*“. A. SEDLÁČEK, *Hrady X*, s. 127.

Jiří J u s t

JAN LABOUNSKÝ OF LABOUNĚ AND BOOK CULTURE OF THE LOWER NOBILITY

SUMMARY

The group of lower nobility constituted an important socio-political entity within the early modern history of the Lands of the Bohemian Crown. Despite the number of outstanding monographs and studies dedicated to this topic, the issue of confessionality of the lower nobility remains slightly out of focus, which reflects the relatively limited number of preserved sources as well as their information value. A special group within the Bohemian and Moravian non-Catholic nobility was constituted by supporters of the Unity of Brethren of noble birth – according to the existing interest of historians in big personalities, this group was dominated by two politicians of the estates, Karel the Elder of Žerotín and Václav Budovec of Budov. Yet written matters from the recently found archive of the last bishop of the Unity of Brethren in Mladá Boleslav, Matouš Konečný († 1622), show that next to the personalities who were heavily involved in the political events of that time, the group of noble supporters of the Unity of Brethren also comprised a fairly large number of members of the lower nobility who had their estates mostly around large centers of the Unity of Brethren (Litomyšl, Mladá Boleslav, Přerov, Ivančice). Their ties to the Unity of Brethren can be well documented on the example of three generations of the knightly Labounský of Labouně Family who owned the Klášter Hradiště nad Jizerou estate in Central Bohemia during the 16th and the beginning of the 17th centuries. The estate was purchased by Jiří Labounský – who had entered the knightly rank only in 1545 – from the Bohemian Chamber in 1556. A sign that he established himself as a member of the lower nobility can be seen *inter alia* in his attempts to build a family burial ground – the grave was located in the Birth of the Virgin Mary Church in Klášter Hradiště nad Jizerou and the Labounský offspring were buried there until the beginning of the 17th century. The scattered resources enable us to roughly reconstruct the life of the probably most prominent representative of this family, Jan Labounský of Labouně († 1601) – his intellectual interests (directed mostly at history) are illustrated in the preserved volumes from his former book collection that can be currently found in various institutional libraries in the Czech Republic.

Translated by Daniela Reischlová

II
STUDIE
MISCELLANEA

Michaela Ž á k o v á

*„(...) a tak Její Veličenstvo nejmilostivěji nařizuje,
aby byl také tento nešvar odstraněn“⁽¹⁾*

Císařovna Marie Terezie jako patronka Tereziánského ústavu šlechticů v Praze

ABSTRACT

“(...) and thus her Majesty most graciously orders this malady to be eradicated as well”. The Empress Maria Theresa as a Patroness of the Theresian Foundation for Noblewomen in Prague

The study analyzes activities of Maria Theresa as the foundress and patroness of the Theresian Foundation for Noblewomen at Prague Castle. The Foundation was established in 1755 and served as a prominent care giving institution for unmarried women from noble families. Attention is paid for instance to the issue of patrons' motivation, the way individual members of the Foundation were chosen as well as to individual factors that influenced the granting of the Empress's support. Furthermore, particular forms of Maria Theresa's patronage activities connected with the everyday functioning of the Foundation are observed – especially the ways of communication with the leading representatives, the development of personal ties with the members of the so-called body of superior ladies, as well as forms of active involvement in the routine functioning of the Foundation through issuance of new directives to which the Empress resorted in reaction to repeated breaches of current regulations. The study also focuses on the figure of the first abbess of the Foundation at Hradčany, the Empress's eldest daughter Archduchess Marie Anna (1738–1789).

Keywords: the Theresian Foundation for Noblewomen – the history of the nobility – Maria Theresa – the Prague Castle – institutions for noblewomen

¹⁾ Národní archiv v Praze (dále NA Praha), Tereziánský ústav šlechticů, Praha (dále TŠ), inv. č. 314, kart. 5, zpráva nejvyššího purkrabího a prvního nadačního komisaře Filipa Neria Krakovského z Kolovrat sboru představených dam Tereziánského ústavu šlechticů z 20. srpna 1763.

Tereziánský ústav šlechtičen na Pražském hradě sloužil od svého založení Marii Terezií roku 1755 po bezmála dvě století jako jeden z předních zaopatřovacích institutů pro neprovdané dcery ze starobylých šlechtických rodin. Mimořádné postavení, jež tato nadace zaujímal mezi ostatními ústavu šlechtičen (do roku 1918 jich v předlitavské části habsburské monarchie existovalo celkem sedm),²⁾ bylo určeno jak jejím exkluzivním charakterem, tak těsným propojením s vládnoucí dynastií, neboť se jednalo o vůbec první panovnickou fundaci tohoto typu na území habsburské monarchie, v jejímž čele navíc stála některá z arcivévodkyň s hodností abatyše. Vrchní správkyní a současně první patronkou nově vytvořené nadace se stala její zakladatelka, císařovna Marie Terezie.

Cílem předkládané studie je rekonstrukce objektivních i subjektivních faktorů, které určovaly vznik tereziánského ústavu a jeho následný vývoj v počáteční fázi existence, a to primárně na základě analýzy fundační a patronátní činnosti jeho zakladatelky. Vedle otázky mecenášské motivace, která vyvstává v souvislosti s vlastním založením nadace, bude studie sledovat především konkrétní podoby patronátních aktivit Marie Terezie spojené s každodenním provozem institutu. Jedná se například o způsob výběru členek (kapitulárek), jehož prostřednictvím je možné ilustrovat též strategie přidělování panovnické podpory, či otázku charakteru osobních vazeb mezi panovnicí a předními představitelkami instituce. Studie si rovněž klade za cíl nastínit, jaké byly císařovny osobní představy o udržování kázně a pořádku v uzavřeném společenství hradčanských dam, do jaké míry byly tyto představy naplňovány, popřípadě jakými disciplinačními nástroji Marie Terezie z titulu patronky disponovala a jakým způsobem je využívala.

²⁾ Jednalo se o následující interní instituty (v závorce rok založení): Ústav šlechtičen Panny Marie Školské v Brně (1654), Ústav šlechtičen U svatých Andělů na Novém Městě pražském (1701), Tereziánský ústav šlechtičen v Praze (1755), Innsbrucký ústav šlechtičen (1765), vévodský Savojský ústav šlechtičen ve Vídni (1769), Ústav šlechtičen ve Štýrském Hradci (1784) a hraběcí Wolkensteinský ústav šlechtičen v Innsbrucku (1859). Do počátku 19. století fungovaly ještě předorakouské ústavy šlechtičen v Säckingenu (1786) a v Olsbergu (1790). K ústavům šlechtičen v habsburské monarchii podrobněji: Inge GAMPL, *Adelige Damenstifte. Untersuchung zur Entstehung adeliger Damenstifte in Österreich unter besonderer Berücksichtigung der alten Kanonissenstifte Deutschlands und Lothringens*, Wien – München 1960; Albert HEILMANN, *Übersichtliche Darstellung der Stiftungen für adelige Fräuleins in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, Wien 1888; Fridolin JEHLE – Adelheid ENDERLE-JEHLE, *Die Geschichte des Stiftes Säckingen*, Aarau 1993; Ellinor LANGER, *Die Geschichte des Adelligen Damenstiftes zu Innsbruck*, Innsbruck 1950; Marietta MEIER, *Standesbewusste Stiftsdamen. Stand, Familie und Geschlecht im adeligen Damenstift Olsberg 1780–1810*, Köln – Weimar – Wien 1999; Peter WIESFLECKER, *Nobilitierungen Kaiser Karls I. von Österreich. Studien zum österreichischen Adel am Ende der Donaumonarchie*, dizertační práce Universität Wien, Wien 1992, s. 80 an; Michaela ŽÁKOVÁ, *Tereziánský ústav šlechtičen na Pražském hradě*, Praha 2020; Jan ŽUPANIČ, *Nová šlechta rakouského císařství*, Praha 2006, s. 232 an.

Obr. 1: Titulní list druhého vydání nadačních stanov Tereziánského ústavu šlechtičen z roku 1763. Nové vydání domácího řádu bylo motivováno snahou Marie Terezie zamezit porušování stávajících předpisů hradčanskými kapitulárkami. *Satzungen für das von Ihro Röm. Kaiserl. In Germanien, zu Hungarn, und Böhheim Königl. Majestät, Erzherzogin zu Oesterreich etc. Unserer Allergnädigsten Frauen, in dem Königreich Böhheim zu Prag mildreichest errichtete adeliche weltliche Fräulen-Stift*, Prag 1763.

Tereziánský ústav šlechticů byl slavnostně otevřen 8. prosince roku 1755, kdy došlo k oficiálnímu uvedení prvních 28 kapitulárek do nově přestavěného Rožmberského paláce, jenž se stal z rozhodnutí Marie Terezie sídlem nadace. Právě 8. prosinec nebyl zvolen náhodně – na tento den totiž připadá v liturgickém kalendáři svátek Neposkvrněného početí Panny Marie, duchovní patronky hradčanského ústavu. Vyobrazení Panny Marie Immaculaty se také stalo součástí nadačního odznaku, který byly kapitulárky povinny nosit při veřejných příležitostech jako vnější symbol své příslušnosti k domovské instituci.³⁾ Kromě toho byl 8. prosinec pro Marii Terezií významným ještě z jiného, ryze osobního důvodu – v tento den slavil narozeniny její manžel František Štěpán, k němuž panovníci pojilo po celý život silné citové pouto.⁴⁾

Rozhodnutí zřídit v Praze na Hradčanech ústav pro nezaopatřené šlechtičny však Marie Terezie učinila již mnohem dříve, nejpozději na počátku roku 1753. Tehdy se obrátila na prezidenta královské reprezentace a komory Václava Kazimíra Netolického z Eisenberga⁵⁾ a seznámila ho se svým záměrem věnovat ústavu šlechticů některý z pražských objektů, příhodných pro tento účel. Volba nakonec padla na Rožmberský palác, a brzy nato byly zahájeny jeho rozsáhlé stavební úpravy. Základní kámen k přestavbě paláce položila osobně Marie Terezie při své ná-

³⁾ Ivan KOLÁČNÝ, *Řády a vyznamenání habsburské monarchie*, Praha 2006, s. 152.

⁴⁾ Také vznik druhého z tereziánských institutů, Innsbruckého ústavu šlechticů, byl úzce spojen s osobou císaře Františka I. Štěpána. Bezprostředním podnětem pro jeho založení se stala panovníkova náhlá smrt v srpnu roku 1765 během svatebních oslav jeho mladšího syna Petra Leopolda. Innsbrucký ústav šlechticů, založený do značné míry podle vzoru pražské tereziánské nadace, se měl stát jeho věčným památníkem. Dámy byly například povinny účastnit se mše za zesnulého císaře, sloužené každý den v nadační kapli, kterou Marie Terezie vytvořila s papežovým svolením z manželova úmrtního pokoje, povinná byla rovněž účast dam na slavnosti ve výročí dne císařovy smrti. Srov. Tiroler Landesarchiv v Innsbrucku (dále TLA Innsbruck), Damenstift Innsbruck, sign. I/3, kart. 1, stanovy Innsbruckého ústavu šlechticů z roku 1765, článek III. K dějinám Innsbruckého ústavu šlechticů E. LANGER, *Die Geschichte des Adeligen Damenstiftes zu Innsbruck*.

⁵⁾ Václav Kazimír Netolický z Eisenberga (1700–1760) pocházel z nepříliš dobře situované jihočeské rytířské rodiny Netolických. Nejprve vstoupil do císařské armády a sloužil na Sicílii, následně zahájil kariéru jako královský úředník. Ve 40. letech 18. století působil jako nejvyšší dvorský sudí a později jako prezident královské reprezentace a komory. Následně byl císařovnou Marií Terezií pověřen vykonáváním funkce druhého nadačního komisaře Tereziánského ústavu šlechticů, který měl na starosti především hospodářské záležitosti provozu nadace. Roku 1741 byl Netolický povýšen do stavu svobodných pánů a roku 1759 do stavu hraběcího. Jan ŽUPANIČ, *Dědictví Netolických. Panství Kost a jeho majitelé v 18.–20. století*, in: Karol Bílek (ed.), *Modrá krev Sobotecka. Sborník k 250. výročí povýšení Sobotky na město, Sobotka 2018*, s. 59–68.

vštevě Prahy 1. září roku 1754.⁶⁾ Autorem stavebních úprav se stal věhlasný architekt Nicolò Pacassi,⁷⁾ který tehdy působil jako dvorní architekt Marie Terezie a nedlouho předtím projektoval generální přestavbu císařského zámku Schönbrunn. Realizaci Pacassiho projektu panovnice pověřila slavného stavitele italského původu Anselma Luraga.⁸⁾ Zásadními změnami musel projít zejména interiér nadační budovy, zvláště s ohledem na císařovninu přání, aby kapitulárky nesdílely společnou domácnost, ale aby každá měla pro sebe a své služebnictvo k dispozici vlastní třípokojevý byt. Kromě toho směly dámy využívat ještě prostornou společenskou místnost, která soužila k přijímání návštěv a slavnostním instalacím nových členek, několik šaten a prádelen a také domácí kapli, zasahující do všech tří podlaží. Do přízemí bylo situováno zázemí pro služebnictvo (služební byty, kanceláře a nadační archiv), nechybělo ani množství nejrůznějších komor na dřevo a uhlí, sklepy a stáje. Přímo součástí nadační budovy se stal rovněž kostel Všech svatých s přilehlým objektem bývalého děkanství, který měl dámy sloužit jako soukromá kaple.⁹⁾

Jakým způsobem přišla Marie Terezie na ideu zřídit v Praze dámskou šlechtickou nadaci, není doposud zcela zřejmé. Jako předobraz hradčanského ústavu šlechticů mohla císařovně sloužit celá řada obdobných institucí, tehdy fungujících jak na území habsburské monarchie, tak za jejími hranicemi. Většina rakouských ústavů šlechticů vznikla v průběhu 18. století a byla typickým produktem osvícenské éry v tom smyslu, že nabízela v mnohých aspektech přijatelnější a osvěcenským myšlenkám lépe odpovídající alternativu k ženským klášterům, které dříve představovaly prakticky jedinou možnost stavovsky přiměřeného zajištění ne-

⁶⁾ Jan VOGELTANZ (ed.), František Václav Felř, *Letopis 1723–1756*, Praha 2011, s. 366. Vídeňský ceremoniální protokol uvádí datum 2. září 1754. Österreichisches Staatsarchiv ve Vídni (dále ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (dále HHStA), Obersthofmeisteramt, Zeremonialprotokoll 24, fol. 492r.

⁷⁾ Nicolò (Nikolaus) Pacassi (1716–1790) pocházel z rodiny kameníků a architektů z Gorice. Ve 40. letech 18. století se podílel na generální přestavbě zámku Schönbrunn. Od roku 1753 působil jako dvorní architekt císařovny Marie Terezie. V letech 1753 až 1775 projektoval rozsáhlou přestavbu Pražského hradu, jejíž součástí byla i stavební úprava Rožmberského paláce. Peter PRANGE, *Pacassi, Nikolaus*, in: *Neue deutsche Biographie* XIX, Berlin 1999, s. 743–744.

⁸⁾ Anselmo Lurago (1701–1765) byl architekt a stavitel italského původu, angažovaný zejména klientelou ze šlechtického prostředí. V 50. letech 18. století realizoval jako ředitel hradního stavebního úřadu tereziánskou přestavbu Pražského hradu. Jaroslava STAŇKOVÁ – Jiří ŠTURSA – Svatopluk VODĚRA, *Pražská architektura. Významné stavby jedenácti století*, Praha 1991, s. 173–175.

⁹⁾ Ferdinand JITSCHINSKY, *Kurze Darstellung der Gründung und des Bestandes des k. k. theresianischen adeligen Damenstiftes am Prager Schlosse bis auf die gegenwärtige Zeit, nebst den wichtigsten geschichtlichen Momenten. Zu dessen hundertjähriger Gründungsjubelfeier im Jahre 1855*, Prag 1855, s. 6.

Obr. 2: Půdorys Tereziánského ústavu šlechticů. Každá z kapitulárek měla v nadační budově k dispozici vlastní třípokojový byt, který se skládal ze salonu, ložnice a pokoje pro komornou. F. JITSCHINSKY, *Kurze Darstellung der Gründung*.

provdaných urozených žen mimo rodinu. Příným vzorem těchto nadací mohly být například ústavy šlechticů v německých protestantských zemích, vytvářené přeměnou ženských klášterů v čistě světské zaopatřovací či vzdělávací instituty zejména v dobách reformace.¹⁰⁾ Jiná z teorií upozorňuje na možnou souvislost rakous-

¹⁰⁾ Ke světským ústavům šlechticů na území dnešního Německa např.: Wilhelm KOHL, *Das (freiweltliche) Damenstift Freckenhorst*, Germania Sacra, Neue Folge 10, Berlin - New York 1975; Edeltraut KLUETING, *Das Kanonissenstift und Benediktinerinnenkloster Herzenbrock*, Germania Sacra, Neue Folge 21, Berlin 1986; Bernhard THIEL, *Das (freiweltlich) Damenstift Buchau am Federsee*, Germania Sacra, Neue Folge 32, Berlin - New York 1994; Gerhard E. SOLLBACH, *Leben in märkischen Frauenklöstern und adligen Damenstiften in Mittelalter und Neuzeit. Herdecke, Clarenberg und Gevelsberg*, Bochum 1995; Kurt ANDERMANN (ed.), *Geistliches Leben und standesgemäßes Auskommen: adelige Damenstifte in Vergangenheit und*

Obr. 3: Sídlo Tereziánského ústavu šlechtičen, bývalý Rožmberský palác na Pražském hradě, po přestavbě projektované dvorním architektem Marie Terezie N. Pacassim. F. JITSCHINSKY, *Kurze Darstellung der Gründung*.

kých ústavů šlechtičen s kanonikáty na území později odstoupeného lotrinského vévodství, s nimiž měly světské ústavy společnou například absenci řeholního slibu, právo na ponechání majetku či možnost dočasného opuštění institutu.¹¹⁾ Obdobná zařízení měla ovšem prastarou tradici také ve frankofonním prostředí, vzpomeňme například proslulý Maison Royale de Saint-Louis v Saint-Cyr, založený roku 1684 madame de Maintenon (1635–1719), morganatickou manželkou

Gegenwart, Tübingen 1998; Ute KÜPPERS-BRAUN, *Macht in Frauenhand. 1000 Jahre Herrschaft adeliger Frauen in Essen*, Essen 2002; Gioia CORETH, *Damenstift Essen - Lebensalltag der Stiftsdamen*, [s. l.] 2010.

¹¹⁾ I. GAMPL, *Adelige Damenstifte*.

francouzského krále Ludvíka XIV.¹²⁾ Není pochyb, že císařovna mnohé z těchto nadací znala, neboť se jednalo o velmi prestižní instituty, jejichž věhlas sahál daleko za hranice.

Cílovou skupinu těchto dobročinných ústavů tvořily ženské příslušnice šlechtických rodin, které se ocitly v nepříznivé ekonomické situaci. Třebaže nemajetnost nepochybně nepatří mezi tradiční asociace spojované se šlechtou, existovala v habsburské monarchii 18. století celá řada šlechtických rodin, které se potýkaly s více či méně závažnými finančními problémy. Uvedené platí rovněž pro nejvyšší patro šlechtické společnosti, aristokracii. Rodinný majetek byl ohrožován jak nešťastným způsobem hospodaření, tak nepříznivými vnějšími vlivy, například válečnými událostmi či inflací. Rizikovou skupinu představovaly zejména rodiny mladších synů, kteří nebyli dědici majorátu a často byli odkázáni pouze na apanáž z rodinného fondu, jejíž výše nebyla vždy dostačující. Za takových okolností bývali nuceni najít si placené zaměstnání například v armádě, u dvora nebo ve státní správě.¹³⁾ Stav rodinného jmění se často odvíjel také od velikosti té které rodiny, neboť s rostoucím počtem potomků stoupaly i náklady na jejich zaopatření, ať už v podobě výdajů za absolvování studií (u synů) či zajištění odpovídajícího věna (v případě dcer).¹⁴⁾ Mezi rizikové faktory vzniku šlechtické chudoby patřila v neposlední řadě také případná smrt otce, hlavy a živitele rodu, která mohla rodinu připravit o zásadní část příjmů. Avšak ani držba pozemkového majetku nebyla zdaleka vždy zárukou bezstarostné existence.¹⁵⁾

¹²⁾ Charakter Maison Royale de Saint-Louis však byl poněkud odlišný než v případě Tereziánského ústavu šlechticů, neboť tento ústav nebyl určen dospělým šlechticům, ale urozeným dívkám (ve věku mezi sedmi a dvaceti lety), a primárně sloužil k zajištění jejich stavovky přiměřené výchovy a vzdělání. K instituci blíže Barnard Howard CLIVE, *Madame de Maintenon and Saint-Cyr*, London 1934.

¹³⁾ K této otázce např. Josef MATZERATH, *Adelsprobe an der Moderne. Sächsischer Adel 1763-1866. Entkonkretisierung einer traditionellen Sozialformation*, Stuttgart 2006, s. 254 an.

¹⁴⁾ Srov. Beatrix BASTL, *Tugend, Liebe Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, Wien - Köln - Weimar 2000, s. 25 an; Margareth LANZINGER - Gunda BARTH-SCALMANI - Ellinor FORSTER - Gertrude LANGER-OSTRAWKY (edd.), *Aushandeln von Ehe. Heiratsverträge der Neuzeit im europäischen Vergleich*, Köln - Weimar - Wien 2010.

¹⁵⁾ Uvedené ilustruje například případ kapitulárky Tereziánského ústavu šlechticů hraběnky Marie Karoliny Franckenbergové (1743-1806). Franckenbergové byli stará šlechtická rodina původem ze Slezska, do hraběcího stavu povýšená roku 1700. Otcem Marie Karoliny byl hrabě Otto Franckenberg († 1754), nejmladší ze synů někdejšího českého vicekancléře Jana Wolfa Franckenberga. Otto se stal dědicem slezského panství Gröditz, finančně se však zcela vyčerpal ústavbou zámeckého objektu, a nakonec byl nucen panství postoupit svým věřitelům. Poté se uchýlil do Vídně, kde se stal vyslancem českého kurfirta u stálého říšského sněmu v Řezně a od roku 1752 působil jako viceprezident soudního kolegia ve Vídni. Do roku 1758 Marie Karolina ztratila oba své rodiče (matka zahynula za tragických okolností společně s jednou ze svých dcer poté, co je při prohlídce rýžování zlata na řece Drávě strhl proud). Odpovídajícího

Špatná ekonomická situace dopadala nejtěživěji obvykle právě na ženské příslušnice dotčených rodin, ať už se jednalo o nezaopatřené dívky, neprovdané dospělé šlechtičny či vdovy – tyto tři sociální skupiny také tvořily hlavní okruhy příjemců nadačních podpor ženských šlechtických ústavů.¹⁶⁾ Zatímco svobodní synové mívali relativně dostatek příležitostí, jak si zajistit vlastní výdělek, tradičním prostorem urozených žen zůstávala rodina a domácnost. Věnovat se výkonu skutečného povolání (s výjimkou dvorské služby)¹⁷⁾ bylo pro dívku ze šlechtické společnosti nejen společensky nevhodné, ale s ohledem na charakter výchovy a vzdělání i nemožné. Nezřídka se rovněž stávalo, že rodina raději investovala do vzdělání svých synů než do věna dcer, čímž výrazně snižovala jejich naděje na stavovsky přiměřený sňatek, který byl v tomto období považován za ideální závěšení výchovy mladé šlechtičny. Synové byli ostatně upřednostňováni i podle šlechtického práva, neboť na dcery zpravidla nepřecházela správa fideikomisu. Zemřel-li otec bez mužských dědiců, stával se majorátním pánem obvykle příslušník vzdálenější linie.¹⁸⁾

Urozené nemajetné ženě, jejíž budoucnost se nepodařilo zajistit prostřednictvím sňatku, se nabízely v zásadě čtyři možnosti: mohla setrvat v rodině svých příbuz-

finančního zajištění se nedočkala ani ze strany svého otčima Michaela Jana IV. z Althannu († 1778), za něhož se její matka provdala krátce po smrti prvního manžela. Stavovsky přiměřené zaopatření Marii Karolině nakonec poskytla až pražská tereziánská nadace, jejíž členkou se stala jako pětadvacetiletá roku 1768. Na postu kapitulárky setrvala až do své smrti v roce 1806. Zcela jiný životní osud měla Karolinina mladší sestra Marie Josefa (* 1744), která působila nejprve jako dvorní dáma na císařském dvoře a roku 1766 se provdala za Karla Viléma z Haugvic, příslušníka mladší linie rodu Haugviců. Manželé následně jako nejbližší příbuzní Fridricha Viléma z Haugvic (jeho vdova Hedvika rozená Franckenbergová byla současně tetou Marie Josefy) získali panství Náměšů nad Oslavou. NA Praha, TŠ, inv. č. 15, kn. 4, nová matrika kapitulárek Tereziánského ústavu šlechtičen z roku 1895; Moritz VON FRANKENBERG-LUDWIGSDORFF, *Notizen über die Familie der Grafen, Freiherrn und Herrn von Frankenberg-Proschlitz, Ludwigsdorff und Lüttwitz*, Darmstadt 1878; Karl Adam MÜLLER, *Vaterländische Bilder, oder Geschichte und Beschreibung sämmtlicher Burgen und Ritterschlösser Schlesiens beider Antheile und der Grafschaft Glatz, Glogau* 1844, s. 346–347; Michael ROHRSCHEIDER, *Österreich und der Immerwährende Reichstag. Studien zur Klientelpolitik und Parteibildung (1745–1763)*, Göttingen 2014, s. 84 an; Franz K. WİBGRILL, *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten I*, Wien 1794, s. 88–89; Franz K. WİBGRILL, *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten IV*, Wien 1800, s. 209–210.

¹⁶⁾ M. ŽÁKOVÁ, *Tereziánský ústav šlechtičen na Pražském hradě*, s. 63 an.

¹⁷⁾ K této otázce srov. např. Beatrix BASTL – Gernot HEISS, *Hofdamen und Höflinge zur Zeit Kaiser Leopolds I. Zur Geschichte eines vergessenen Berufsstandes*, *Opera Historica* 5, 1996, s. 187–265; Katrin KELLER, *Hofdamen. Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts*, Wien 2005.

¹⁸⁾ M. ŽÁKOVÁ, *Tereziánský ústav šlechtičen na Pražském hradě*, s. 30 an.

ných, vstoupit do řeholního řádu, stát se dvorní dámou či usilovat o zisk prebendy v některé z dámských šlechtických nadací. Strategie rozmisťování nezajištěných dcer do ústavů šlechtičen přitom byla urozenými rodinami poměrně hojně využívána, neboť přijetí prebendy přinášelo ženě trvalé zabezpečení, aniž by se musela vzdát světského způsobu života či uzavřít manželství mimo svou společenskou vrstvu. V době vzniku hradčanského ústavu, v polovině 50. let 18. století, existovala v habsburské monarchii již celá řada ženských šlechtických nadací čistě světského charakteru. Některé z nich měly podobu tzv. externích nadací, které svým členkám vyplácely pouze pravidelnou rentu, jiné fungovaly jako interní ústavy a prebendistkám zajišťovaly vedle finančního příjmu také ubytování ve společné budově (dámy měly tzv. rezidenční povinnost). Prozatím se však jednalo zpravidla o nadace založené soukromými osobami, nikoli instituce spojené s osobou panovníka.¹⁹⁾ Charakter těchto ústavů byl poměrně rozmanitý – některé byly určeny nedospělým dívkám a zajišťovaly rovněž jejich výchovu a vzdělání, jiné měly čistě zaopatřovací určení a do svých řad přijímaly výhradně dospělé svobodné šlechtičny, případně také vdovy. Z nadací určených šlechtickým dívkám je možné zmínit například Montecuccolskou nadaci, založenou ve Vídni roku 1738 kněžnou Marií Antonii Montecuccoli, rozenou Colloredovou. Disponovala celkem 42 externími nadačními místy, z nichž bylo 10 určeno urozeným nemajetným dívkám ve věku mezi 7 a 25 lety. Materiálně byl její provoz zajištěn výnosy z panství Walpersdorf, Hausenbach, Einöde a Absdorf.²⁰⁾ Ještě starší byla hraběcí Herbersteinská nadace, založená roku 1722 Kateřinou Barborou z Herbersteinu, která podporovala celkem 24 osiřelých šlechtičen, přičemž podmínkou zisku prebendy byla příslušnost k dolnorakouskému panskému stavu a věk uchazečky mezi 10 a 12 lety.²¹⁾ Po jednom nadačním místě zajišťovaly také nadace Anny Johany Lukavské z Lukavice, fungující již od roku 1715 u kutnohorských voršilek,²²⁾ a nadace baronky Doroty Johany Spangenbergové, založená roku 1747 při klášteři voršilek v Praze.²³⁾

Dospělé šlechtičny měly v polovině 18. století možnost ucházet se o nadační místa v celkem třech interních ústavech šlechtičen. Nejstarším z nich byl ústav

¹⁹⁾ Výjimkou byl v tomto směru Hallský královský klášter, založený arcivévodkyní Magdalenou, v jehož případě se ovšem nejednalo o klasický ústav šlechtičen.

²⁰⁾ ÖStA, HHStA, Walpersdorf, sign. SB HA Walpersdorf 202, nadační listina Montecuccolské nadace z 30. dubna 1764.

²¹⁾ Anton VON GEUSAU, *Geschichte der Stiftungen, Erziehungs- und Unterrichtsanstalten in Wien, von den ältesten Zeiten bis auf gegenwärtiges Jahr*, Wien 1803, s. 463; P. WIESFLECKER, *No-bilitierungen*, s. 90.

²²⁾ A. VON GEUSAU, *Geschichte der Stiftungen*, s. 465–466.

²³⁾ NA Praha, Ministerstvo vnitra – Šlechtický archiv, Videň, inv. č. 25, kart. 13, nadace Doroty Johanny svobodné paní ze Spangenbergu.

v tyrolském Hallu, který byl vytvořen již v roce 1569 arcivévodkyní Magdalenou²⁴⁾ a představoval zvláštní spojení kláštera a interní nadace. Jeho členky sice nepříslušely k žádnému ženskému řádu a nepodléhaly církevní jurisdikci, nadační budovu však směly opouštět jen výjimečně, nesměly přijímat návštěvy, musely dodržovat přísnou kázeň a oblékat se pouze do smutečního šatu.²⁵⁾ Ústavy šlechtičen v pravém slova smyslu existovaly v tomto období v habsburské monarchii pouze dva – brněnská Mariánská škola a Ústav šlechtičen U svatých Andělů sídlící na Novém Městě pražském.

V obou případech se jednalo o soukromé fundace. Starší z nich, Ústav šlechtičen Panny Marie Školské (zvaný též Mariánská škola), vznikl již roku 1654 na základě poslední vůle hraběnky Johany Prisky Magnisové, rozené Pergarové z Pergu. Statuta pocházela z roku 1697. Původně byl určen pro 12 urozených dam, které byly katolického vyznání, bezúhonné, nemajetné, nacházely se v dobrém zdravotním stavu a prokázaly šlechtický původ celkem osmi přímými předky. Věk uchazeček byl předepsán mezi 18 a 40 lety. Právo přednostního přijetí bylo přiznáno dámám pocházejícím z moravských panských a rytířských rodů, nadaci řídila představená zastupovaná asistentkou. Členky byly zavázány k plnění určitých náboženských povinností a náleželo jim společenské postavení za manželkami c. k. komořích (představené se v rámci hierarchie nacházely dokonce na úrovni žen tajných radů).²⁶⁾

Mladší z interních nadací, Ústav šlechtičen U svatých Andělů v Praze, založila roku 1701 Zuzana Helena z Bedarides, rozená Golčová z Golče. Původně se skládala z celkem šesti nadačních míst, která byla vyhrazena šlechtičnám pocházejícím z rodin Golců, Malovců a Schellhardtů. V pozdějších letech přibýly další prebendy financované různými šlechtickými rodinami. V čele ústavu stály představená (ve dvou případech dokonce s hodností abatyše) a dvě asistentky. Předepsaný věk uchazeček byl 16 až 30 let, podmínkou přijetí bylo stejně jako u brněnské nadace katolické vyznání, morální bezúhonnost, dobrý zdravotní stav a doložení osmi

²⁴⁾ Arcivévodkyně Magdalena (1532–1590) byla čtvrtá dcera císaře Ferdinanda I. a Anny Jagelonské. Zůstala neprovdána a po otcově smrti se rozhodla nosit po zbytek života smutek a zasvětit se duchovnímu stavu. Společně se svými sestrami Markétou a Helenou založily v Hallu tzv. královský klášter, který po smrti sester Magdalena sama řídila a osobně také vypracovala jeho stanovy. Brigitte HAMANNOVÁ, *Habsburkové. Životopisná encyklopedie*, Praha 2001, s. 257.

²⁵⁾ Roku 1783 byl královský klášter v Hallu císařem Josefem II. zrušen a o dva roky později byla z jeho jmění vytvořena dámská externí nadace. A. HEILMANN, *Übersichtliche Darstellung der Stiftungen*, s. 15–18.

²⁶⁾ A. HEILMANN, *Übersichtliche Darstellung der Stiftungen*, s. 6–8; Peter WODICZKA, *Geschichtliche Daten über das Brünnner k. k. adelige Damenstift (Maria Schul) seit seiner Gründung und Entstehung bis an die Gegenwart*, Brünn 1887.

šlechtických předků. Kandidátky navíc musely pocházet z rodin, které získaly český inkolát. Po přijetí dámám náležel společenský status za manželkami komořích.²⁷⁾

Smyslem těchto soukromých nadací bylo zajistit podporu potřebným příslušnicím z řad šlechty, a tím přispět k uchování ekonomického, sociálního i kulturního kapitálu celé šlechtické obce. Zakládání tzv. rodinných nadací, jejichž prebendy byly přednostně vyhrazeny nemajetným příslušnicím rodiny zakladatele, je navíc možné chápat i jako jednu z účinných strategií k uchování ekonomického a společenského postavení vlastní rodiny.²⁸⁾ Fundátorkami se přitom velmi často stávaly majetné vdovy, což bylo dáno nejen přirozenými ženskými sklony k péči o druhé, ale také charakterem tehdejší výchovy urozených dívek, pro niž byl příznačný silný náboženský a filantropický rozměr.²⁹⁾ Mnohým urozeným dámám přirozeně nebyly lhostejné často složité životní osudy nezaopatřených šlechticů, z nichž s mnohými se jistě i osobně znaly. Filantropické aktivity, ať už v podobě drobnější charitativní činnosti či přímo zakládání dobročinných institucí, navíc mohly významným způsobem pozitivně ovlivnit sociální status dárců.³⁰⁾

Také vznik Tereziánského ústavu šlechticů byl nepochybně silně ovlivněn vysoce vyvinutým náboženským a s ním úzce souvisejícím humanitárním citěním jeho zakladatelky císařovny Marie Terezie, významnou roli však v tomto směru hrály patrně i další faktory. Dle znění nadační listiny panovnice ústav zakládala za účelem pozvednutí slávy svých dědičných zemí, k uchování „obecného dobrého“, jež ztotožnila se zachováním prosperity šlechtického stavu jako tradiční opory panovnické moci.³¹⁾ Přestože tato skutečnost nebyla v zakládajících dokumentech explicitně zakotvena, pozdější praxe jasně ukázala, že panovnická podpora byla směřována v první řadě vůči těm šlechtickým rodinám, které prokazovaly císařské rodině věrnost, případně se významně zasloužily o stát. Vedle ekonomického rozměru tak měla hradčanská fundace také silný rozměr psychologický, neboť přijetí nadačního místa přirozeně vytvářelo určitý morální závazek dané rodiny ve vztahu k panovní-

²⁷⁾ Jan N. ASSMANN, *Bývalý novoměstský ústav šlechticů U Sv. Andělů v Praze*, Res Musei Pragensis 9, 1999, č. 4, s. 1–7.

²⁸⁾ K otázce šlechtické rodové solidarity např. Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004, s. 573 an.

²⁹⁾ Srov. např. Elisabeth KOVÁCS, *Die ideale Erzherzogin. Maria Theresias Forderungen an ihre Töchter*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 94, 1986, s. 49–80.

³⁰⁾ K problematice mecenášské motivace podrobněji Antonie DOLEŽALOVÁ, *Hlávkoví předchůdci a pokračovatelé. Právní postavení a sociální funkce nadací v českých zemích a v Československu od jejich vzniku do současnosti*, Praha 2014, s. 68 an.

³¹⁾ NA Praha, TŠ, Praha, inv. č. 1, kart. 1, nadační listina pražského Tereziánského ústavu šlechticů z 28. srpna 1755.

ci i celé dynastii. V tomto ohledu se mohla nadace stát příhodným nástrojem k podporování příznivého klimatu uvnitř šlechtické obce, který se jevil jako mimořádně důležitý zvláště s ohledem na nedávné události, kdy se významná část české šlechty během války o rakouské dědictví přiklonila na stranu císařovna protivníka, bavorského kurfiřta Karla Albrechta.³²⁾

Formální aspekty provozu hradčanského ústavu šlechtičen upravila Marie Terezie v nadační listině z 28. srpna 1755,³³⁾ kterou byl institut také oficiálně ustaven, a v nadačních stanovách,³⁴⁾ jež obsahovaly interní předpisy jak pro samotné přijímací řízení, tak pro každodenní život kapitulárek. Aby se mohla šlechtična ucházet o místo v hradčanském ústavu, musela splňovat celou řadu podmínek. Jednou z nejdůležitějších bylo prokázání šlechtického původu prostřednictvím tzv. *Ahnenprobe*,³⁵⁾ přičemž klíčovým kritériem pro získání prebendy nebyl stupeň šlechtictví, ale starobylost šlechtického stavu rodiny, z níž kandidátka pocházela. V nadační listině Marie Terezie stanovila, že do nadace nebude „*přijata jiná slečna nežli ta, která před přijetím podrobí své předky, a to jak z otcovy, tak z matčiny strany, zkoušece po způsobu a příkladu maltézského řádu*“,³⁶⁾ tedy předloží úřední osvědčení o šlechtickém původu celkem 16 přímých předků (až do generace svých prapraparodičů). Takovou podmínku mohl splnit jen poměrně úzký okruh šlechtičen, na druhou stranu však představovala klíčový nástroj pro zachování společenské exkluzivity

³²⁾ Srov. Milan HLAVAČKA, *Karel Albrecht. Příběh druhého zimního krále*, Praha 1997, s. 98 an; Eduard MAUR, *12. 5. 1743 - korunovace na usmířenou. Marie Terezie*, Praha 2003.

³³⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 1, kart. 1, nadační listina pražského Tereziánského ústavu šlechtičen z 28. srpna 1755.

³⁴⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 314, kart. 5, nadační stanovы pražského Tereziánského ústavu šlechtičen z roku 1755.

³⁵⁾ Pod pojmem „*Ahnenprobe*“ se rozumí ověřené listinné prokázání přímého manželského původu dané osoby z určitého počtu ve šlechtickém stavu narozených předků. V habsburské monarchii byla *Ahnenprobe* předkládána například při vstupu do řádu johanitů, řádu německých rytířů a do většiny ústavů šlechtičen, kromě toho tvořila předpoklad získání hodnosti c. k. komořího, c. k. pážety a Řádu hvězdyho kříže. Základem *Ahnenprobe* byl rodokmen (včetně erbů) složený z přímých předků uchazeče. Vlastní *Ahnenprobe* se skládala ze dvou částí: tzv. doložení příbuzenství (*Filiationsprobe*), kdy uchazeč prokazoval prostřednictvím nejrůznějších dokumentů (např. výpisů z matrik, svatebních smluv, testamentů aj.) přímý manželský původ stupně po stupni, a tzv. doložení šlechtictví (*Adelsprobe*), které dokládalo, že se jeho předci narodili ve šlechtickém stavu. Na základě předložených dokumentů uchazeč následně prokazoval svůj původ v tzv. dedukci. K *Ahnenprobe* podrobněji Elizabeth HARDING – Michael HECHT (edd.), *Die Ahnenprobe in der Vormoderne. Selektion – Initiation – Repräsentation*, Münster 2011; Carl Edmund LANGER, *Die Ahnen- und Adelsprobe, die Erwerbung, Bestätigung und der Verlust der Adelsrechte in Österreich*, Wien 1862.

³⁶⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 1, kart. 1, nadační listina pražského Tereziánského ústavu šlechtičen z 28. srpna 1755, bod II.

nadace – oba stávající ústavy šlechtičen v Brně a na Novém Městě pražském ostatně požadovaly doložení pouze osmi šlechtických předků.

Způsob prokazování šlechtického původu se měl prozatím řídit pouze neformální, avšak závaznou úpravou.³⁷⁾ Oficiálně císařovna sjednotila zásady *Ahnenprobe* teprve vydáním císařského patentu z 31. května 1766.³⁸⁾ Ačkoli se jednalo o dokument původně určený pouze pro uchazečky o místa v tereziánských ústavech v Praze a Innsbrucku, stal se nakonec až do zániku monarchie prakticky jedinou obecně platnou normou. Je zjevné, že Marie Terezie osobně přikládala prokazování starobylosti šlechtictví zcela mimořádný význam. Opakovaně také upozorňovala na nutnost přísného dodržení *Ahnenprobe* prezidenta královské reprezentace a komory barona Netolického, který měl na starosti vedení přijímací agendy.³⁹⁾ Doložení původu prostřednictvím *Ahnenprobe* nakonec neprominula ani příslušnicím tak starobylých a vážených rodů, jako byli například Trauttmansdorffové, Schaffgotschové, Šternberkové, Lažanští nebo Kolovratové.⁴⁰⁾

Do Tereziánského ústavu šlechtičen dále směly být přijaty pouze dámy svobodné, alespoň 24 let staré a morálně bezúhonné. Protože se jednalo o institut s primárně zaopatřovacím účelem, patřila k nezbytným podmínkám také chudoba uchazečky. V tomto ohledu je však nutné zdůraznit, že se nejednalo o nemajetnost absolutní, která by dotyčnou šlechtičnu přímo ohrožovala na životě, ale o chudobu relativní, jež úzce souvisela s pojmem tzv. stavovsky přiměřeného způsobu života (*Standesgemäßheit*). Chudoba totiž byla v podobných případech posuzována vždy s ohledem na sociální status uchazečky, tedy optikou životní úrovně obvyklé na daném stupni šlechtické hierarchie. Chápání pojmu „šlechtická chudoba“ proto mohlo být značně široké a posouzení, zda konkrétní kandidátka podmínku nemajetnosti splňuje či nikoli, proto náleželo do výhradní kompetence císařovny jakožto prezentátorky. Jako primární indikátor nemajetnosti sloužila písemná vyjádření uchazeček či jejich rodin k vlastní ekonomické situaci, která tvořila nedílnou součást oficiálních žádostí o přijetí, adresovaných přímo císařovně.

Prohlášení o nemajetnosti zprvu mívala velmi prostou podobu. Například otec jedné z uchazeček, hraběnky Michnové z Vacinova, sdělil císařovně ve věci svých majetkových poměrů pouze tolik, že jej „*Bůh obdaril jedinou dcerou Marií Josefou, která je nyní vychovávána v klášteře voršilek na Novém Městě pražském, jinak však*

³⁷⁾ NA Praha, České gubernium – Komise pro Tereziánský ústav šlechtičen, Praha (dále ČG-TŠ), inv. č. 1, kart. 1, zásady prokazování šlechtického původu předků se schématem rodokmenu, nedatováno; NA Praha, ČG-TŠ, inv. č. 1, kart. 1, zásady předkládání tzv. dedukce, nedatováno.

³⁸⁾ ÖStA, Finanz- und Hofkammerarchiv, sign. SUS Patente 159.13, Sammlungen und Selekte, císařský patent Marie Terezie z 31. května 1766.

³⁹⁾ NA Praha, ČG-TŠ, inv. č. 1, kart. 1, výpis z císařského reskriptu z 24. března 1753.

⁴⁰⁾ NA Praha, ČG-TŠ, inv. č. 1, kart. 1, koncept listu prezidenta královské reprezentace a komory Václava Kazimíra Netolického z Eisenberga z 3. listopadu 1753.

Obr. 4: Schéma vykazování šlechtického původu 16 přímých předků, jehož předložení bylo nezbytnou podmínkou přijetí do Tereziánského ústavu šlechticů. F. JITSCHINSKY, *Kurze Darstellung der Gründung*.

není zajištěna žádnými prostředky“.⁴¹⁾ Také ve vyjádření manželů Lažanských, jejichž dcera Marie Anna⁴²⁾ byla do nadace uvedena v prosinci roku 1755 společně s prvními kapitulárnkami, se panovnice mohla dočíst, že se dotyční nacházejí v tíživé finanční situaci a svých devět dětí, „třebaže téměř bez prostředků, sami vychovávají ke cti Boží“.⁴³⁾ Manželé Lažanští se tehdy skutečně nenacházeli v nejlepších finančních poměrech, neboť správu hlavního rodového panství Manětín držela pevně v rukou matka hraběte, Marie Gabriela Lažanská, rozená Černinová, jež tehdy působila jako abatýše novoměstského Ústavu šlechticů U svatých Andělů.

Jako další ukazatel ekonomické situace uchazečky mohla sloužit rovněž informace o jejím případném osiření, a to zejména tehdy, zemřel-li otec, živitel rodiny. Dvojnásob to platilo v případech, kdy otec nezanechal žádného mužského dědice, a majorát přešel jeho smrtí na některého ze vzdálenějších příbuzných. Do ještě horší situace se mohla dívka dostat, pokud ztratila vedle otce i matku, která měla po manželově smrti obvykle zajištěn jistý příjem alespoň v podobě vdovského důchodu.⁴⁴⁾ To byl například případ Marie Anny Glatzové z Althausenu,⁴⁵⁾ pozdější

⁴¹⁾ NA Praha, ČG-TŠ, inv. č. 1, kart. 1, žádost hraběte Bohuslava Michny z Vacinova císařovně Marii Terezií o přidělení prebendy v pražském Tereziánském ústavu šlechticů jeho dceři Marii Josefě z 13. března 1753.

⁴²⁾ Marie Anna Lažanská z Bukové (1735–1800) byla dcerou Maxmiliána Josefa Lažanského († 1766) a Terezie, rozené z Lisova. Její babičkou byla Marie Gabriela Lažanská, rozená Černinová z Chudenic (1695–1758), abatýše Ústavu šlechticů U svatých Andělů na Novém Městě pražském. Teprve po její smrti roku 1758 zdědil Maxmilián Josef manětínské panství, kromě toho vlastnil ještě Rabštejn nad Střelou. Pozemkový majetek dále rozšiřoval jeho syn Prokop (1741–1804), jenž přikoupil statky Lubenec, Chyše, Kalec, Drahonice a Řepany. Kromě toho zastával Prokop řadu významných funkcí (působil jako nejvyšší dvorský soudí, nejvyšší purkrabí či nejvyšší kancléř). Marie Anna byla jmenována členkou hradčanské nadace již v březnu roku 1754, kdy jí bylo 19 let. Od roku 1796 až do své smrti zastávala hodnost děkany hradčanské nadace. NA Praha, TŠ, inv. č. 15, kn. 4, nová matrika kapitulárek Tereziánského ústavu šlechticů z roku 1895; Marie MÍRKOVÁ, *Inventář Rodinný archiv Lažanských z Bukové, Chyše (1625) 1630–1939*, Klášter 2011, s. 3–4, 15.

⁴³⁾ NA Praha, ČG-TŠ, inv. č. 1, kart. 1, žádost Maxmiliána Josefa a Terezie Lažanských císařovně Marii Terezií o přidělení prebendy v pražském Tereziánském ústavu šlechticů jedné z jejich dcer, 1753.

⁴⁴⁾ K otázce ekonomického zabezpečení ovdovělých šlechticů v raném novověku např. B. BASTL, *Tugend, Liebe Ehre*, s. 76–83; Martina SCHATTKOWSKY (ed.), *Witwenschaft in der Frühen Neuzeit. Fürstliche und adlige Witwen zwischen Fremd- und Selbstbestimmung*, Leipzig 2003.

⁴⁵⁾ Marie Anna Josefa Glatzová z Althausenu (1716–1796) byla druhorozenou dcerou rytíře Maxmiliána Amadea Glatze z Althausenu a Viktorie Anny, rozené Kropáčové z Krymlova. Členkou hradčanské nadace byla jmenována v roce 1755, kdy jí bylo 39 let. Od vstupu do ústavu šlechticů zastávala funkci představené, mezi lety 1766 až 1796 působila jako děkanka. NA Praha, TŠ, inv. č. 15, kn. 4, nová matrika kapitulárek Tereziánského ústavu šlechticů z roku 1895; Karel VAVŘÍNEK, *Almanach českých šlechtických a rytířských rodů MMXXVII*, Praha 2016, s. 165.

první děkanky hradčanského ústavu šlechticů, která ve své suplice uvedla, že ji „časná smrt milovaného otce uvrhla jako šestitýdenní dítě do značné osamělosti (...) a neočekávané úmrtí starostlivé matky v 9. roce věku do nejtruchlivější situace bez větších prostředků z dědictví“.⁴⁶⁾ Pro podobné situace, kdy se šlechtična ocitla nezaopatřená bez rodičů, si proto Marie Terezie ponechala právo snížit předepsanou věkovou hranici z 24 na 18 let.⁴⁷⁾ V porovnání s ústavem šlechticů v Brně, který přijímal již osmnáctileté dívky, a na Novém Městě pražském, kam se mohly hlásit dokonce dívky šestnáctileté, se přitom jednalo i tak o hranici relativně vyšší. Důvodem mohla být jak snaha císařovny podpořit skutečně potřebné svobodné šlechtičny, u nichž byla i vzhledem k vyššímu věku pravděpodobnost sňatku relativně nízká, tak úsilí o zamezení přílišné fluktuace mladých kapitulárek, která by se mohla negativně odrazit na klimatu v uzavřeném společenství neprovdaných dam.

Zprvu se zdálo, že také v případě podmínky předepsaného věku bude císařovnin postoj podobně nekompromisní, jako u dokládání starobylosti šlechtického původu. Ještě v průběhu roku 1753, kdy začaly přicházet první žádosti šlechticů o přijetí, dávala Marie Terezie jasně najevo, že v žádném případě nehodlá do nadace přijímat dívky mladší čtyřiaadvaceti, respektive osmnácti let. To se týkalo i již zmiňované uchazečky Marie Anny Lažanské, které bylo v době podání žádosti o přijetí do Tereziánského ústavu šlechticů pouhých 18 let. Její sestra byla dokonce ještě mladší. Oba rodiče sester Lažanských přitom byli stále naživu.⁴⁸⁾

Postupem času bylo však stále jasnější, že pouze zlomek přihlášených dam bude schopen splnit všechny císařovnou předepsané podmínky. Jak je patrné ze seznamu přijatých suplik, řada kandidátek měla potíže s prokazováním svého původu, jiné nesplňovaly právě podmínku dosažení minimální věkové hranice. Například svobodný pán Antonín Forgatsch se pokoušel do nadace umístit dvě ze svých čtyř dcer,⁴⁹⁾ přičemž starší Otýlii bylo teprve 14 a mladší Josefě dokonce pouhých 11 let.⁵⁰⁾ Také

⁴⁶⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 28, osobní doklady kapitulárek, Glatzová z Althausen Marie Anna Josefa, žádost Marie Anny Glatzové z Althausenu císařovně Marii Terezií o přidělení prebendy v pražském Tereziánském ústavu šlechticů, nedatováno.

⁴⁷⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 314, kart. 5, nadační stanovy pražského Tereziánského ústavu šlechticů z roku 1755, článek I.

⁴⁸⁾ NA Praha, ČG-TŠ, inv. č. 1, kart. 1, výpis z císařského reskriptu z 31. dubna 1753.

⁴⁹⁾ NA Praha, ČG-TŠ, inv. č. 1, kart. 1, seznam uchazeček o prebendy v Tereziánském ústavu šlechticů, nedatováno.

⁵⁰⁾ Svobodný pán Antonín Forgatsch († 1768) měl ze dvou manželství celkem osm dětí, čtyři syny a čtyři dcery. Všechny své dcery nakonec provdal – nejstarší Otýlie (1740–1790) si vzala Wolfa Františka Kaltschmidta z Eisenberga († 1786), mladší Josefa (* 1743) se rok po otcově smrti provdala za Jana Josefa Malovic z Malovic a Kosofe (1742–1799). *Genealogisches Taschenbuch der freiherrlichen Häuser auf das Jahr 1849*, Gotha 1849, s. 124; Roman VON PROCHÁZKA, *Genealogisches Handbuch erloschener böhmischer Herrenstandsfamilien*, München 1990, s. 92; Franz K. WIBGRILL, *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom*

kandidátka hraběnka Josefa z Küenburgu⁵¹⁾ měla se svými 13 lety k dosažení plnoletosti ještě daleko, nehledě na to, že ani nebyla sirotkem.⁵²⁾ Patrně pod vlivem nedostatečného počtu vhodných uchazeček se Marie Terezie nakonec rozhodla od poslední podmínky týkající se věku uchazeček zčásti upustit, a v užším výběru ponechala i mladší uchazečky, které se v ostatních ohledech jevily jako vhodné kandidátky. Přijetí do hradčanského ústavu se tak nakonec dočkala nejen teprve devatenáctiletá Marie Anna Lažanská, ale například i mladá hraběnka Johana Eleonora Krakovská z Kolovrat,⁵³⁾ která v okamžiku svého jmenování (v březnu 1754) ještě neoslavila sedmnácté narozeniny. Pravdou však je, že Johana Eleonora patřila bezpochyby k prominentním uchazečkám, neboť její otec, Filip Nerius Krakovský z Kolovrat, zastával v letech 1748 až 1770 post nejvyššího purkrabího a zároveň působil od roku 1755 jako první nadační komisař Tereziánského ústavu šlechticů.

Z prvních 28 kapitulárek se pod předepsanou věkovou hranicí nakonec nacházelo celkem 15 dam – je tedy zřejmé, že zásadní roli při rozhodování o obsazení hradčanských prebend hrály jiné faktory. Jednalo se v prvé řadě o zásluhy vůči panovnické rodině a státu, kterými se mohla prokázat buď sama kandidátka, nebo (výrazně častěji) její rodina a předci, a to navzdory tomu, že tato podmínka nebyla explicitně vyjádřena v žádném z oficiálních dokumentů. Státní prospěch byl v tomto ohledu ztotožněn s prospěchem těch šlechtických rodin, které prokázaly panovníkovi a státu služby nad rámec plnění tradičních povinností. Tuto skutečnost si

Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten III, Wien 1797, s. 478.

⁵¹⁾ Patrně se jednalo o dceru Františka Josefa z Küenburga (1716–1786), držitele mladovožického fideikomisu, který byl od roku 1738 ženatý s Marií Terezií z Firmian (1719–1790). Kromě několika dcer, jejichž jména genealogická příručka neuvádí, spolu manželé měli tři syny. Franz K. WIBGRILL, *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten V*, Wien 1804, s. 333.

⁵²⁾ NA Praha, ČG-TŠ, inv. č. 1, kart. 1, seznam uchazeček o prebendy v Tereziánském ústavu šlechticů, nedatováno.

⁵³⁾ Johana Eleonora Krakovská z Kolovrat (1737–1792) byla dcerou Filipa Neria Krakovského z Kolovrat († 1773), jenž zastával v letech 1748 až 1770 post nejvyššího purkrabího, a Anny Barbory, rozené Michnové z Vacinova († 1772). Otec byl vlastníkem Hořelic, Žizelic, Světlé nad Sázavou, Vrbic, Radovesnic, Hlaváčovy Lhoty a Veltrub. Dětský věk přežilo celkem šest Johaniných sourozenců. Pokračovatelem rodu se stal nejstarší bratr Leopold Vilém (1727–1809), který později zastával mj. funkce prezidenta dvorské komory, nejvyššího česko-rakouského kancléře a státního konferenčního ministra, další dva bratři zemřeli v mladém věku. Všechny čtyři sestry uzavřely sňatky s příslušníky hraběcích rodin. Johana Eleonora byla jmenována členkou hradčanské nadace již jako sedmnáctiletá v březnu 1754, do ústavu šlechticů byla slavnostně uvedena společně s dalšími 27 kapitulárkami v prosinci následujícího roku. V roce 1763 však na post členky nadace rezignovala a vstoupila do řádu karmelitánek, kde roku 1792 zemřela. NA Praha, TŠ, inv. č. 15, kn. 4, nová matrika kapitulárek Tereziánského ústavu šlechticů z roku 1895; F. K. WIBGRILL, *Schauplatz V*, s. 216.

dobře uvědomovaly i samotné uchazečky a jejich rodiny, poukázání na zásluhy jako přesvědčovací argument je proto možné sledovat v drtivé většině suplik.

Například pozdější první děkanka Marie Anna Glatzová z Althausenu v této věci vyzdvihla zejména účast svého zesnulého otce Maxmiliána Adama v nesčetných bitvách a obléháních za vlády císařovniných předchůdců Leopolda I., Josefa I. a Karla VI., „*kromě toho předsedal jako plukovník výboru při velitelství zemské milice v průběhu bavorského vpádu do Čech*“.⁵⁴⁾ Jiná z uchazeček, hraběnka Josefa Libštejnská z Kolovrat,⁵⁵⁾ uvedla, že „*hraběcí rodina Kolovratů vždy v civilních i vojenských záležitostech prokazovala Nejjasnějšímu rakouskému Arcidomu věrné a prospěšné služby, a i v budoucnu se je vynasnaží nadále prokazovat. (...) [Její] zesnulý bratr hrabě Kajetán Libštejnský z Kolovrat sloužil věrně a s velkou horlivostí u Jeho císařského a královského katolického Veličenstva Karla Šestého, Vašeho vysoce ctěného pana otce (...), jako páže a poté komoří a dvorský rada, a také jako komoří u Jeho nyní nejmilostivěji vládnoucího císařského Veličenstva*“.⁵⁶⁾ Také hrabě František Norbert z Trauttmansdorffu (1705–1786) neopomenul v suplice adresované císařovně vyjádřit naději, že panovnice „*ráčí s ohledem na služby, věrné a prospěšné prokazované [jeho] předky nejjasnějšímu rakouskému arcidomu,*“⁵⁷⁾ poskytnout některé z jeho dcer nadační podporu.⁵⁸⁾ Přidělení prebendy v nově vytvořené nadaci bylo Marií Terezií bezpochyby chápáno jako forma odměny těm šlechticům, kteří prokazovali

⁵⁴⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 28, osobní doklady kapitulárek, Glatzová z Althausen Marie Anna, žádost Marie Anny Glatzové z Althausenu císařovně Marii Terezií o přidělení prebendy v pražském Tereziánském ústavu šlechticů, nedatováno.

⁵⁵⁾ Josefa Kateřina Libštejnská z Kolovrat (1694–1772) byla dcerou Ferdinanda Leonarda Libštejnského z Kolovrat († 1725), který působil jako hejtman zateckého kraje, a Marie Anny, rozené z Walderode († 1718). Měla 12 sourozenců – v době, kdy se ucházela o místo v hradčanském ústavu šlechticů, však byla naživu pouze sestra Marie Anna, provdaná z Herbersteinu. Josefín bratr Jan Kajetán (1696–1729) krátce působil jako komoří lotrinského vévody. Žádný z bratrů neměl manželské potomky. Do hradčanské nadace nakonec Josefa Kateřina nebyla přijata. Dále <http://genealogy.euweb.cz/kolowrat/kolowrat2.html> [nahlíženo 13. února 2020].

⁵⁶⁾ NA Praha, ČG-TŠ, inv. č. 1, kart. 1, žádost Josefy Libštejnské z Kolovrat Marii Terezií o přidělení prebendy v pražském Tereziánském ústavu šlechticů z 16. května 1753.

⁵⁷⁾ NA Praha, ČG-TŠ, inv. č. 1, kart. 1, žádost Františka Norberta z Trauttmansdorffu o přidělení prebendy v pražském Tereziánském ústavu šlechticů jedné z jeho dcer z 10. dubna 1753.

⁵⁸⁾ Do Tereziánského ústavu šlechticů byla nakonec přijata nejstarší dcera hraběte Trauttmansdorffa z jeho prvního manželství s komtesou de Gavre, Marie Anna Florentina (1736–1788). Kromě ní měl hrabě Trauttmansdorff ještě syna Josefa Václava (* 1739) a dceru Marii Amálii (* 1741), která se později provdala za Františka Josefa Kinského (* 1739). Není bez zajímavosti, že druhou ženou Františka Norberta se stala Marie Anna z Herbersteinu (* 1723), jejíž mladší sestra Udalrika Paula (* 1736) byla od roku 1755 rovněž členkou pražského Tereziánského ústavu šlechticů. Marie Anna Florentina nakonec byla přijata do hradčanské nadace roku 1756, od roku 1785 zde působila jako druhá asistentka. NA Praha, TŠ, inv. č. 15, kn. 4,

panovníckému domu věrnost a loajalitu. Na tuto skutečnost ostatně poukázal také prezident královské reprezentace a komory baron Netolický ve svém projevu předneseném při příležitosti slavnostního otevření ústavu šlechticů v prosinci roku 1755.⁵⁹⁾

Mimořádný zájem císařovny o nově vytvořený institut odrážel nejen pečlivý výběr kapitulárek, ale také osobní starost o jeho blaho a dohled nad každodenními záležitostmi v pozdějších letech. O dění v ústavu šlechticů byla panovnice pravidelně informována prostřednictvím tzv. sboru představených dam (později byl tento sbor hierarchizován, v jeho čele stála děkanka zastupovaná podděkankou a dvěma asistentkami),⁶⁰⁾ který vytvořila ze čtyř nejstarších kapitulárek a který měl až do okamžiku dosazení abatyše jako hlavní představitelky vést interní nadační záležitosti v souladu s císařovnou vypracovanými stanovami. Společně se sborem představených se na správě nadace významně podílela ještě tzv. komise pro Tereziánský ústav šlechticů, jež se skládala ze dvou nadačních komisařů. Prvním komisařem byl vždy nejvyšší purkrabí, místo druhého komisaře, který se staral o hospodářské záležitosti ústavu, nebyl pevně spojen se žádným dvorským či státním úřadem.⁶¹⁾

Podrobné instrukce pro výkon úřadu představených císařovna vypracovala ještě před samotným otevřením ústavu šlechticů, v srpnu roku 1755. Dámy v nich pověřila vykonáváním dohledu nad dodržováním nadačních stanov kapitulou, vhodným způsobem vystupování i oblékání⁶²⁾ kapitulárek, a především svědomitým plněním stanovených náboženských povinností. Dále je oprávnila k udělování souhlasu ke krátkodobému opuštění nadační budovy (v těchto případech vybíraly také vhodný doprovod) a dohlížení na průběh všech návštěv. Představené společně vedly pravidelné schůze kapituly, na nichž projednávaly závažné otázky týkající se provozu nadace i případná provinění dam. Každoročně také císařovně zaslaly přehled o chování jednotlivých členek v uplynulém roce a informovaly ji, pokud došlo k uvolnění prebendy. V případě méně závažných přestupků proti nadačním stano-

nová matrika kapitulárek Tereziánského ústavu šlechticů z roku 1895; Gottlob Friedrich KREBEL, *Europäisches Genealogisches Handbuch*, Leipzig 1778, s. 258.

⁵⁹⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 314, kart. 5, písemný záznam projevu prezidenta královské reprezentace a komory a druhého nadačního komisaře Václava Kazimíra Netolického z Eisenberga při příležitosti instalace prvních hradčanských kapitulárek z 8. prosince 1755.

⁶⁰⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 314, kart. 5, druhý dodatek k nadačním stanovám z roku 1766.

⁶¹⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 1, kart. 1, nadační listina pražského Tereziánského ústavu šlechticů z 28. srpna 1755, bod VII; tamtéž, inv. č. 314, kart. 5, nadační stanovy pražského Tereziánského ústavu šlechticů z roku 1755, článek XXII.

⁶²⁾ Hradčanské kapitulárky se směly oblékat pouze do šatů černé barvy, které navíc nesměly být ušity ze sametu či atlasu. Povoleny byly nenápadné krajky a umírněně šperky (náhrdelníky, náušnice a prsteny), povinnou součástí oděvu tvořil samozřejmě nadační odznak. NA, TŠ, inv. č. 314, kart. č. 5, nadační stanovy pražského Tereziánského ústavu šlechticů z roku 1755, články XIII až XIV.

vám byly navíc oprávněny udělit dámě odpovídající trest v podobě soukromého či veřejného napomenutí, případně odejmout část prebendy ve prospěch chudých. Kromě toho se podílely i na výběru personálu a hospodářské správě nadace.⁶³⁾

Přijetí vedoucí funkce představovalo pro kapitulárky nepochybně prestižní záležitost. Vnější projevem této exkluzivity bylo jak finanční ohodnocení (zatímco řadové členky pobíraly rentu ve výši 600 zlatých ročně, členkám sboru představených náleželo o 200 zlatých více),⁶⁴⁾ tak přiznané společenské postavení na úrovni manželek tajných radů.⁶⁵⁾ Ostatní kapitulárky se naproti tomu musely spokojit se statusem žen c. k. komořích.⁶⁶⁾ Otázka hodnostního pořadí přitom byla pro urozené dámy velmi důležitá, neboť jejich společenské uznání se zpravidla neodvíjelo od úspěchu ve výkonu určité profese či úřadu, ale právě od zařazení ve dvorské hierarchii.⁶⁷⁾

Vazby předních představelek na císařský dvůr měly v mnoha případech osobní charakter. Marie Terezie s některými z nich udržovala pravidelný písemný styk, podrobně se zajímala o způsob vedení ústavu šlechtičen i dění v něm a neváhala do něj také aktivně zasahovat.⁶⁸⁾ V září roku 1760 dokonce pozvala všechny čtyři představené do Vídně na svatbu svého nejstaršího syna Josefa s parmskou princeznou Isabelou.⁶⁹⁾ Nejsilnější osobní vazbu si císařovna vytvořila k nejmladší člence sboru představených, k baronce Žofii Kláře Enzenbergové.⁷⁰⁾ Ta se stala členkou Tere-

⁶³⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 314, kart. 5, nadační stanovy pražského Tereziánského ústavu šlechtičen z roku 1755 s dodatkem s instrukcemi pro čtyři představené dámy z 28. srpna 1755.

⁶⁴⁾ Roku 1774 byla renta děkanky navýšena na 1200 zlatých za rok. Jednalo se o poměrně vysokou částku, například prebendistky sesterského Innsbruckého ústavu šlechtičen, který platil rovněž za velmi prestižní, pobíraly pouze 500 zlatých ročně, vrchní děkanka 1000 zlatých. M. ŽÁKOVÁ, *Tereziánský ústav šlechtičen na Pražském hradě*, s. 103, 149.

⁶⁵⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 314, kart. 5, instrukce císařovny Marie Terezie pro členky sboru představených dam ze 17. října 1757.

⁶⁶⁾ Tamtéž, nadační stanovy pražského Tereziánského ústavu šlechtičen z roku 1755, článek XVI.

⁶⁷⁾ Sylvia PALETSCHEK, *Adelige und bürgerliche Frauen (1770–1870)*, in: Elisabeth Fehrenbach (ed.), *Adel und Bürgertum in Deutschland 1770–1848*, München 1994, s. 159–185, s. 171.

⁶⁸⁾ Dopisy Marie Terezie děkance hradčanské nadace Marii Anně Glatzové z Althausenu z let 1756 až 1774 uloženy v NA Praha, TŠ, inv. č. 314, kart. 5.

⁶⁹⁾ Tamtéž, dopis Marie Terezie čtyřem nejstarším dámám pražského Tereziánského ústavu šlechtičen z 29. září 1760.

⁷⁰⁾ Žofie Klára Enzenbergová (1722–1795) byla dcerou Josefa Františka Xavera Enzenberga († 1742), dvorského maršálka brixenského knížete-biskupa, a Marie Magdaleny, rozené Fuchsové († 1764). Měla celkem čtyři sourozence, dva starší bratry a dvě mladší sestry. Pokračovatelem rodu se stal nejstarší z bratrů, mladší Ignác Antonín (* 1721) později působil jako děkan v Brixenu. Sestra Marie Anna (* 1724) se provdala, mladší Magdalena (* 1729) vstoupila do Ústavu šlechtičen v Sonneburgu. Žofie Klára se stala členkou hradčanské nadace v roce 1755 a zastávala zde hodnost členky sboru představených. V roce 1765 byla Marii Terezií povolána do vedení nově vzniklého Innsbruckého ústavu šlechtičen, kde získala funkci vrchní děkanky.

ziánského ústavu šlechticů jako třiatřicetiletá roku 1755 a ve funkci představené se osvědčila natolik, že se jí Marie Terezie rozhodla roku 1765 povolat do vedení nově vytvořeného ústavu šlechticů v Innsbrucku, kde baronka následně zastávala až do své smrti v roce 1795 post vrchní děkanky. Prátelské vazby baronky Enzenbergové k císařské rodině byly v dalších letech ještě posíleny – Marie Terezie ji dokonce zvala pravidelně do Schönbrunnu, aby zde strávila dovolenou.⁷¹⁾ Prátelský vztah Žofie Klára později udržovala také s arcivévodkyní Marií Alžbětou,⁷²⁾ abatyší Innsbruckého ústavu šlechticů, arcivévodkyně jí tykala, a dokonce z ní učinila svou nejvyšší hofmistryni.⁷³⁾

Poměrně záhy se však ukázalo, že ani bezesporu vynikající osobní vlastnosti představených nebudou dostatečnou kvalifikací pro to, aby dámy byly schopny udržet v ústavu šlechticů pořádek a kázeň plně v souladu s císařovninými nároky. Rozdílné představy některých kapitulárek o dodržování mravních zásad se brzy staly příčinou nespokojenosti panovnice. Již koncem ledna 1756, tedy necelé dva měsíce po slavnostním otevření institutu, musela Marie Terezie znovu připomenout Marii Anně Glatzové, aby pečlivěji dohlížela na dodržování zákazu návštěv bez vědomí představených.⁷⁴⁾ Situace se ale ani poté příliš nezlepšila, a tak byla panovnice v následujících letech nucena opakovaně přistupovat k provádění změn stávajících předpisů. Na císařovnin vkus rozvolněné poměry uvnitř nadace ji nakonec roku 1763 přiměly k obnovenému vydání nadačních stanov, v nichž kapitulárkám zakázala opouštět nadační budovu během adventu a půstu a výslovně v tomto období zapověděla konzumaci jídla mimo ústav šlechticů. Omezila také možnosti přijímání návštěv, pro které nově vyhradila pouze tři dny v týdnu mezi čtvrtou

Po roce 1766 působila v hradčanském ústavu jako druhá asistentka, prebendy se však musela o dva roky později vzdát, pravděpodobně z úsporných důvodů. NA Praha, TŠ, inv. č. 15, kn. 4, nová matrika kapitulárek Tereziánského ústavu šlechticů z roku 1895; Karl Friedrich Benjamin LEUPOLD, *Allgemeines Adels-Archiv der österreichischen Monarchie II*, Wien 1789, zde část I, s. 282.

⁷¹⁾ Srov. např. TLA Innsbruck, Damenstift Innsbruck, sign. II/2, kart. č. 3, dopisy Marie Terezie vrchní děkance Innsbruckého ústavu šlechticů Žofii Kláře Enzenbergové z 6. ledna 1770 a z 12. ledna 1771.

⁷²⁾ Arcivévodkyně Marie Alžběta (1743–1808) byla šestým dítětem Marie Terezie a Františka Štěpána Lotrinského. V mládí platila za krasavici, roku 1767 ale onemocněla neštovicemi, které zničily naděje na významný politický sňatek. Podobně jako její neprovdané sestry musela i Marie Alžběta po smrti své matky na nátlak bratra Josefa opustit Vídeň, na vlastní přání byla nakonec roku 1781 jmenována abatyší Innsbruckého ústavu šlechticů. B. HAMANNOVÁ, *Habsburkové*, s. 268–269; E. LANGER, *Die Geschichte des Adeligen Damenstiftes zu Innsbruck*, s. 64–83.

⁷³⁾ E. LANGER, *Die Geschichte des Adeligen Damenstiftes zu Innsbruck*, s. 72.

⁷⁴⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 314, kart. 5, zpráva Marie Terezie Marii Anně Glatzové z Althausenu z 29. ledna 1756.

Obr. 5: Článek XXVIII nadačních stanov z roku 1763 členkám nadace povoloval jednou týdně návštěvu operního představení či šlechtického plesu. Zapovězena byla účast na maškarních bálech a veřejných komediích. Výjimku představovaly akce s účastí císařského dvora, které kapitulárky směly navštěvovat bez omezení. *Satzungen für das ... adeliche weltliche Fräulen-Stift.*

a sedmou hodinou odpoledne, navíc pouze za přítomnosti některé členky sboru představených. V adventním a postním čase se připouštěly pouze dva návštěvní dny za týden a v průběhu konání pobožností bylo přijímání hostů zakázáno úplně. Doprovod členky sboru představených Marie Terezie nařídila také při veškerých jednodenních výletech šlechticů mimo Prahu.⁷⁵⁾

S přibývajícím věkem přistupovala zbožná a v mravních záležitostech nesmírně důsledná císařovna k dalšímu zpřísnování interních předpisů. V novém nařízení ke stanovám z roku 1774 kapitulárním zakázala navštěvovat divadelní představení bez doprovodu některé členky sboru představených či jedné z osmi císařovnou vybraných dam. Během produkce byly šlechtičny povinny zdržovat se pouze ve vlastních lóžích. Kromě toho panovnice zapověděla veškeré návštěvy u neurozených osob a také návštěvy veřejných zahrad s výjimkou Valdštejnské a Buquoyské. Opustit nadační budovu bylo nově dovoleno pouze za doprovodu některé z pověřených kapitulárek, šlechticnám navíc vznikla povinnost předem nahlásit, kam a s kým jdou. Další omezení se týkalo mužských návštěv, které císařovna povolila pouze s vědomím představených a za přítomnosti dalších nejméně dvou členek nadace v určených časech a místnostech. Dále Marie Terezie dámám zakázala přijímat a odesílat korespondenci jiným způsobem než prostřednictvím představených, například za pomoci služebnictva. Zcela zásadní změnou pak bylo zavedení povinnosti absolvovat jednoroční zkušební období. Poté, co byla šlechtična přijata do společenství kapitulárek, měla pobírat pouze polovinu obvyklé renty, a teprve prokázala-li, že je schopna dodržovat předepsaná pravidla, stala se po uplynutí jednoho roku řádnou členkou nadace.⁷⁶⁾

Největší příčinou císařovny nespokojenosti byla zejména otázka způsobu plnění předepsaných náboženských povinností. Třebaže byl hradčanský ústav šlechticů založen jako čistě světský institut, tvořilo právě plnění náboženských úkonů mimořádně důležitou součást každodenního života jeho členek. V nadačních stanovách z roku 1755 byla hradčanským kapitulárním předepsána chórová povinnost, tedy povinnost společné denní modlitby církve (liturgie hodin, modlitby breviáře), která se skládala z několika modliteb rozvržených během celého dne. Dámy se účastnily každodenních mší, sloužených v kapli Všech svatých. Breviář každý den sborově odříkávaly o Velikonocích, Letnicích, na Vánoce a 8. prosince (na svátek Neposkvrněného početí Panny Marie, který byl zároveň výročím otevření ústavu), jej sborově zpívaly. O páté hodině odpolední se šlechtičny měly modlit ještě růženec a loretánské litanie za císařskou rodinu, její živé i mrtvé členy. Dále Marie Terezie zavedla povinnost pravidelně přistupovat ke zpovědi, a to přinejmenším na Zelený

⁷⁵⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 314, kart. 5, obnovené nadační stanovy pražského Tereziánského ústavu šlechticů z roku 1763, články IX, XLIII a XLIV.

⁷⁶⁾ Tamtéž, nové nařízení ke stanovám z 20. května 1774.

čtvrtek, na svátek Božího Těla, první den Vánoc, první den svatodušních svátků a ve dny, které připadaly na svátky vybraných světic (včetně 8. prosince) – za tímto účelem dámám poskytla dva zpovědníky, příslušníky jezuitského řádu.⁷⁷⁾ Zpovědi mělo následovat svaté přijímání a o nedělích a svátcích byly dámy povinny absolvovat slavnou mši a kázání. Pobožností se kapitulárky účastnily každý den a bylo nutné je vykonávat i v době nepřítomnosti v ústavu šlechtičen, a to v místě, kde dotyčná právě pobývala. Omluvou za neúčast na náboženských aktivitách mohla být pouze nemoc či jiný mimořádně závažný důvod, absence byla navíc povolena výhradně po předchozím schválení ze strany vedení. Kromě toho se šlechtičny musely modlit za uzdravení nemocných kapitulárek a také v případě úmrtí členky nadace, příslušníka vládnoucí rodiny a v den výročí smrti zakladatelky.⁷⁸⁾

Uvedené penzum duchovních povinností plně odráželo jak dobovou představu o silném náboženském cítění ideální šlechtičny, tak mimořádnou zbožnost samotné císařovny, která způsob plnění náboženských předpisů pečlivě sledovala. Představy Marie Terezie a mnohých kapitulárek se však v tomto směru poněkud rozcházeły. Starosti císařovně působily zejména některé mladé kapitulárky, které se – jak se císařovně doneslo – „*zcela bezdůvodně neúčastní chórových modliteb a část z nich se proti dobrým mravům navrací velmi pozdě ze společnosti*“.⁷⁹⁾ Panovnice proto nařídila, „*aby byl také tento nešvar odstraněn, a dáma, která se bez závažné příčiny a bez lékařem vydaného potvrzení vzdálí z chóru, přijde o čtvrtinu své prebendy*“.⁸⁰⁾ Je ovšem pravdou, že vyhýbání se náboženským povinnostem kvůli světským zábavám rozhodně nebylo specifikem hradčanských kapitulárek. Počátkem 70. let 18. století se s podobnými potížemi potýkala například i tereziánská nadace v tyrolském Innsbrucku; Marie Terezie tehdy doporučila zdejšímu nadačnímu komisaři, aby ústav častěji navštěvoval a na dámy v tomto ohledu lépe dohlížel, kromě toho kapitulárkám zaslala osobním darem modlitební knihy, aby podnítila jejich zbožnost.⁸¹⁾

Právě kontroverze kolem plnění náboženských povinností se nakonec staly v roce 1763 bezprostředním důvodem pro nové vydání nadačních stanov, v nichž panovnice přesněji vymezila, jakých náboženských obřadů jsou dámy povinny se

⁷⁷⁾ Po zrušení jezuitského řádu působili při hradčanské nadaci v roli kaplanů a zpovědníků příslušníci řádu kapucínů. Srov. např.: *Schematismus für das Königreich Böhmen auf das Schaltjahr 1820*, Prag 1820, s. 432.

⁷⁸⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 314, kart. 5, nadační stanovy pražského Tereziánského ústavu šlechtičen z roku 1755, články III až XII.

⁷⁹⁾ Tamtéž, zpráva nejvyššího purkrabího a prvního nadačního komisaře Filipa Neria Krakovského z Kolovrat sboru představených dam Tereziánského ústavu šlechtičen z 20. srpna 1763.

⁸⁰⁾ Tamtéž.

⁸¹⁾ E. LANGER, *Die Geschichte des Adelligen Damenstiftes zu Innsbruck*, s. 59–60.

účastnit.⁸²⁾ Její snahy vštípit kapitulárním přísnou zbožnost a kázeň však vzaly zase brzy po nástupu jejího syna Josefa II., který veškerá nařízení připomínající klášterní klauzuru považoval za zbytečná, a tak je jednoduše zneplatnil. V roce 1781 například zrušil povinnost dam vracet se do desáté hodiny večerní domů, stejně jako zákazy „*opouštět ústav šlechticů v době adventu a půstu, jíst o nedělích a svátcích mimo budovu nadace (...) a tak podobně*“.⁸³⁾ Přesnější vymezení pravidel Josef ponechal na uvážení sboru představených. Roku 1789 zrušil císař také povinnost absolvovat roční zkušební období.⁸⁴⁾ Uvolnění přísných pravidel mělo (patrně také v souvislosti s vysokým věkem a ubývajícím silami děkanky Glatzové) za následek další rozvolnění morálky zejména mezi mladými kapitulárnkami; k obnovení pořádku nakonec došlo teprve po Josefově smrti, kdy předpisy obsažené v nadačních stanovách z roku 1763 vstoupily opět v platnost.⁸⁵⁾

Zajímavou a doposud zcela neprobádanou oblast historického výzkumu představuje otázka reflexe členství v dalších životech hradčanských kapitulárek poté, co nadaci opustily. Z ústavu šlechticů bylo možné vystoupit tehdy, získala-li dáma jiné stavovsky přiměřené zajištění, například vstupem do řeholního řádu, do dvorské služby či uzavřením sňatku. Poslední z uvedených možností byla jednoznačně nejčastějším důvodem odchodu z instituce; z prvních 28 přijatých kapitulárek se provdalo celkem devět dam, u šlechticů přijatých do roku 1760 se sňatečnost pohybovala dokonce nad hranici 40 procent.⁸⁶⁾ Lze předpokládat, že kontakty mezi stávajícími a bývalými členkami přetrvávaly díky přátelským či příbuzenským vazbám i po opuštění nadace, podrobnější rozpracování této problematiky je však podmíněno dalším výzkumem, zejména pramenů osobní povahy ve šlechtických rodových archivech. V souvislosti s tématem předkládané stu-

⁸²⁾ Základem zůstala chórová modlitba breviáře, která začínala v zimě (od svátku Všech svatých 1. listopadu do Velikonoc) v osm a v létě v sedm hodin, kdy byly zahájeny první mše, chórová modlitba, matutinum a laudy (ranní chvály). V 10 hodin následovaly prima a tercie, po nich poslech druhé mše, následně sexta a nona a třetí mše. O nedělích a svátcích probíhalo po chórové modlitbě ještě kázání. Další část pobožnosti začínala ve tři hodiny odpoledne chórovou modlitbou a pokračovala nešporami a kompletářem. Následovala modlitba růžence a lorelánské litanie. Kromě toho Marie Terezie nově zavedla také povinnost modlit se v době války za panovníka a odříkat pětkrát Otčenáš. Pobožnosti tradičně zakončovala modlitba Ave Maria. NA Praha, TŠ, inv. č. 314, kart. 5, obnovené nadační stanovby pražského Tereziánského ústavu šlechticů z roku 1763, články III až XII.

⁸³⁾ Tamtéž, zpráva nejvyššího purkrabího a prvního nadačního komisaře Karla Egona z Fürstenberga sboru představených dam Tereziánského ústavu šlechticů z 1. února 1781.

⁸⁴⁾ Tamtéž, zpráva nejvyššího purkrabího a prvního nadačního komisaře Ludvíka Cavrianiho sboru představených dam Tereziánského ústavu šlechticů z 26. února 1789.

⁸⁵⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 315, kart. 6, protokol při příležitosti opětovného rozdělení hradčanského a novoměstského ústavu šlechticů, nedatováno.

⁸⁶⁾ M. ŽÁKOVÁ, *Tereziánský ústav šlechticů na Pražském hradě*, s. 255–256.

die vyvstává rovněž otázka, zda sama císařovna Marie Terezie vstupovala z pozice patronky do dalších životů bývalých členek nadace. Že tomu tak někdy skutečně bylo, naznačuje případ hradčanské kapitulárky Kateřiny Evy Metternichové (1732–1781).⁸⁷⁾ Kateřina Eva byla druhorozenou dcerou hraběte Emericha Metternicha a do Tereziánského ústavu šlechticů byla přijata v roce 1756, kdy jí bylo 24 let. Členkou nadace se později stala rovněž její mladší sestra Korona Antonie (1736–1812). V listopadu roku 1759 se Kateřina Eva provdala za o více než 30 let staršího hejtmána císařské armády barona Alberta Gabelkova (narozen roku 1700) a porodila mu tři děti. Ve druhé polovině 60. let 18. století Gabelkovenovi upadli do hluboké finanční krize, z níž Albert hledal východisko v podobě postoupení své důstojnické šarže za částku 22 000 zlatých, k čemuž však císařovna Marie Terezie odmítla dát svolení.⁸⁸⁾

Kateřina Eva se následně na panovnici obrátila s prosbou, aby jí poskytla mimořádnou finanční výpomoc ve formě renty z prostředků pražské tereziánské nadace. Žádost se pokusila podpořit právě odkazem na svou dřívější příslušnost k tomuto institutu. Jednalo se o zcela nestandardní požadavek, neboť samotné členství v ústavu šlechticů nezakládalo žádný nárok na podporu do budoucna.⁸⁹⁾ Hraběnka argumentovala v prvé řadě svým příkladným chováním v ústavu šlechticů, díky kterému byla údajně „vždy vyznamenávána [císařovninou] nejvyšší přízní, kterou by [jí nyní Marie Terezie] (...) mohla tímto způsobem také skutečně prokázat, čímž ale vůbec nemá být řečeno, že by se [tato milost] měla prokazovat každé [bývalé kapitu-

⁸⁷⁾ Kateřina Eva Metternichová (1732–1781) byla dcerou hraběte Emericha Karla Metternicha († 1765) a Eleonory Antonie, rozené Buttlerové († 1762). Její starší bratr Josef František Kazimír (* 1729) vstoupil do císařské armády a později se usadil v Tyrolsku. Sestra Františka Antonie (* 1722) se stala manželkou barona Jana Frederika Gelhorna, mladší Korona Antonie (1736–1812) byla přijata jako kapitulárka pražského Tereziánského ústavu šlechticů. Kateřina Eva se stala členkou hradčanské nadace v únoru 1756. O tři roky později se provdala za o více než 30 let staršího barona Alberta Gabelkova. Manželům se narodili dva synové, František Antonín a František Josef, kteří později vstoupili do císařské armády, a dcera Ludovika Josefa, provdaná za hraběte Rudolfa Šporka. NA Praha, TŠ, inv. č. 15, kn. 4, nová matrika kapitulárek Tereziánského ústavu šlechticů z roku 1895; Franz K. WIBGRILL, *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten III*, Wien 1797, s. 199.

⁸⁸⁾ NA Praha, Rodinný archiv Metternichů – Starý archiv, Kinder des Reichsgrafen Emmerich Carl v. Metternich Winnenburg, inv. č. 3197, dopis Kateřiny Evy Gabelkovenové svému bratranci Františku Jiřímu Metternichovi, nedatováno.

⁸⁹⁾ Pouze některé ženské šlechtické nadace vyplácely svým svěřenkyním zvláštní příspěvek jako věno. Prebendistkám pražského Tereziánského ústavu šlechticů žádný takový příspěvek nenáležel a rovněž výplatu věna zajišťovaly jejich rodiny. Srov. NA Praha, TŠ, inv. č. 331, kart. 7, svatební smlouvy členek Tereziánského ústavu šlechticů v Praze z let 1756 až 1789.

larce]“.⁹⁰⁾ Je nepravděpodobné, že by panovnice Kateřině Evě požadovanou rentu skutečně poukázala, svou milost vůči její rodině však nakonec přeci jen projevila, když nechala na vlastní náklady zapsat Kateřinina druhorozeného syna Františka Josefa na Tereziánskou vojenskou akademii ve Vídeňském Novém Městě.⁹¹⁾

Posledním faktorem, který významnou měrou posiloval osobní zájem císařovny Marie Terezie o hradčanský ústav šlechtičen, byla skutečnost, že úřad jeho přední představitelky (abatyše) vyhradila příslušnicím vlastní rodiny, arcivévodkyním. Původně Marie Terezie vybrala pro tento úřad druhou ze svých dcer, arcivévodkyni Marii Kristýnu,⁹²⁾ která v rodině platila za matčinu oblíbenkyni. „*Musela jsem slíbit, že pošlu do Prahy jednu dívku,*“ psala císařovna v září 1754 v dopise své tehdy třináctileté dceři, „*a když mě požádali o nějakou, která nebude ještě dítě, nezbyvá nikdo než Vy. Mariannu,*⁹³⁾ *nejstarší ze všech, nemohu dát; Alžběta*⁹⁴⁾ *je ještě příliš dítě, takže jsem slíbila Vás; doufám, že mě neodmítnete*“.⁹⁵⁾

Jmenování arcivévodkyně Marie Kristýny abatyši se však nakonec nikdy neuskutečnilo. Příčinu je možné hledat jak v určitém odsunutí nadace z centra pozornos-

⁹⁰⁾ NA Praha, Rodinný archiv Metternichů – Starý archiv, Kinder des Reichsgrafen Emmerich Carl v. Metternich Winneburg, inv. č. 3196, dopis Kateřiny Evy Gabelkovenové svému bratranci Františku Jiřímu Metternichovi z 24. února 1768.

⁹¹⁾ NA Praha, Rodinný archiv Metternichů – Starý archiv, Kinder des Reichsgrafen Emmerich Carl v. Metternich Winneburg, inv. č. 3197, dopis Kateřiny Evy Gabelkovenové svému bratranci Františku Jiřímu hraběti Metternichovi z 3. února 1772.

⁹²⁾ Arcivévodkyně Marie Kristýna (1742–1798) byla pátým dítětem Marie Terezie a Františka Štěpána Lotrinského. Na svět přišla 13. května, v den pětadvacátých narozenin své matky, která ji upřednostňovala před ostatními dětmi, což u ostatních sourozenců vyvolávalo žárlivost. Blízký vztah pojil Marii Kristýnu s její švagrovou Isabelou, manželkou bratra Josefa. Jako mladá dívka se Marie Kristýna zamilovala do Alberta Kazimíra, syna saského kurfiřta Fridricha Augusta II. (jako polského krále Augusta III.), za něhož se roku 1766 provdala. Manželství bylo považováno za velmi šťastné. Jediná dcera, která se ze svazku narodila, však zemřela v dětství. Ještě před uzavřením sňatku učinila Marie Terezie Alberta místopředsedou v Uhrách. Po císařovnině smrti jmenoval Josef II. sestru a jejího manžela místopředsedou v Rakouském Nizozemí, avšak bez politické zodpovědnosti. Po vypuknutí revoluce roku 1789 museli manželé uprchnout, neboť je obyvatelé činili spoluodpovědnými za porušování ústavy. Později se do Rakouského Nizozemí vrátili, avšak po vpádu Francouzů roku 1792 museli zemi natrvalo opustit. B. HAMANNOVÁ, *Habsburkové*, s. 293–294; Friedrich WEISSENSTEINER, *Dcery Marie Terezie*, Praha 2005, s. 49–88.

⁹³⁾ Arcivévodkyně Marie Anna (1738–1789), nejstarší dcera Marie Terezie, která se později skutečně stala první abatyší Tereziánského ústavu šlechtičen v Praze. Důvody, které císařovně v tomto okamžiku bránily jmenovat nejstarší dceru abatyší, nebyly bližze specifikovány.

⁹⁴⁾ Arcivévodkyně Marie Alžběta (1743–1808), budoucí abatyše Innsbruckého ústavu šlechtičen, tehdy jedenáctiletá.

⁹⁵⁾ Dopis Marie Terezie arcivévodkyni Marii Kristýně ze 4. září 1754, publikováno v: Alfred von ARNETH, *Geschichte Maria Theresia's VII*, Wien 1876, s. 533, pozn. 343.

ti panovnice, tehdy plně vytižené probíhající sedmiletou válkou, tak především ve skutečnosti, že císařovna i její manžel spatřovali jako zastánci sňatkové politiky budoucnost svých dcer spíše na některém z panovnických dvorů než v čele hradčanského ústavu. Pro Marii Kristýnu měl její otec ostatně již vybraného ženicha – Benedikta Savojského, nejmladšího syna své sestry Alžběty Terezie. Marie Kristýna se ale jako mladá dívka zamilovala do syna saského kurfiřta a polského krále Alberta Kazimíra a hodlala se za něj provdat. Sňatek se nakonec uskutečnil až po smrti Františka Štěpána v dubnu roku 1766, kdy se v čele hradčanského ústavu šlechticů již nacházela jiná z arcivévodkyň, Kristýnina starší sestra Marie Anna.⁹⁶⁾

„Marianna“, jak se arcivévodkyni v rodině přezdívalo, byla považována za všestranně talentovanou dívku – dobře kreslila, zpívala a tančila, na tehdejší dobu neobvyklá byla také její záliba v přírodních vědách a numismatice. Přesto zůstávala stále svobodná. Příčinou byl patrně její málo přitažlivý zevnějšek – její tělo hyzdil hrb, vytvořený v důsledku těžkého zápalu plic prodělaného roku 1757 a následné vleklé tuberkulózy páteře. Na císařském dvoře pojil arcivévodkyni blízký vztah zejména s jejím otcem Františkem Štěpánem, s nímž sdílela jak zájem o přírodní vědy, tak vášeň pro lov a hazardní hry. Po jeho smrti roku 1765 se Mariannina pozice v rodině velmi zkomplikovala. Její každodenní život začaly stále více poznamenávat spory se sourozenci, zvláště s nejstarším bratrem Josefem,⁹⁷⁾ a ty se také patrně staly hlavním důvodem císařovna rozhodnutí postavit svou nejstarší dceru do čela ústavu šlechticů v Praze. Oficiální jmenování se uskutečnilo 2. února 1766 v Zrcadlovém sále vídeňského Hofburku. Průběh aktu zaznamenala jedna z jeho účastnic, děkanka tereziánské nadace Marie Anna Glatzová, ve svém projevu předneseném o několik dní později před hradčanskými kapituláry.⁹⁸⁾ Uvedení první abatýše do úřadu následně mělo být završeno cestou arcivévodkyně do Prahy, kde měla být představena kapitule a veřejně složit přísahu.⁹⁹⁾ K tomu však navzdory veškerým očekáváním nikdy nedošlo.

Nepochybně nebylo úmyslem Marie Terezie učinit z úřadu abatýše Tereziánského ústavu šlechticů pouze čestnou funkci, jak dokládají také četné stavební úpravy provedené v objektu Pražského hradu v souvislosti s očekávaným příchodem Ma-

⁹⁶⁾ K osobnosti arcivévodkyně Marie Anny (1738–1789) podrobněji: Amélie ENGELS, *Maria Anna, eine Tochter Maria Theresias: 1738–1789*, dizertace Universität Wien, Wien 1964; F. WEISSENSTEINER, *Dcery Marie Terezie*, s. 28 an.

⁹⁷⁾ Tamtéž, s. 37.

⁹⁸⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 316, kart. 6, písemný záznam projevu děkanky Tereziánského ústavu šlechticů Marie Anny Glatzové z Althausenu před hradčanskými kapituláry z 19. února 1766.

⁹⁹⁾ NA Praha, TŠ, inv. č. 314, kart. 5, nadační stanovy pražského Tereziánského ústavu šlechticů z roku 1755, článek XXI.

rie Anny do Prahy.¹⁰⁰⁾ Císařovna však správně tušila, že přimět dceru opustit vídeňský dvůr nebude snadné.¹⁰¹⁾ Hlavním důvodem měly být Marianniny obavy z negativního vlivu zdejšího drsného podnebí na její zdravotní stav. Roku 1768 se z tohoto důvodu uvažovalo dokonce o přesunu arcivévodkyně na post abatyše v tyrolském Innsbrucku. Sama Marie Anna však měla v úmyslu odjet do Klagenfurtu a žít zde v těsném spojení s klášteřem alžbětinek, který si zamilovala během návštěvy v polovině 60. let 18. století. Marie Terezie s dceřiným plánem sice zprvu nesouhlasila, nakonec ale ustoupila a dala pokyn k výstavbě paláce na klagenfurtském předměstí. I přes velmi napjaté vztahy v císařské rodině nakonec Marianna setrvala na vídeňském dvoře až do matčiny smrti roku 1780. Poté se přestěhovala do Klagenfurtu, kde vedla čilý společenský život, věnovala se charitě a dále rozvíjela své vědecké zájmy, aniž byla formálně zbavena své abatyšské hodnosti.¹⁰²⁾

Ve funkci patronky Tereziánského ústavu šlechticů na Pražském hradě působila císařovna Marie Terezie bezmála čtvrt století. V tomto období se hradčanská nadace etablovala jako nejprestižnější dámský šlechtický zaopatřovací institut habsburské monarchie, v němž našly nejen ekonomické, ale také sociální zajištění desítky dam z předních domácích i zahraničních šlechtických rodů. Výsadní postavení hradčanského ústavu bylo určeno jeho exkluzivním charakterem, jenž se odvíjel jak od poměrně přísných podmínek přijetí a mimořádně výše poskytované podpory, tak především od skutečnosti, že se jednalo o panovnický institut. Jeho vznik souvisel se snahami císařovny Marie Terezie mírnit nepříznivou hospodářskou situaci šlechty, tradiční opory panovnické pomoci, a to primárně té její části, která prokázala zásluhy o stát. Konkrétním úkolem nově vytvořené instituce pak bylo tlumit dopady selhání tradičního systému mezigeneračního přesunu šlechtického rodového majetku, jenž znevýhodňoval ženské potomky. Mecenášskou motivací je možné spatřovat v tradičních křesťanských ideálech pomoci bližním, po staletí pevně zakotvených ve šlechtické mentalitě, současně je však rozdělování panovnické podpory nutné chápat i jako jeden z nástrojů k zajištění loajality šlechtické obce vůči panovníkovi a vládnoucí dynastií.

¹⁰⁰⁾ Budova Tereziánského ústavu šlechticů nedisponovala odpovídajícími reprezentativními prostory, které by mohly sloužit jako apartmá členky panovnické rodiny, proto bylo zapotřebí vybudovat průchod mezi Rožmberským a královským palácem, kterým se arcivévodkyně mohla kdykoli přemístit ze svého apartmá přímo do ústavu. A. ENGELS, *Maria Anna*, s. 28; F. JITSCHINSKY, *Kurze Darstellung*, s. 9.

¹⁰¹⁾ V tomto duchu se Marie Terezie vyjádřila například v dopise adresovaném své přítelkyni Žofii Kláře Enzenbergové: „*Chudák má dcera Marianna mi dělala velké starosti (...), je sice už trochu lepší, ale ještě ne zcela zdravá; nemyslím, že se tak brzy bude uvažovat o tom, že někdy půjde do Prahy*“, dopis císařovny Marie Terezie vrchní děkance Innsbruckého ústavu šlechticů Žofii Kláře Enzenbergové z 19. října nebo listopadu 1765, publikováno v: A. VON ARNETH, *Geschichte Maria Theresia's X*, s. 27.

¹⁰²⁾ A. ENGELS, *Maria Anna*, s. 76 an; F. WEISSENSTEINER, *Dcery Marie Terezie*, s. 38 an.

Z pozice patronky hradčanského ústavu šlechticů vyvíjela Marie Terezie poměrně čilou aktivitu. Osobně se podílela na organizačních záležitostech při samotném vzniku nadace i na jejím každodenním provozu. Mimořádnou péči věnovala zejména vlastnímu výběru tereziánských kapitulárek – v přijímacím procesu přitom zohledňovala jak rodinnou a finanční situaci kandidátek, tak především prokázané zásluhy jejich rodin o stát a panovnickou dynastii. Odkazy na zásluhy rodinných příslušníků je proto možné sledovat v drtivé většině suplik. Detailnější rozpracování problematiky volených strategií usilování o nadační podporu, jež je podmíněno mimo jiného provedením podrobného rozboru původu šlechticů z hlediska sociálního i materiálního, obsahuje široký badatelský potenciál. Ke klíčovým podmínkám přijetí dále patřilo prokázání starobylosti šlechtického původu, které zaručovalo zachování společenské výlučnosti institutu.

Chod ústavu šlechticů panovnice řídila prostřednictvím nadační správy, sboru představených dam, s jehož členkami udržovala intenzivní písemný kontakt. V některých případech měly osobní vazby mezi Marií Terezií a předními představitelkami dokonce přátelský charakter. Císařovna, vedena snahou zajistit prebendistkám optimální podmínky pro jejich další existenci, osobně vykonávala dohled nad každodenními nadačními záležitostmi, především pokud šlo o dodržování předepsaných pravidel chování a plnění náboženských povinností, jež je ostatně možné považovat za věrný odraz morálních a náboženských hodnot samotné zakladatelky. Navzdory tomu, že císařovny kroky byly vedeny bezpochyby těmi nejlepšími úmysly, nesetkávala se její nařízení ze strany členek kapituly vždy s pochopením. Tato skutečnost následně vedla ke zpříšňování stávajících předpisů. V tomto směru je ovšem nutné mít na paměti, že okamžikem přijetí ústav šlechticů přejímala tradiční roli rodiny jako vrchního strážce dívčiny dobré pověsti, která tvořila společně s bezchybným původem, věnem a krásou nejdůležitější kapitál urozené ženy na sňatkovém trhu.

Současně nadace svým svěřenkyním garantovala zajištění morálně bezúhonného a bezpečného prostředí, neboť případná vážnější mravní pochybení mohla snadno ohrozit pověst jak celé instituce a jejich členek, tak samotné panovnické rodiny, s níž byl ústav úzce spjat mimo jiné i díky osobnosti své abatyše, kterou byla jedna z arcivévodkyň. Právě abatyše představovala nejvýznamnější pojítko mezi hradčanským institutem a císařským domem, a to navzdory tomu, že první z členek představek, arcivévodkyně Marie Anna, svěřený úřad vykonávala pouze jako čestnou funkci. Smrt Marie Terezie v listopadu roku 1780 předznamenala konec „zlaté éry“ Tereziánského ústavu šlechticů. Kdysi pevné osobní vazby mezi členkami nadace a panovníkem již nebyly nikdy obnoveny a následující období, poznamenané dramatickými událostmi koaličních válek a vleklou hospodářskou krizí, navíc přineslo také citelné zhoršení ekonomického postavení tereziánské nadace i všech jejích kapitulárek.

Michaela Ž á k o v á

“(...) and thus her Majesty most graciously orders this malady to be eradicated as well”

Empress Maria Theresa as a Patroness of the Theresian Foundation for Noblewomen in Prague

SUMMARY

The Theresian Foundation for Noblewomen located in the former Rosenberg Palace at the Prague Castle was opened in December 1755 when the first 28 female members were initiated into the Foundation. During the following period, the Foundation established itself as the most prestigious care giving institution for noblewomen in the territory of the Habsburg Monarchy, in which dozens of ladies of noble birth coming from leading noble families found both economic and social security. The Foundation at Hradčany had a specific position in the life of its foundress and patroness Empress Maria Theresa (it was the very first sovereign foundation of its kind). As regards the patroness's motivation, there was not only the usual motivation (especially religious and humanitarian sentiments), but mostly the strong psychological potential of the Foundation, for the granting of the patronage support was merit-based and a female applicant's family had to prove its contribution to the state, or more precisely to the ruling family. There were also other important preconditions for being accepted, namely an official proof of antiquity of candidates' noble origin, moral integrity, a status of an unmarried woman and destitution – however, destitution was always judged with respect to candidates' social status; that is seen from the perspective of a living standard usual for a given level of the hierarchy of the nobility.

Empress Maria Theresa's personal interest in the newly created Foundation was reflected not only in the careful selection of its female members, but also in her later overseeing of its routine functioning. The Empress received information about events within the Foundation through the so-called body of superior ladies which she had entrusted with the running of the Foundation – it was supposed to be run in accordance with personal instructions by the Empress and with the statutes of the Foundation. Maria Theresa even maintained friendly personal ties with some members of the body of superior ladies. However, the Empress was repeatedly dissatisfied, because the ladies enrolled in the Foundation often violated its rules, especially when it came to upholding strict moral principles and fulfilling the prescribed religious duties. She tried to counter the possible negative impacts of

certain ladies' offences against morale on the Foundation and on its other members through tightening the existing rules and issuing new rules. The importance of the Foundation in the life of Maria Theresa was also significantly strengthened by the fact that she had decided that it should be headed by her eldest daughter, Archduchess Marie Anna. She became the first archduchess-abbes of the Foundation, yet despite all expectations, she held the entrusted office only as an honorary function.

Translated by Daniela Reischlová

III

LITERATURA

James E. KELLY – Hannah THOMAS (edd.), Jesuit Intellectual and Physical Exchange between England and Mainland Europe, c. 1580-1789: „The world is our house“?, Leiden–Boston, Brill 2019, 371 s.

Hranice království a jiných panství byly v raném novověku místem střetu i obohacení, něčím, co na jednu stranu rozděluje a na druhou stranu spojuje. Vždy ale byla také uskupení, která svou povahou tyto více či méně pomyslné linie překonávala; nebo se o to přinejmenším pokoušela. Příkladem jsou řeholní řády a v rámci recenzované publikace *Tovaryšstvo Ježíšovo*.¹⁾ Motto „*Naším domovem je svět*“ z titulu sborníku je citací jednoho z prvních jezuitů, Jerónima Nadala (1507–1580) a mělo vyjadřovat i způsob života tohoto řádu, který na rozdíl od jiných nebyl vázán na určité místo (klášter) nebo některé formy pobožnosti (např. společný komunitní breviář) právě z toho důvodu, že jednotliví členové měli být disponováni k rychlému přesunu a intenzivnímu misijnímu působení, pokud si to poměry vyžadovaly.

K takové situaci došlo i v 80. letech 16. století, kdy jezuité zahájili misii v Anglii a Walesu. Jedním z misionářů, kteří se tohoto poslání účastnili i za cenu nejvyšší, byl také Edmund Campion (1540–1581). Právě jemu jsou věnovány dva příspěvky z recenzovaného titulu, který má jinak podstatně širší záběr a zabývá se jezuitským působením, jež spojovalo Británii a kontinentální část Evropy. Pro českého čtenáře jsou určitě zajímavé z toho důvodu, že oba pojednávají o Campionově pobytu v zemích Koruny české, především v Praze.

Příspěvky obsažené ve sborníku vycházejí z konference *Early Modern Catholics in the British Isles and Europe: Integration or Separation?*, kterou uspořádaly v roce 2015 Durham University a University of Notre Dame. Hannah Thomas, která byla editorkou publikace, v úvodu popisuje koncept sborníku. Nejprve stručně shrnuje nejdůležitější etapy jezuitského působení v Británii, které dává do kontextu celosvět-

¹⁾ Srov. Joachim SCHMIEDL, *Orden als transnationale Netzwerke der katholischen Kirche*, in: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 2011-03-29. URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmiedlj-2011-de> URN: urn:nbn:de:0159-2011020177 [2020-01-25].

tového misijního působení Tovaryšstva a osudu anglických katolíků po rozmachu reformace v Británii a v Irsku. Zároveň podtrhuje snahu o určitou decentralizaci tradičního historiografického diskurzu o katolické reformaci. Místo vnímání těchto oblastí jako periferií se tak klade větší důraz na kontinuitu vzájemných vztahů.²⁾ Thomas odkazuje i na dva projekty, které pracují s podobnou perspektivou: *Who Were the Nuns?* a *Monks in Motion*.³⁾

Chronologicky se sborník zaměřuje na období zhruba mezi lety 1580 a 1789, rozdělen je ale na čtyři tematické celky. První z nich nese název *Rediscovering the English Mission* a orientuje se zejména na první roky a desetiletí jezuitského misijního působení v Británii a v Irsku. V jeho rámci se pojednává i o Edmundu Campionovi. Druhá část, *The Jesuits and English Culture*, se úžeji věnuje kultuře (divadlo, hudba) v tomto kontextu. Ve třetí části nazvané *English Jesuit Influence in Mainland Europe* se perspektiva stáčí spíše opačným směrem, a to k působení jezuitů z „ostrovů“ v kontinentální Evropě. Poslední skupina příspěvků (*Pan-European Networks of Communications*) se věnuje podobnému tématu. Zatímco třetí tematický celek pojednával úžeji o jezuitských formách komunikace a působení, čtvrtý hovoří spíše o obecnějších sítích, které byly jezuiti využívány nebo ovlivňovány. Na závěr prologu je umístěna užitečná bibliografie.

Blíže se budu zabývat dvěma příspěvky s evidentní vazbou na české země. Jedním z nich je text: „*To wyn yow to heaven*“: *Edmund Campion's Winning Words* od Gerarda Kilroye. Autor se v něm věnuje zejména dosud poněkud opomíjené oblasti spojené s Campionovým životem, a to s jeho učitelským a kazatelským působením v Praze. Zpracování tohoto tématu bylo možné díky využití několika nedávno objevených rukopisů. Hlavním Kilroyovým argumentem je, že Campionova znalost Aristotela, o němž i přednášel, mu výrazně napomohla k efektivnímu stylu kázání, které i přes svůj střídmy ciceronský styl (nebo spíše právě díky němu) dokázalo v posluchačích vzbudit takovou odezvu, že si je byli schopni vybavit i po několika desítkách let.⁴⁾ Po svém příchodu do Anglie přikládal Campion zjevně kázáním velkou váhu a měl s nimi i značný úspěch. Jeden z jeho rukopisů se nachází i v těšínské Szersznikově knihovně, jejíž sbírky obsahují knihy, které si jezuita Leopold

²⁾ „*The volume seeks to contribute to efforts to move away from a Rome-centric understanding of the historical processes involved, toward a re-emphasizing of the importance of those areas on what have traditionally been labeled the peripheries of the Catholic reform movement. [...] This volume therefore represents an attempt to change perceptions of British and Irish Catholicism as peripheral and isolated, instead demonstrating strong and continuous links between the British Isles and mainland Europe throughout the early modern period.*“ J. E. KELLY – H. THOMAS (edd.), *Jesuit Intellectual*, s. 5.

³⁾ Dále <https://www.dur.ac.uk/mim/>; <https://wvtn.history.qmul.ac.uk/> [2020-02-04].

⁴⁾ Tak měl vzpomínat např. Henry More v roce 1660. To už se nicméně týká Campionova působení v Británii.

Szersznik (1747–1814) přivezl do Těšína po zrušení Tovaryšstva v roce 1773.⁵⁾ Další dva rukopisy se nacházejí v Archivu Pražského hradu. Pocházejí z období mezi Campionovým kněžským svěcením (září 1578) a jeho odjezdem do Anglie (únor 1580). Těšínský rukopis obsahuje šest kázání (z nichž tři se zdají být proneseny při příležitosti zahájení akademického roku) a shrnutí zhruba 80 dalších od jiných Campionových spolubratrů, přičemž autorem většiny textů byl Jan Aquensis.⁶⁾

Campion během svého pobytu v Praze, tedy od roku 1574, vyučoval nejprve rétoriku, a poté Aristotelovu *logiku* a *fyziku*. V této době zároveň žákům i kázal. Zdá se, že u mnohých nacházely jeho homilie velmi pozitivní ohlas. Campionův důraz na téma Božího milosrdenství byl zřejmě o to působivější, pokud byl přednesen rétoricky bezvadně. Lepší představu o tom, jak Campion vnímal vztah klasického vzdělání a křesťanství, si můžeme učinit podle řeči na úvod nového akademického roku (pravděpodobně šlo o rok 1577). Doporučuje studentům věnovat se dílům Cicerona a filozofii vycházející z Platona a Aristotela. Žák by měl být schopný skládat básně tak, aby měly „majestatem Virgilio, festivitatem Ovidii, Horatii numeros“, a denně se ze srdce modlit litanie k Panně Marii. Zbožnost a studium klasických autorů jsou zjevně pro Campiona tou nejlepší přípravou. Dokladem byl i závěr jeho života, kdy s vnitřní vyrovnaností i s vědomím vlastní slabosti očekával trýznivé mučení.

Druhým příspěvkem v rámci sborníku, který se týká Campionova pražského působení, je text Clarindy Calma *Edmund Campion's Prague Homilies: The Concionale ex concionibus a R. P. Edmundo Campiano*. Autorka se v něm detailněji věnuje už zmíněnému shrnutí některých Campionových kázání, jejichž autorem byl převážně Jan Aquensis. Rukopis ze Szersznikovy knihovny byl od roku 1993 považován za ztracený a k jeho nálezu došlo až v roce 2013.⁷⁾ Autorka se nejprve krátce (a možná i poněkud nadbytečně) věnuje dějinám Těšína a životu Leopolda Szersznika. Posléze přechází k samotnému rukopisu, čítajícímu 441 folií. Na jednom z nich se nachází poznámka, že náležel Klementinu a byl poslán do Říma v roce 1599, tedy asi 20 let po svém vzniku. Přítomnost rukopisu v Praze potvrzují i Bohuslav Balbín (1621–1688) a Johannes Schmidl (1693–1762).⁸⁾ V roce 1775 byl převezen Szersznikem do Těšína, kde zůstal prakticky neznámý až do roku 1924,

⁵⁾ Srov. Barbara BIENKOWSKA, *Leopold Jan Szersznik- zakladatel a tvůrce veřejné knihovny v Těšíně*, *Knihy a dějiny* 4, 1997, s. 46–59.

⁶⁾ Jan Aquensis žil v letech 1550–1618, příspěvek zde ale zjevně omylem uvádí období 1460–1535.

⁷⁾ Srov. Clarinda CALMA, *Dzielo uwieczniające serdeczną pamięć o Edmundzie Campionie, czyli o rękopisie „Concionale [...] Edmundi Campiani w Książnicy Cieszyńskiej*, *Práce Komisji Neofilologicznej PAU* 13, 2015, s. 27–38.

⁸⁾ Balbín v *Emblematicae declamationes* (1666) a Schmidl v knize *Historiae Societatis Iesu provinciae Bohemiae* (1747).

kdy ho objevil jezuita sídlící tou dobou v Praze, jehož jméno se nám však nezachovalo. Rukopis měl být během druhé světové války společně s většinou knihovny zničen, ale knihovník Wiktor Karger (1880–1976) tomu zabránil.

Hlavní část rukopisu se týká záznamů *Campionových kázání*, která *Aquensis* i jiní autoři (Wolfgang Selenderus) zaznamenávali buďto bezprostředně, nebo nedlouho poté, co byla pronesena. Dá se tak soudit podle nepříliš čitelného rukopisu, jehož kvalita byla pravděpodobně zaviněna časovou tísň. Na samém konci rukopisu se nachází i dvě kázání, jejichž autorem je *Aquensis*.⁹⁾ Jedno z nich bylo proneseno během pohřbu Ottavia Santacroceho (1542–1581), nuncia na dvoře Rudolfa II. Calma vyvozuje z existence tohoto dokumentu a podle stylu, kterým je psán, že *Campionovi přátelé a žáci* museli mít k tomuto světci skutečně vřelý vztah a toužili zaznamenat každé jeho slovo. Domnívám se, že je to sice pravděpodobné, ale nesdílím názor, že by existence poznámek musela nutně svědčit o vřelosti ve vztahu žáka a učitele, resp. kazatele a posluchače.

Části rukopisu je i oddíl, který patrně existoval v původní verzi samostatně a který obsahuje různé texty básnického i jiného charakteru, z nichž alespoň některé se budou pravděpodobně týkat *Campionových hodin rétoriky*. V následující části rukopisu se nachází šest *Campionových proslovů*, které byly proneseny při různých příležitostech, např. *Oratio de S. Wenceslao Patrono Bohemiae, a P. Edmundo Campiano composita et ab eodem in promotione studiorum recitata: 1576 anno*.

Mnohá z *Campionových kázání* a proslovů se nacházejí už v dřívějších rukopisech, včetně první edice vydané v Ingolstadtu roku 1602. Jejím autorem je jiný člen *Tovaryšstva Robert Turner* (zemřel 1599), který vyučoval v tomto městě rétoriku. Turner byl *Campionovi* zavázán díky podpoře, kterou mu poskytl při psaní a vydání jeho polemiky proti protestantům. Calma pak zmiňuje i chronologicky následující edice. Při komentování jednotlivých textů bohužel zjevně omylem došlo k tomu, že se původní latinské znění úryvku ze s. 60 objevuje i u dalších úryvků (s. 61, 63). Překlad do angličtiny je nicméně v pořádku.

I přes některé ediční omyly oba recenzované příspěvky pomáhají lépe poznat rozsah *Campionova působení*. Kázal jak žákům, tak u pražského dvora. Tuto zkušenost mohl využít při působení v Anglii. Jako učitel rétoriky zároveň vedl své žáky k osvojení si efektivního stylu. V tomto ohledu je recenzovaná publikace jednoznačně obohacením pro poznání kulturní a náboženské výměny mezi Británií a zeměmi Koruny české.

Pavel Bandouch

⁹⁾ *Aquensis* pocházel patrně z Cách. Do jezuitského řádu vstoupil v Praze v roce 1571. V roce 1579 převzal po *Campionovi* výuku rétoriky v Klementinu.

Matouš JALUŠKA (ed.), *Nebe, peklo, poezie. Reformace z různých stran*, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2019, 198 s.

Na konci roku 2019 vydal Ústav pro českou literaturu knihu *Nebe, peklo, poezie. Reformace z různých stran*, jejímž editorem a hlavním autorem je Matouš Jaluška. Většina jejich textů vznikla v jubilejním roce 2017, tedy k pětistému výročí zveřejnění Lutherových tezí, a byla odvysílána jako desetidílný rozhlasový cyklus. Spolu s Jaluškou jej připravili Jana Fantysová Matějková, Martin Pokorný a Daniel Soukup. V knižním vydání jsou tyto eseje rozčleněny do tematických bloků *Pekla* a *Ráje* a předchází jim úvodní oddíl *Slova*, tvořený interpretačními studii Matouše Jalušky. Autoři si nekladou za cíl vnést do bádání o reformaci nějakou zásadní inovaci, ale s popularizující lehkostí, příznačnou pro žánr eseje, nabízejí možnosti čtení různých textů pod zorným úhlem reformace.

Zaměřují se překvapivě většinou na díla, která obvykle s reformací nebývají spojována, jako např. *Faust* či Molièrův *Měšťák slepticem*. Některé z těchto textů nadto vznikly dávno před Lutherovým vystoupením („reformací“ míní autoři primárně německou reformaci); patří k nim třeba tzv. *Sborník hraběte Baworowského*, který byl sice sepsán kolem roku 1472, ale obsahuje starší, ještě předhusitské texty. Jedna z úvodních studií je dokonce věnována úvahám o moci slova (jazyka) v biblickém listu apoštola Jakuba. Právě slovo je spojujícím a klíčovým elementem úvodního interpretačního bloku a v širším kontextu i celé knihy: autoři chtějí zkoumat „*obraty a konverze způsobené slovem*,” zajímají se o slovo, které „*proměňuje jedince či hrozí nebezpečím*“ (s. 16). Vzhledem k tématu knihy je slovo chápáno primárně jako Boží slovo.

Na úvodní interpretační studie navazují oddíly nazvané *Pekla* a *Ráje*. Pluralita zvolených názvů je velmi nápadná – vyjadřuje jak rozdílné chápání pekla a ráje, „*zoufalství a naděje*“ (s. 7) v době před- i poreformační, tak i přístup autorů k těmto tématům: vybírají si jen střípky z dobové literární produkce, bez snahy podat jednoznačný ucelený obraz. V jednotlivých kapitolách se setkáme nejen s texty Martina Luthera (teze o odpustcích, traktát o očistci, kázání, písně), ale i s *Nikodémovým evangeliem*, Dantovou *Božskou komedií*, s motety Guillauma de Machauta (1300–1377), s alchymistickými pojednáními, nebo dokonce s poezií jugoslávského básníka Miroslava Krleži (1893–1981). Jak lze vidět, autoři se ve svých esejích nenechali spoutat ani jazykovými, ani chronologickými kritérii a na reformaci nahlížejí skutečně „*z různých stran*“.

První oddíl knihy „*nabízí interpretační klíč, podkládající studie v části druhé a (jak doufáme) užitečný rovněž k četbě jiných textů z této pomezí doby*“ (s. 8). Vznikl až dodatečně, pro knižní vydání, a jasně se odlišuje od odlehčeného stylu dalších dvou bloků, určených původně širokému spektru rozhlasových posluchačů. Autoři sice své texty upravili se zřetelem ke knižnímu zveřejnění, ne vždy se

ale dokázali zbavit značně volného či přímo asociativního přecházení mezi tématy, případně vnětových aktualizací a kontextualizací (viz např. na s. 137 úvod ke studii, či spíše pořadu odvyšlanému zjevně okolo svátku Dušiček). Mnohé studie, především texty Matouše Jalušky (který je autorem či spoluautorem přibližně tří čtvrtin knihy), postrádají obvyklou strukturu úvod – stať – závěr, přísně logické řetězení argumentů atp., ale spíše volně krouží kolem spoře vymezeného tématu. Čtenář si může připadat jako rozhlasový posluchač: ať už zachytil začátek pořadu, či jej naladil až v průběhu vysílání. Ať už jej vyposlechl do konce či nikoli, může mít v kterékoli fázi poslechu (četby) požitek z aktuálního textu. Neznalost kontextu, začátku nebo konce v ničem neomezuje pochopení a obsah aktuální informace.

Tento poněkud nezvykle rozevlátý, „kazatelský“ styl není příznačný jen pro eseje z oddílů *Pekla* a *Ráje*, ale znatelně prosakuje i do úvodních interpretačních studií. V českém kontextu odborné historiografie a literární historie může tato argumentační volnost, zdánlivá tematická libovolnost a argumentační nesoudržnost knihy působit poněkud nepatřičně. Autorům však ani v nejmenším nelze vytknout povrchnost či chatrnou orientaci v tématech, jichž se dotýkají. Všechny texty naopak svědčí o hluboké znalosti nejen české, ale i evropské literatury a kultury, a to nejen v době reformace, ale i daleko před ní a po ní. Vhodnější by patrně bylo tyto studie poslouchat než číst, jejich esejistickému stylu však nelze upřít svěží čtivost, která může být pro odbornou (literární) historiografii výzvou k sebekritickému zamyšlení.

Kateřina Smyčková

Jaroslava MAREŠOVÁ (ed.), Álgar Núñez Cabeza de Vaca, Ztroskotání. Příběh trosečníka z pobřeží Mexického zálivu, Praha, Argo 2019, 207 s.

Touto záslužnou knihou se odborníkům i laickým zájemcům dostává do rukou překlad barvitého líčení průběhu jedné nedobrovolné expedice z období raných španělsko-amerických kontaktů, jež náleží k nejpobulárnějším z okruhu relevantních písemných památek. Historický rámeč jeho vzniku je dosti známý. Od počátku 16. století následovala v Kolumbových stopách s požešnáním španělské koruny celá plejáda výprav do Nového světa, jejichž výboje rýsovaly globální rozměr španělského *siglo de oro*. Pro budoucí paměť je ve svých velkolepých dílech popsali doboví kronikáři a vzdělanci – Fernández de Oviedo, López de Gómara, Bernal Díaz, biskup Las Casas, mniši Durán a Sahagún, z nichž mnozí byli přímými svědky zámořské konkvisty. Nicméně nikdo z nich neprošel tak autentickou osobní kzuše-

ností jako autor *Ztroskotání Cabeza de Vaca*,¹⁾ který bez intelektuální průpravy dokázal své jedinečné zážitky přetavit v obdivuhodný – a obdivovaný – literární útvar.

Námořní důstojník a koloniální podnikatel Cabeza de Vaca byl jedním z oficiálů početné flotily, která se pod velením Pánfila de Narváez vydala roku 1527 přes Kubu k pobřeží Floridy s cílem prozkoumat vnitrozemí a zejména nalézt případné velké a bohaté říše, jejichž poklady budou srovnatelné s aztéckými. Poté, co zcela selhal pokus uchytit se na pevnině, odkud Španěly vypudili bojovní indiáni, se výprava rozdělila. Část posádky, k níž vedle velitele náležel i Cabeza de Vaca a jež se měla plavit podél zálivu na západ, záhy přicházela o své členy v důsledku nepřízně moře, neznámé přírody i nepřátelství místních kmenů. Malý zbytek se rozptýlil při pobřeží nynějšího Texasu nebo skončil v područí indiánů.

Tam začala autorova odysea. Po více než osmi letech zprvu náročného pobytu mezi domorodci na ostrově Galveston a posléze nekonečného putování, které jej spolu se třemi druhy vedlo přes dnešní státy dalekého jihozápadu, se doslova zázrakem potkal s krajany v provincii (audiencii) Nová Galicie, jež se mezitím ustavila po severním tažení Beltrána de Guzmán (1531). Mezi návratem do Španělska (1537) a vyplutím na další dobovatelskou misi – entradu do ústí La Plata (1541) stačil Cabeza de Vaca sepsat rozmanité příhody a spletitá dobrodružství své pouti, jejíž délku historici počítají na tisíce kilometrů, a to včetně rozmarů počasí, četných kontaktů s domorodci i „ztracenými“ rodáky, líčení exotické fauny i flóry a etnografických pozorování. Živý, barvitý a místy dramatický text je organizován v chronologickém sledu, který navozuje iluzi bezprostřednosti, a oplývá podrobnostmi tak minuciózními, že vzhledem k občas i desetiletému odstupu od popisovaných událostí musí nutně vzbuzovat otázky. Nicméně mořeplavec, konkvistador a avanturista jím prokázal, že bez ohledu na formální vzdělání v sobě nese odkaz literárního vzepětí své doby a své země, nad níž v tu dobu slunce nezapadalo.

Jaroslava Marešová, specialista zejména na literaturu tzv. zlatého věku v transoceánském kontextu, se kromě vynikajícího překladu ujala úvodní studie a celý text doprovodila poznámkovým aparátem, jenž leckde supluje samostatné odborné pojednání.²⁾ Tok dobrodružného narativu je přirozený a plynulý a vykazuje mimořádný rejstřík jazykové i stylistické výbavy; nadto se podařilo zdolat jeden z překladatelských oříšků a dosáhnout obtížné rovnováhy mezi mírou „neobratnosti“, důležité jako důkaz autentičnosti originálu, a jeho nepochybnými literárními kvalitami.

¹⁾ Predikát (Kravská hlava) nelze dělit ani zkracovat, předložka „de“ neoznačuje lokalitu.

²⁾ Autorka se nepochybně opírala o svou doktorskou dizertaci *Ztroskotání při zámořských plavbách a jejich ztvárnění ve španělských a portugalských písemných památkách 16. století*, obhájenou na FF UK v Praze 2016, a o související studie.

Autorka se dále velice zdařile vypořádala s četnými záludnostmi v podobě identifikace neznámých zvířat a rostlin, jejichž popisy či alespoň zmínky byly adresovány širokému čtenářskému zájmu o cizí světy, ale sloužily i jako dokumentace pro expandující koloniální podnikání. Neméně obdivuhodná je i její orientace v mnoha desítkách domorodých „kmenů“ s pokusem určit jejich etnickou a lingvistickou příslušnost.³⁾

Úvod prozrazuje, že odborné zaměření J. Marešové je především literární. Zkraje prezentuje vcelku konvenční přehled nejdůležitějších výprav k Floridě v průběhu rané konkvisty, a zasazuje tak de Narváezovu neúspěšnou expedici do širšího rámce španělské kolonizace. Následuje podobně pojatý portrét hrdiny – jednoho z promotérů tohoto procesu. Nutno ovšem zopakovat, že množství odborných komentářů, vysvětlení, doplnění atd. obsahuje bohatý poznámkový aparát s přesným udáním původních i sekundárních zdrojů. Historik zbystří, když se text posune k osudu *Ztroskotání* jako písemnosti a k relevantním pramenům. Zde panuje mnoho nejasností, neboť rukopis se nedochoval a Oviedovy komentáře k přepisu verze publikované v jeho *Historii general y natural* svědčí o tom, že pro popis celé události měl k dispozici další materiál včetně kolektivní původní relace pro guvernéra na Santo Domingu.⁴⁾

Výsostné odborné kvality autorka dále rozvíjí v motivu ztroskotání v nejrůznějších iberských literárních památkách zlatého věku, k čemuž ji disponuje předchozí výzkum, ukazuje různé postupy při výstavbě takových textů, literární přenosy, užívané stereotypy, šablony a topoi a v neposlední řadě diskutuje vztah reality a fikce či tvůrčí licence, velmi aktuální i v kauze Cabezy de Vaca. V tomto kontextu se rovněž vrací k samotnému *Ztroskotání* a na jednotlivých (poněkud fragmentárních) příkladech ukazuje konvenční i individuální rysy oblíbeného žánru, aniž by se ovšem pokoušela rozluštit autorovo tajemství věrohodnosti, pravdivosti a fantazie.

³⁾ Množství „kmenů“, čítajících nezdědka jen několik osad, jejich jazyková rozrůzněnost a nepřesné (fonetické) záznamy jejich názvů, různíci se dle národnosti a sluchu zapisovatele, přesné určení ve velké míře znemožňují a zůstanou předmětem diskuzí historiků, etnografů i lingvistů. Tento „zmatek“ je zaznamenán v mnoha raných dokumentech zanechaných Evropany, kteří procházeli větším územím v americkém vnitrozemí.

⁴⁾ Poprvé vyšlo *Ztroskotání* v knižní podobě poněkud záhadně roku 1542 v Zamoře, v době autorovy nepřítomnosti (byl v té době na své druhé entradě) a navíc bez svolení koruny; lze spekulovat, že si jím Cabeza de Vaca chtěl pojistit dodatečný příjem. Druhé samostatné vydání následovalo roku 1555 ve Valladolidu již se všemi formálními náležitostmi, nepochybně v souvislosti se soudním procesem kolem jeho druhého podniku, jehož okolnosti J. Marešová podrobně uvádí. Sama k překladu použila moderní edici z roku 1985 (2015), jež „přihlíží k prvnímu i druhému vydání“ (s. 185).

Z hlediska recenze není knize co vytknout. Doprovodný výklad je i s ohledem na širší čtenářský ohlas věcný, faktický a srozumitelný, ani v literárních pasážích se autorka neuchýlila k profesnímu newspeaku; v historických partiích pak pominula lákadlo zasadit pouť Cabezy de Vaca do některého z frekventovaných diskursů – atlantického, koloniálního, jinakosti (cizoty), centrum versus periférie apod. Možná by však – bez násilného vnucování perspektivy civilizačních „okrajů“ – čtenář uvítal odbornou expozici nabízejícího se rasového tématu: jeden ze čtyř přeživších, „černocho“ (Maur) Estéban, vyvstává v autorově líčení (i v pozdějších osudech) jako výrazně vyprofilovaná, inteligentní a adaptabilní osobnost.⁵⁾ Také přítomnost žen na palubách Narváezovy flotily, jejichž prostřednictvím Cabeza de Vaca od počátku „věděl, jak to dopadne“, poskytuje zajímavý vhled do méně očekávaných reálií.⁶⁾ Naopak poukaz na otazníkovou identitu, již J. Marešová spatřuje v jisté distanci od rodáků při konečném setkání, se mi nejeví jako dostatečný důvod pro zařazení trosečníků do množiny kulturních míšenců v duchu teorie „meziprostoru“ Richarda Whitea;⁷⁾ nic nenasvědčuje tomu, že by Španělé měli o své příslušnosti k domovské (evropské) civilizaci jakékoli pochybnosti.

Občasné (zřídka) opakování některých údajů a sdělení v textu a v poznámkách činí jen nepatrnou skvrnu na čistotě výsledku desetiletého bádání a překladatelského úsilí; zbytečně dodávat, že odborné náležitosti (impozantní bibliografie, rejstřík) jsou zcela adekvátní náročnému zadání a obrazová výbava dodává knize další bonus.

Svatava Raková

⁵⁾ Tak jako v jiných dokumentech raných iberorománských expedic se i ve *Ztroskotání* dostává značné, diferencované a víceméně realistické (bezpředsudečné) pozornosti indiánům. Nelze však zapomínat, že tyto texty sloužily mimo jiného také k obhajobě a podpoře koloniálních výbojů před korunou. Domorodci jako důležití partneři v obchodě i v boji se soupeři nebývali nijak demonizováni. Naproti tomu severoamerické kronikáře rané kolonizace (John Winthrop) indiáni zajímali jen okrajově a takřka výlučně z praktického hlediska, bez etnografických aspirací.

⁶⁾ Vypravěčský postup, kdy autor na konci chronologicky uspořádaného narativu sdělí, že předem znal jeho vyústění, je osvědčeným nástrojem dějové dramaturgie; udiví však, když se objeví v případě nesporně ověřené autentičnosti postupných záznamů (deník), jak je tomu u loajalisty uvizlého v turbulencích americké revoluce (deník Nicholase Cresswella, vyd. 1926).

⁷⁾ Richard WHITE, *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815*, Cambridge 1991; z průkopníků konceptu konkvisty jako výměny Tzvetan TODOROV, *The Conquest of America. The Question of the Other*, New York 1984 (orig. *Conquête de l'Amérique. La question de l'autre*, Paříž 1982, česky *Dobytí Ameriky. Problém druhého*, Praha 1996).

Giampiero BRUNELLI, La santa impresa. Le crociate del papa in Ungheria (1595-1601), Roma, Salerno editrice 2018, 204 s.

Uherské království patřilo v raném novověku – podobně jako země Koruny české a rakouské země – do celku habsburské monarchie. Nacházelo se ale vzhledem ke svému geografickému umístění ve značně rozdílné situaci. Po bitvě u Moháče v srpnu roku 1526 – kde kromě krále Ludvíka zahynulo mimo jiné i šest z tehdejších dvanácti uherských biskupů – se Uhry rozdělily prakticky na tři celky: území pod přímou vládou Osmanů; nepřilíš rozsáhlé panství spadající pod habsburskou pravomoc a Sedmihradsko (Transylvánii) oscilující mezi těmito dvěma říšemi podle aktuální politické situace. Maďarská historiografie užívá v tomto kontextu pojmu *condominium* pro tu část Uher, která spadala pod přímou nadvládu Porty.¹⁾ Pro mnoho obyvatel Uher mělo toto *condominium* velmi reálný a překvapivý dopad: v praxi často museli platit daně a dávky jak uherské straně, tak osmanským místodržícím.²⁾

Uhry se tak staly jedním z hlavních regionů, kde se odehrával střet mezi křesťanskými státy a islámskou osmanskou říší. Multietnická osmanská říše v tomto období prokazovala značnou touhu po expanzi i do střední Evropy. Dá se říct, že sultáni byli v podstatě nuceni k rozšiřování svého území i samotným muslimským právem a tím, že se zvětšování osmanské říše prezentovalo jako šíření pravé muslimské domény (*darü'l Islam*) na úkor oblastí nevěřících (*darü'l-harb*). Zatímco v první z těchto oblastí měl vládnout mír, druhá byla vnímána jako oblast války, která má být dříve nebo později dobyta muslimy.³⁾ S trochou nadsázky se dá hovořit o určitém osmanském *manifest destiny*. Ačkoli české země nebyly až na ojedinělé osmanské výpady v přímém ohrožení, je téma válek s Turky pevnou součástí české historie.

¹⁾ Antal MOLNÁR, *Relations between the Holy See and Hungary during the Ottoman Domination of the Country*, in: István Zombori (ed.), *Fight against the Turk. Central-Europe in the First Half of the 16th Century*, Budapest 2004, s. 191–225, zde s. 195. Určité lokální administrativní prvky, včetně církevních, ale zůstaly zachovány. Toto „*condominium*“ se týkalo kromě původních obyvatel Uher a tureckých příchozích i početné jihoslovanské menšiny, která na toto území migrovala.

²⁾ „As a consequence of this *condominium*, apart from the Serb-populated Syrmium in southern Hungary, there was hardly any part of Ottoman Hungary that was not paying taxes to the Hungarian side. Since the Hungarian landlords could mobilize the military forces of the Hungarian border garrisons when demanding their dues from their villages now under Ottoman rule, they were the most successful in collecting taxes from Ottoman Hungary.“ Srov. Gábor ÁGOSTON, *Defending and Administering the Frontier. The Case of Ottoman Hungary*, in: Christine Woodhead (ed.), *The Ottoman World*, Oxon - New York 2012, s. 220–236, zde s. 230.

³⁾ Dariusz KOŁODZIEJCZYK, *Between Universalistic Claims and Reality. Ottoman Frontiers in the Early Modern Period*, tamtéž, s. 205–219, zde s. 205–206.

Zajímavým pohledem na tuto tematiku je kniha italského historika Giampiera Brunelliho. Tento autor se rozhodl prozkoumat zejména zapojení vojsk papežského státu během tzv. dlouhé turecké války, resp. v letech 1595–1601, kdy se odehrály tři hlavní výpravy (1595, 1597, 1601) s cílem zbavit co největší část Uher osmanské nadvlády. Tyto anabáze bývaly nazývány v pramenech papežského státu „svatou výpravou“ (*la santa impresa*), odkud pochází i titul recenzované publikace.

Právě v tomto pojmu jakoby tkvěla celá řada paradoxů, které Brunelli čtenáři představuje. Tyto akce totiž byly v podstatě spíše klasickými vojenskými operacemi, než křížovými výpravami, v nichž – alespoň ve většině – hrála otázka náboženství hlavní roli, ačkoli nelze tvrdit, že by v samotných plánech papeže Klementa VIII. (Ippolita Aldobrandiniho), který na svatopetrském stolci působil v letech 1592–1605, prvek obrany křesťanů chyběl. Vždy se však střetával s realitou, která byla vůči uskutečněním smělych papežských projektů do značné míry nepřátelská nebo lhostejná. Už samotné výzvy římského pontifika ke společnému postupu proti Osmanům byly v kontrastu se zájmy Francouzského království a Benátské republiky. Výzvy Říma nebyly vyslyšeny ani v Polském království, ani v Moskvě. Rakouští Habsburkové, sedmihradští vévodové a šlechtici z oblasti původního Uherského království tak v podstatě zůstávali jedinými spojenci, s nimiž bylo možné počítat.

Samy vojenské akce pak skutečně připomínaly spíše výpravu, než opravdu rozhodné vojenské tažení. Do vojska byli verbováni mnohdy lidé, kteří už neměli co ztratit, spíše než ti, kteří by nějak výrazněji vykazovali předpoklady k tomu být na frontě užiteční. V mnoha případech to byli dokonce amnestovaní bandité, které se v tomto období podařilo na území papežského státu relativně úspěšně pacifikovat. Způsob zásobování a přesunu vojsk působí poněkud naivně, i když čtenář není odborníkem na vojenskou historii. Důsledkem nicméně bylo to, že vojáči přicházeli do Uher zbídačení ještě dříve, než začaly samotné manévry. Na místě se navíc ještě více projevil další z problémů, který svědčí o mentalitě tehdejší stavovské společnosti: jednotliví šlechtici odmítali přijímat podřízenou pozici vůči velitelům, kteří byli na nižším žebříčku ve stavovské hierarchii. Především existovala řada sporů mezi šlechtou papežského státu a uherskou měšťanskou elitou, z níž pocházela většina důstojnického sboru.

Snad ještě ve větší míře panovalo podobné napětí mezi spojenci – tedy mezi vedením papežského vojska a mezi habsburskými důstojníky. Sám velitel papežského vojska, Giovanni Francesco Aldobrandini (kterého po smrti na poslední výpravě nahradil Flaminio Delfini) dával jasně najevo, že je v první řadě podřízen svému příbuznému Klementovi VIII. Je nicméně třeba dodat, že se nestal vůdcem výpravy pouze kvůli spříznění s papežem, ale i pro své nepopíratelné schopnosti, které prokázal už při potlačování banditů v rámci papežského státu. Brunelli vydává na základě pramenů římské provenience nelichotivý výklad o neschopnosti Rudolfa II.

a jeho bratrů překonat vzájemnou rivalitu a jasně určit jednoho velitele, což by významně napomohlo akceschopnosti výprav. Bez rozhodného a kompetentního velení nebylo možné reálně pomýšlet na trvalejší úspěchy.

Tento pohled z římské strany je asi největším obohacením, které Brunelliho kniha přináší. Vychází jak ze zpráv papežských nunciů, tak i z tzv. *avvisi* (oznámení), z dopisů Giovanniho Francesca Aldobrandiniho papeži a z řady jiných pramenů. Zajímavá jsou také svědectví kapucínů a jezuitů, kteří duchovně i fyzicky doprovázeli různorodou směs vojáků a těch, kteří je do Uher následovali.⁴⁾ Za jistou slabinu recenzované práce lze považovat fakt, že jsou relativně málo zohledněny prameny habsburské provenience, resp. významně méně, než prameny představitelů papežské politiky. Papežská strana se pak na základě těchto svědectví jeví podstatně pozitivněji, než ta habsburská.

V souladu s Brunelliho výkladem lze hodnotit, že události dlouhé turecké války do značné míry jakoby „předznamenávají“ události války třicetileté. Neustálé napětí a vojenské manévry činily z Uher místo velice nepříznivé pro udržení pořádku, což se projevovalo ve vykořisťování tamních měst a samozřejmě i venkova.⁵⁾ Sami vojáci jsou popisováni většinou jako chudáci, kteří doplácují na neschopnost velitelů domluvit se na efektivním a rozhodném postupu. V souladu s tím Brunelli zmiňuje masivní dezerci, kterou se nedařilo zastavit ani za cenu drakonických trestů. Skoro až tragicky pitoreskní obraz pak dokresluje některé dílčí epizody. Pohled na život obyčejných lidí na frontě je nepochybně velkým pozitivem Brunelliho práce.

Kniha nabízí řadu podnětů pro badání v různých oblastech; jistě by bylo užitečné systematicky srovnat, nakolik se lišila politika papeže a Osmanů, jestliže svým

⁴⁾ Situace kléru a řeholníků v samotných Uhrách byla jinak dost žalostná. Na konci 16. století byly prakticky jedinými konventy domy františkánů a paulínů. Tam, kde je bylo možno nalézt, se také nacházela převážná část římskokatolické menšiny uherského obyvatelstva. Většinu tvořili protestanté, z nichž asi polovina byli luteráni, čtvrtina byla helvétského vyznání. Bylo ale možné setkat se i s pravoslavnými křesťany a s vyznavači antitrinitarismu, u nichž je ovšem otázkou, zda je lze řadit mezi křesťanská vyznání, jak v citovaném článku činí Molnár. Srov. A. MOLNÁR, *Relations*, s. 198–199.

⁵⁾ „Thus, the task of maintaining law and order, crime prevention, inquiry and judgement remained the prerogatives of the local Hungarian authorities, for local Ottoman officials residing in faraway forts which also served as district and provincial centres were unable to fulfil these tasks. In this border zone, where raiding and pillaging were part of everyday life, robbers, criminals, marauding Hungarian and Ottoman soldiers, and German, Spanish or Italian mercenaries in Habsburg service posed a constant threat to these market towns, unprotected by walls or garrisons. This was especially true during and after the long war of 1593–1606, which resulted in the total collapse of the traditional public safety agencies and thus led to the creation of various local self-defence mechanisms throughout Hungary.“ G. ÁGOSTON, *Defending and Administering the Frontier*, s. 231.

způsobem oba celky vycházely z misijního rázu svého náboženského přesvědčení. Svědectví řeholníků, kteří sloužili Bohu ve velmi složitých podmínkách, by nepochybně také zasloužila pozornost; a bez větší námahy by se našla ještě řada dalších témat. Za určité negativum Brunelliho knihy se nicméně dá považovat absence jakýchkoli pramenných příloh (s výjimkou několika obrazových), které by umožnily učinit si vlastní úsudek na základě textů. Přesto se jedná o zajímavý pohled na rané novověké Uhry z perspektivy papežské politiky.

Pavel Bandouch

Jan LHOTÁK (ed.), Registra památná města Sušice 1550–1628, Libri civitatis IX, Praha – Ústí nad Labem, FF UJEP, FF UK, Scriptorium 2016, 576 s.

Dalším významným pokračováním slibně se rozvíjející ediční řady Libri civitatis je svazek věnovaný regionu, který zde doposud nebyl zastoupen. Čtenář se tak s knihou dostává do jihozápadních Čech, do někdejšího královského města Sušice. Edice zdejší nejstarší pamětní knihy se ujal Jan Lhoták, který se věnuje tomuto městu soustavně již několik let, a jistě jej můžeme považovat za v současnosti nejvýznamnějšího historika daného regionu na poli starších dějin. Jeho zájem o správní dějiny Sušice je dlouhodobý. Upozorněme na jeho stať (ovšem rozsahu knižní monografie) věnovanou podobě městské administrativy od nejstarších zmínek v 15. století až do poloviny 19. století.¹⁾ Pozornost si rozhodně zaslouží také jeho rozsáhlá práce k hospodaření města v raném novověku.²⁾

Předkládaná edice časově spadá do „zlaté doby českých měst“ a do prvních let třicetileté války. Jde o období, v němž je stav městské samosprávy na našem území relativně dobře zmapován, což autorovi umožňuje tam, kde je to vhodné, sáhnout k účelnému srovnávání se sušickými poměry. Důvod, proč pro ediční účely došlo k výběru právě této knihy, je nasnadě – jedná se totiž o nejstarší v úplnosti zachovanou sušickou městskou knihu. Starší je jen zlomek městských účtů z 60. let 15. století. Význam editované městské knihy pro dějiny města, jeho topografii, poznání struktury obyvatelstva, jeho hospodářských zájmů, ba i fungování městské správy je tak klíčový. Vedle toho ale přináší cenný komparativní materiál pro dějiny měst v jihozápadních Čechách.

¹⁾ Jan LHOTÁK, *K vývoji městské správy v Sušici od nejstarších dob do roku 1850 I*, *Minulostí Západočeského kraje* (dále MZK) 43, 2008, s. 13–78; TÝŽ, *K vývoji městské správy v Sušici od nejstarších dob do roku 1850 II*, MZK 44, 2009, s. 139–193; TÝŽ, *K vývoji městské správy v Sušici od nejstarších dob do roku 1850 III*, MZK 45, 2010, s. 245–291.

²⁾ TÝŽ, *Město Sušice a jeho poddaní: k úloze a významu vrchnostenského hospodaření královských měst v raném novověku*, Praha – Sušice 2018.

Práce se dělí na úvodní část (která je potom dále strukturována), samotné zprístupnění pramene a obligátní rejstříky. První část úvodní kapitoly je věnována osudům samotného rukopisu poté, co v sušické městské kanceláři dosloužil. J. Lhoták se tu vydává cestou doslova detektivního pátrání a snaží se osvětlit osudy rukopisu v dalších staletích až do současnosti, které jsou ovšem plné neznámých míst a otazníků. Až do poloviny 19. století byla městská kniha uložena na sušické radnici, v této době byla delimitována tamnímu okresnímu soudu. Poté se však stopa rukopisu ztrácí a vynořuje se až ve 30. letech 20. století v Archivu země české, kam se za nejasných okolností, které se ovšem autor snaží rekonstruovat, v předchozích desetiletích dostala. J. Lhoták v této souvislosti prostudoval poměrně široké množství archivního materiálu, stejně jako přiblížil badatelské využití městské knihy v oné době. Využívá při tom i paralely chování jiných okolních měst, jejichž představitelé také vybrané městské knihy darovali centrálním archivním institucím. Následně dochází k závěru, že se sušická registra památná dostala do Archivu země české patrně v 60. či 70. letech 19. století. Postupnými delimitacemi pak dospěla do fondu, kde je uložena i nyní (SOKA Klatovy, AM Sušice), až v roce 1983.

Následující oddíl se zabývá rozbořem činnosti sušické městské správy, tedy především fungování reprezentace města v oblasti vyřizování písemných a ústních podání. Autor zdařile rekonstruuje administrativní postupy, v nichž klíčovou roli sehrával purkmistr. Následně jsme zpraveni o činnosti sušické městské kanceláře ve sledované době. Obě kapitoly (o městské správě a kanceláři) jsou zajímavé především tím, že podávají poměrně slušné penzum informací s ohledem na to, jak nedobrá je pramenná základna Sušice pro tuto dobu (té se potom věnuje další oddíl). Autor tak mimoděk může vlévat optimismus do žil i zájemcům o správní dějiny jiných měst, kde je stav dochování písemností podobně neradostný, a dokazuje, že poctivým a pečlivým studiem městských pramenů stejně jako excerpcí písemností ze souvisejících fondů (například ze Staré manipulace uložené v Národním archivu) se dá dosáhnout poměrně spojitého a instruktivního obrazu. Autor svá zjištění o fungování kanceláře opírá kromě obsahové analýzy jejich produktů také o paleografický rozbor zápisů. Připomíná rovněž málo zdůrazňovanou skutečnost, která ostatně platí již pro pozdně středověká města, že totiž městský písař v nemalé míře zpísemňoval různé žádosti, smlouvy apod. i v soukromých záležitostech jednotlivých měšťanů. Tato činnost nepochybně představovala nezanedbatelný příspěvek k jeho stálým příjmům, zvláště když úředních povinností přibývalo a jeho stálá mzda příliš nerostla. S tím souvisí i doložené působení tzv. mladšího písaře, jehož zaměstnání z výše zmíněných příčin bylo v průběhu 16. století již nezbytností.

Dále se v úvodu setkáváme s přiblížením stavu sušických městských knih v 15. až 17. století. J. Lhoták zde vychází z typologie užívané při nejnovějším soupisu městských knih u nás, který byl doveden do roku 1620, a dobového členění naléza-

jícího se v *Praxis cancellarie* novoměstského písaře Prokopa. Jak již bylo naznačeno výše, stav dochování tu není ideální. Do roku 1620 je pro Sušici k dispozici všeho všudy pouze šest městských knih. Autor však spolehlivě dokládá jako deperdita další svazky (knihy odúmrtí, knihy trhové, knihu svědomí, sirotčí knihy), které v Sušici byly prokazatelně vedeny v průběhu 16. století.

Následně již J. Lhoták přechází k popisu editovaného rukopisu. Po představení vazby, foliace, psací látky, inkoustu a filigránů se dostáváme k obsahové struktuře městské knihy. Pro titul edice tu byl zvolen tradiční název, který se ostatně objevuje na jednom z prvních listů knihy. Osobně nejsem zcela příznivcem takového postupu (domnívám se, že je lepší označení moderní terminologií), ale uznávám, že nevyhraněnost některých městských knih neponechává v podstatě jinou volbu než tu, které zde byla dána přednost (obsahová pestrost řady z nich znesnadňuje jejich přesné typologické určení). S jakým obsahem se tedy v knize setkáváme? Nasnadě by byla domněnka, že se jednalo o jakousi smíšenou pamětní knihu, do níž byla zapisována výběrově v podstatě celá agenda aktuální městské rady. Takové označení však v případě sušického rukopisu není zcela na místě, neboť ten taková kritéria splňuje jen částečně. Obsah je tu skutečně smíšený a, jak je typické i u jiných městských knih, proměňuje se určitým způsobem v průběhu užívání. Autor tuto strukturu podává v samostatném přehledu (s. 58). Dozvídáme se z něj, že se asi třetina záznamů týká zápisů pojišťujících práva města jako celku; zbylé dvě třetiny se vztahovaly k pojištění práv jednotlivých měšťanů. Zatímco v první kategorii najdeme záznamy označované jako pamětní zápisy, ale rovněž texty vztahující se k výkonu městské správy a k městskému hospodářství, ve druhé skupině převládají záznamy z oblasti nesporného soudnictví (nejčastěji záležitosti dluhů a dědictví, ale najdeme zde i takové, které tematizují přijetí měšťanského práva, trhů apod.). Méně je záznamů sporných – mezi nimi dominují ty, které se týkaly urážek na cti, ale nemálo je i při o movité či nemovité vlastnictví. Co tu naopak nenajdeme a co je jinak typické pro smíšené pamětní knihy, jsou opisy různých písemností, jichž bylo město příjemcem. Autor (a editor) se také zamýšlí nad způsobem vedení knihy (ve svázané či původně v nsvázané podobě) a podrobně rozebírá jednotlivé písařské ruce, které do ní zapisovaly. Výklad obsahové charakteristiky knihy je potom doplněn exkurzem Karla Kučery k jejímu jazyku.

Samotné edici předchází obvyklá ediční poznámka, která zdůrazňuje základní editorská pravidla užitá při zpřístupnění textu. Nelze jim nic vytknout. Je nutno zdůraznit, že se autor právem odklonil od důsledné transliterace užitě v některých starších svazcích řady *Libri civitatis* (tam se ovšem jednalo dílem o pozdně středověké městské knihy). Čtenářsky velmi přátelsky působí i grafika edice. Jednotlivé zápisy, ať už se nacházejí přímo v knize, nebo byly zaznamenány na vloženém lístku, jsou průběžně číslovány. Na čísla záznamů upozorňuje také živě záhlaví, *in margine* jsou uvedeny foliace knihy (moderní a starší). Textově-kritické i věcné po-

známky jsou psány vždy přímo pod příslušný záznam. Velmi pestrý obsah naznačuje i budoucí široké využití této knihy, jejíž uplatnění usnadňují i tři rejstříky: nejprve věcný, z něhož však byly vynechány výrazy s velkou četností stejně jako příliš obecné pojmy, po něm následuje rejstřík místní, u něhož se stejně jako ve věcných poznámkách objevují identifikace jednotlivých lokalit,³⁾ na závěr je potom umístěn osobní rejstřík.

Máme tak před sebou velmi zdařilý příspěvek do již etablované ediční řady. Autor a editor tu navíc dobře vyvážil úvod, který je u některých svazků této řady skutečně velmi stručný, jindy narůstá do podoby samostatné monografie, a samotnou edici, pokud jde o jejich rozsah, a obojí tak zůstává v rovnováze. Spolehlivě dle pravidel současné ediční práce tak zpřístupnil důležitou památku městského života jihozápadních Čech, která jistě najde široké uplatnění v budoucích pracích všech zájemců nejen o region, ale obecně o městskou správu předbělohorského období.

Tomáš Velička

³⁾ Tyto identifikace jsou tak v edici uvedeny dvojmo, což sice přineslo více práce pro editora, ovšem uživateli takové opatření šetří čas.

OBSAH

I. STUDIE - TÉMA

Knižní kultura české reformace

Lenka Veselá - Jindřich Marek

Sběratelský artefakt, nebo projev konfesionality? Bible
v knihovnách české renesanční šlechty*Collectors' items or manifestations of confessionality? Bibles**in Book Collections of Bohemian Renaissance Nobility* 5-27

Bořek Neškudla

Rukopisná produkce v Čechách a na Moravě od poloviny
15. do poloviny 16. století*Production of Manuscripts in Bohemia and Moravia**from the Middle of the 15th Century to the Middle**of the 16th Century* 29-52

Jiří Černý

Mediální obraty v německojazyčné publicistice severních
a severozápadních Čech během dvacátých let 16. století*Media Turns in German-Language Pamphlets in Northern**and North-Western Bohemia during the 1520s* 53-71

Jiří Just

Jan Labounský z Labouně a knižní kultura nižší šlechty

*Jan Labounský of Labouně and Book Culture of the Lower**Nobility* 73-105

II. STUDIE - MISCELLANEA

Michaela Ž á k o v á

„(...) a tak Její Veličenstvo nejmilostivěji nařizuje, aby byl také tento nešvar odstraněn“. Císařovna Marie Terezie jako patronka Tereziánského ústavu šlechtičen v Praze

“(...) and thus her Majesty most graciously orders this malady to be eradicated as well”. The Empress Maria Theresa as a Patroness of the Theresian Foundation for Noblewomen

in Prague 109–141

III. LITERATURA

James E. KELLY – Hannah THOMAS (edd.), *Jesuit Intellectual and Physical Exchange between England and Mainland Europe, c. 1580–1789: „The world is our house“?* (Leiden–Boston, 2019)

Pavel B a n d' o u c h 145–148

Matouš JALUŠKA (ed.), *Nebe, peklo, poezie. Reformace z různých stran* (Praha, 2019)

Kateřina S m y č k o v á 149–150

Jaroslava MAREŠOVÁ (ed.), *Álvar Núñez Cabeza de Vaca, Ztroskotání. Příběh trosečníka z pobřeží Mexického zálivu* (Praha, 2019)

Svatava R a k o v á 150–153

Giampiero BRUNELLI, *La santa impresa. Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601)* (Roma, 2018)

Pavel B a n d' o u c h 154–157

Jan LHOTÁK (ed.), *Registra památná města Sušice 1550–1628, Libri civitatis IX* (Praha – Ústí nad Labem, 2016)

Tomáš V e l i č k a 157–160

SEZNAM AUTORŮ:

Mgr. et Mgr. Jiří Černý, Ph. D., Ústav germánských studií, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1; Vlastivědné muzeum v Olomouci, nám. Republiky 5, 771 73 Olomouc

Mgr. Jiří Just, Th. D., Historický ústav Akademie věd ČR, Prosecká 809/76, 190 00 Praha 9

Mgr. Jindřich Marek, Ph. D., Ústav informačních studií a knihovnictví, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, nám. Jana Palacha 1/2, 116 38, Praha 1

Mgr. Bořek Neškudla, Ph. D., Královská kanonie premonstrátů na Strahově, Strahovské nádvoří 1/132, 118 00 Praha 1

PhDr. Lenka Veselá, Ph. D., Knihovna Akademie věd ČR, Národní 3, 115 22 Praha 1

PhDr. Michaela Žáková, Ph. D., Historický ústav Akademie věd ČR, Prosecká 809/76, 190 00 Praha 9

Kontakt na redakci:

Folia Historica Bohemica, Historický ústav AV ČR, v. v. i., Prosecká 76, 190 00 Praha 9, e-mail: fhb@email.cz

Folia Historica Bohemica / Vedoucí redaktor Jiří Mikulec. Výkonný redaktor Jiří Hrbek. Technický redaktor Petr Čížek. Praha: Historický ústav, 2020 - 164 s. [1-164]. (Folia Historica Bohemica, ISSN 0231-7494; sv. 35/1)

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in Central European Journal of Social Sciences and Humanities.